

RUSUH UŞAK ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
RUSUH UŞAK UNIVERSITY THE JOURNAL OF FACULTY OF ISLAMIC SCIENCES

Cilt/Volume: 1 Sayı/Issue: 2 (Aralık/December 2021)
(ISSN: 2791-7398)

YAYINLAYAN KURUM VE SAHİBİ/PUBLISHING INSTITUTION AND OWNER

Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi adına/ on behalf of Uşak University Faculty of Islamic Sciences

Prof. Dr. Ali Yılmaz (Dekan/Dean)

EDİTÖR/EDITOR IN CHIEF

Doç. Dr. Mehmet Saki Çakır, Uşak Üniversitesi

EDİTÖR YARDIMCILARI/ASSISTANT EDITORS

Dr. Mustafa İbiş, Uşak Üniversitesi | **Arş. Gör. Okan Uzunöz**, Uşak Üniversitesi

EDİTÖRLER KURULU/EDITORIAL BOARD

Arş. Gör. Halil Büyüksaka (Temel İslam Bilimleri Alan Editörü/Basic Islamic Sciences Field Editor), **Arş. Gör. Mehmet Dalı** (Felsefe ve Din Bilimleri Alan Editörü/Philosophy and Religious Studies Field Editor), **Arş. Gör. Ferdi Karabulut** (İslam Tarihi ve Sanatları Alan Editörü/Islamic History and Arts Field Editor), **Dr. Sadık Seymen** (Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor)

YAYIN KURULU/PUBLISHING BOARD

Prof. Dr. Hüseyin Yaşar, Uşak Üniversitesi | **Prof. Dr. Sayın Dalkıran**, Uşak Üniversitesi | **Prof. Dr. Zülfikar Güngör**, Ankara Üniversitesi | **Prof. Dr. Hasan Aksoy**, Hakkari Üniversitesi | **Doç. Dr. Nurullah Denizer**, Uşak Üniversitesi | **Doç. Dr. Yusuf Eşit**, Batman Üniversitesi | **Doç. Dr. Yakup Bıyıkoglu**, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi | **Doç. Dr. Hüseyin Okur**, Kocaeli Üniversitesi | **Dr. Yusuf Kabakcı**, Uşak Üniversitesi

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali Yılmaz, Uşak Üniversitesi | **Prof. Dr. Habil Şentürk**, Uşak Üniversitesi | **Prof. Dr. Ramazan Ege**, Uşak Üniversitesi | **Prof. Dr. Sayın Dalkıran**, Uşak Üniversitesi | **Prof. Dr. Hüseyin Yaşar**, Uşak Üniversitesi | **Prof. Dr. İrfan Aycan**, Ankara Üniversitesi | **Prof. Dr. Mehmet Akkuş**, Ankara Üniversitesi | **Prof. Dr. Bilal Sezer**, Uşak Üniversitesi | **Prof. Dr. Murat Sezgin**, Uşak Üniversitesi | **Doç. Dr. Nazım Bayrakdar**, Uşak Üniversitesi | **Doç. Dr. Nurullah Denizer**, Uşak Üniversitesi | **Doç. Dr. Mahmut Avcı**, Uşak Üniversitesi | **Doç. Dr. Hikmet Gültekin**, Uşak Üniversitesi | **Dr. Orhan Parlak**, Uşak Üniversitesi | **Dr. Halil İbrahim Kocabıyık**, Uşak Üniversitesi | **Dr. Ayşe Gültekin**, Uşak Üniversitesi | **Dr. Saliha Esen**, Uşak Üniversitesi | **Dr. Ramazan Bulut**, Uşak Üniversitesi | **Dr. Ramazan Şahin**, Uşak Üniversitesi | **Dr. Yasin Ulutaş**, Uşak Üniversitesi

ONLİNE YAYIN TARİHİ

Aralık/December 2021

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Fakülte Sekreteri Süleyman KOZAK

İLETİŞİM ADRESİ/CORRESPONDENCE

Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Bir Eylül Yerleşkesi İzmir Yolu 8. Km- Uşak

Tel: 0 276 221 21 30 E-mail: rusuhdergisi@usak.edu.tr

GENEL BİLGİLER/GENERAL INFORMATION

Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi tarafından yayınlanmaktadır. Türkçe, İngilizce ya da Arapça yazılmış sosyal ve beşeri bilimler/din ile ilgili akademik çalışmaları yılda iki sayı (Haziran-Aralık) olarak, elektronik ortamda yayınlayan açık erişimli, ulusal hakemli ve bilimsel bir dergidir.

AMAÇ/AIM

Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi tarafından yayımlanan ulusal akademik bir dergidir. Rusuh Dergisi, özgün makale, kitap kritiği ve sempozyum değerlendirmesi gibi dini araştırmalar alanına dair çeşitli çalışmaları yayınlamayı amaçlamaktadır.

KAPSAM/SCOPE

Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, dini araştırmalar alanına dair (Sosyal ve Beşeri Bilimler/Din) makale, kitap kritiği, yüksek lisans ve doktora tez özetleri ve sempozyum değerlendirmesi gibi çalışmaları yayınlamaktadır.

ETİK İLKELER/ETHICAL PRINCIPLES

Derginin etik ilkeleri, yazarlar ve editörler, yazarlar ve hakemler arasında ortaya çıkabilecek çıkar çatışmalarının önlenmesi ve tüm makale değerlendirme formları bu ilke doğrultusunda gerekli uyarılarla birlikte hazırlanmıştır. Dergide yayınlanan yazıların telif hakkının, yazarlar tarafından dergi editörlüğüne verildiği kabul edilmektedir. Yazıların içeriğine dair tüm sorumluluk yazarlara aittir. Yazarlara yayın için herhangi bir ücret ödenmez. Yazılar dergiye ulaştırılmadan önce Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi Yayın Rehberi'nin incelenmesi ve çalışmaların buradaki formatlara uygun gönderilmesi beklenir. Makale gönderimlerinde yazar tarafından intihal raporu gönderilir. İntihal raporu % 20 oranını geçmemelidir. Herhangi bir durumda belirtilen oranın üzerinde yer alan raporlar sürece alınmayacaktır.

DEĞERLENDİRME VE YAYIN SÜRECİ/EVALUATION AND PUBLICATION PROCESS

Yayınlanmak üzere gönderilen makaleler ön kontrol, intihal taraması, hakem değerlendirmesi ile Türkçe-İngilizce dil kontrolü aşamalarından geçirilmektedir. Ön kontrol aşamasında üç defa incelendiği halde bu süreçten geçmeyen çalışma, yazara iade edilmekte ve aynı yayın döneminde tekrar işleme alınmamaktadır. Ön kontrol aşamasını geçen çalışmalar en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. Ayrıca intihal programları aracılığıyla makalelerin daha önce yayımlanmamış olduğu ve intihal içermediğine dikkat edilerek değerlendirmeye alınır. Ön değerlendirme süreci yaklaşık 15 gün, hakem değerlendirme süreci ise yaklaşık 30 gün devam eder. Belirtilen süreler zaman zaman değişebilmektedir. Yazarlara makale önerilerini yazarken yol göstermesi için derginin kullandığı tüm değerlendirme formlarını (biçim ve içerik ön değerlendirme, alan editörü ve hakem formları) dergi web sitesinden indirerek incelemeleri tavsiye edilir.

RUSUH UŞAK ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
RUSUH UŞAK UNIVERSITY THE JOURNAL OF FACULTY OF ISLAMIC SCIENCES

Cilt/Volume: 1 Sayı/Issue: 2 (Aralık/December 2021)

(ISSN: 2791-7398)

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

Yûnus Emre Dîvânı'nda Kıyâmet, Mahşer ve Âhiret Hayatı

Doomsday, Judgment and Hereafter in the Divan of Yunus Emre

ALİ YILMAZ.....90-114

Türkiye'de Dini/Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerine Genel Bir Bakış

An Overview of Religious/Spiritual Counseling and Guidance Services in Turkey

MUHAMMED EMİN GÜL- HABİL ŞENTÜRK.....115-133

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Kitabında Şiilik

Shi'ism In The Book "History Of Islam" By Şehbenderzâde Filibeli Ahmet

MEHMET ZAHİD SAFA KANSIZOĞLU-SAYIN DALKIRAN.....134-155

Hadîsler Işığında Asr-ı Saâdet Devri Yahûdîleri

The Jews Of The Age Of The Prophet In The Light Of The Hadith

SAMET ÖZTOP-HİKMET GÜLTEKİN.....156-178

Olumsuz Başlıklandırmalar Üzerinden Bir Hz. Muhammed Tasavvuru Örneği:

William Muir'in The Life Of Mahomet Adlı Eseri

An Example Of The Imagine Of Muhammad Over Negative Titleings The Life Of Mahomet By William Muir

YUSUF KABAKCI.....179-196

Ali Osman Koçkuzu'nun "Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi" Adlı Eserinde Nesh Anlayışı

Conception of Abrogation in Abrogator-Abrogated Matter in Hadith by Ali Osman Koçkuzu

TUĞBA YILDIRIM-AYŞE GÜLTEKİN.....197-223

Dini Gün ve Geceleri Tespitte Yöntem

Method Problem In Detecting Religious Days And Nights

NİHAT TOSUN.....224-241

Risale-i Nur Perspektifinden Esmâü'l-hüsna Işığında İnsanın Mahiyeti

The Nature Of Man In The Light Of Divine Names From The Perspective Of Risale-i Nur

YASSİNE İBRAHİM MAHAMAT.....242-252

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/RUSUH Uşak University the Journal of
Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2021, 1 (2): 90-114

rusuhdergisi@usak.edu.tr

Yûnus Emre Dîvânı'nda Kıyâmet, Mahşer ve Âhiret Hayatı
Doomsday, Judgment and Hereafter in the Divan of Yunus Emre

Ali Yılmaz

Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Türk-İslam Sanatları Anabilim Dalı
Professor, Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Turkish-Islamic Literature
Uşak, Turkey

ali.yilmaz@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-5110-5561>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 26.09.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 14.10.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 90-114

Atıf/Cite as: Yılmaz, Ali. "Yûnus Emre Dîvânı'nda Kıyâmet, Mahşer ve Âhiret Hayatı [Doomsday, Judgment and Hereafter in the Divan of Yunus Emre]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi- Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 1/2 (Aralık 2021): 90-114.

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2021 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

YÛNUS EMRE DÎVÂNÎ'NDA KIYÂMET MAHŞER VE ÂHİRET HAYATI

Öz

Yûnus Emre mutasavvıf bir şairdir; dîvânında tasavvufun her yönü ile ilgili sözleri bulunabilmektedir. Bir taraftan da dinî hayatla ilgili konuları işlemiş olduğu da görülür; hatta o konuları çoğu zaman tasavvufî bir bakış açısıyla işlediği de bilinmektedir. Dîvânı okunurken onun dünyanın geçiciliği ve fânîliği, ölüm, ölüm sonrasında yapılanlar, kabir hayatı, kıyâmet, mahşer ve âhîret hayatı üzerinde çok durduğu hemen farkedilir.

Kur'an-ı Kerim'de bir gün kıyâmetin kopacağı, bunun vaktinin bilgisinin sadece Allah indinde olduğu, vakti gelince sûra üflenmesi üzerine kıyâmetin kopacağı, kâinattaki her şeyin alt üst olacağı, bütün canlıların öleceği, sûra ikinci defa üflenmesi üzerine canlıların yerlerinden kalkarak dirileceği değişik âyetlerde anlatılmaktadır. Yine âyet-i kerîmelerde bu dirilişten sonra bütün insanların mahşer yerinde toplanacağı, herkesin amel defterlerinin kendilerine gösterileceği, dünya hayatında iman edip Allah'ın rızâsına uygun bir kulluk yaparak emrettiklerini yerine getirenlerin cennete; iman etmeyenlerin ve Allah'ın rızâsına uygun yaşamayanların ise cehenneme sürülecekleri söylenmektedir. Ondan sonra da âhîret hayatı başlayacaktır. Yûnus Emre'nin dünya hayatına, ölüme, kabir hayatına, kıyâmetin kopuşuna, mahşer gününe ve âhîret hayatına bakışı tam bir mü'min bakışıdır, Kur'an'da belirtilenlere paraleldir; hatta onun bu konuları genellikle tasavvufî alâkasından bağımsız işlediği de farkedilmektedir.

Anahtar kelimeler: Yûnus Emre, dîvân, ölüm, kıyâmet, sûr.

THE LAST DAY DOOMSDAY AND HEREAFTER LIFE AT YUNUS EMRE'S "DIVAN"

Abstract

Yunus Emre is a sûfî poet, and words about every aspect of Sufism can be found at his "Divan". On the other hand, he deals with religious subjects on the point of view of Sufism. It is noticeable while reading Yunus Emre's Divan that he dwells upon temporariness of the world, its mortality, death, postmortem things, grave life, doomsday, the Last Day, and hereafter life. Quranic verses explain that the Last Day will come someday and only Allah knows its time, and it will begin with blowing the horn afterwards everyone will die, and after second blowing the horn, everyone will resurrect. Moreover, Quranic verses tell us that after the resurrection everyone get together and will receive books of deeds, finally after the judgement everyone will get reward in the Jannah or get punishment in the Jahannam. So, hereafter life will begin. Yunus Emre's view about life, postmortem things, grave life, doomsday, the Last Day, and hereafter life is an exact believer's view, and parallel to Quranic verses. Sometimes it can be realized that Yunus deals with these subjects independent of his Sufi view.

Keywords: Yunus Emre, Diwan, Death, the Last Day, Doomsday.

Giriş

Yûnus Emre Dîvânı okunurken onun dünyanın geçiciliği ve fânîliği, ölüm, kabir hayatı, kıyâmet, mahşer ve âhîret hayatı üzerinde çok durduğu hemen farkedilir. Ben Yûnus'un bu konularla ilgili şiirlerini incelemek ve bir makale halinde ele almak istedim, dîvânı bu gözle baştan sona taradım, sıralanan konularla ilgili bütün söylediklerini çıkardım. Sonunda bu konularda çok sayıda şiir, beyit ve dörtlüklerinin olduğu ortaya çıktı; dünyanın geçiciliği ve fânîliği, ölüm, kabir hayatı, kıyâmet, mahşer ve âhîret hayatı konularının hepsinin bir makâlede anlatılmasının mümkün olmadığı anlaşıldı. O yüzden "dünyanın geçiciliği ve fânîliği ile ölüm" bir makale olarak hazırlandı. Öldükten sonraki tekfîn, techîz ve tedfîn için yapılanlar ile kabir hayatı hakkındaki şiir ve beyitleri de bir sempozyum tebliği olarak sunuldu. Kıyâmetin kopuşu, mahşer ve âhîret hayatı ile ilgili şiir ve beyitleri/dörtlükleri de bu makalede ele alındı. Sınırlandırılmış olmasına rağmen Yûnus'un bu konulardaki sözlerinin hepsini olduğu gibi vermek mümkün olmamış, konuyu çok güzel bir şekilde ifade ettiği bazı şiirleri ile beyitleri ve dörtlükleri metin olarak verilirken, diğerlerinin muhtevâları özetlenmiş ve parantez içinde kaynağı verilmiştir.

Yûnus Emre'nin dünya hayatına ve ölüme bakışı tam bir mü'min insan bakışıdır. Âyet ve hadislerde vaktini sadece Cenâb-ı Allah'ın bildiği kıyâmetin sûra üfürülmesi ile mutlaka kopacağı vurgulanmaktadır. Kıyâmetin kopmasından sonra sûra ikinci defa üfürülecek ve bütün canlılar dirilerek yerlerinden kalkacaklar; bütün kullar mahşer yerinde toplanacaklar ve amel defterleri önlerine serilecektir. Dünya hayatında iman edip Allah'ın rızâsına uygun bir kulluk yaparak ona göre emrettiklerini yerine getirenler cennete; iman etmeyenler ve Allah'ın rızâsına uygun yaşamayanlar ise cehenneme sürüleceklerdir. Ondan sonra da âhîret hayatı başlayacaktır. İslâm itikad esaslarına göre de her mü'minin ölüme ve âhîret hayatına inanması ve hazırlıklı olması gerektiği hatırlatılmaktadır.¹ Yûnus Emre dîvânındaki çok sayıdaki şiirinde bunları vurgulamakta, bazen kendi nefsi üzerinden, bazen de doğrudan muhâtaplarına hitâbederek veya belli bir muhâtap olmadan dünyanın geçiciliği, aldatıcılığı, vefâsızlığı, dünya malının kalıcı olduğu söylenerek ölüm gerçeği hatırlatılmaktadır. Bir gün kıyâmetin kopacağı, mahşer günü terâzinin kurulacağı ve herkesin dünyadaki kulluk yaşantısına göre cennete veya cehenneme gideceği anlatılmaktadır. Yûnus Emre'nin âhîret hayatı ile ilgili şiirlerinde dikkati çeken bir husus da onun bazı şiirlerinde cennet nimetlerini istediğini söylemesine rağmen, bazı şiirlerinde bunlara karşı bir müstağnî duruş sergilediğinin görülmesidir. Bunu, esasen bir mü'min olarak Allah'ın mü'minler için hazırladığı cennet nimetlerini istemekle beraber, dünya hayatında asıl amacın Allah'a gerçek kul olmak ve aşk ile onun rızâsını hedef tutmak gerektiğinin vurgulanması şeklinde açıklamak mümkündür.²

¹ Kıyâmet, mahşer ve âhîret hayatı ile ilgili çok sayıda Kur'an âyeti bulunmaktadır. Bunun yanında hadislerde yine kıyâmet, mahşer ve âhîret hayatı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır, hatta bazan Kur'an'da olmayan bazı bilgiler de verilmektedir. Makâlemizin konusu doğrudan o konuları araştırmak, âyet ve hadislerde o konuların nasıl işlendiği değil, sadece Yûnus Emre Dîvânı'nda kıyâmet, mahşer ve âhîret hayatının nasıl işlendiğini göstermek olduğundan, onun bu konulardaki söylediklerinin bir kısmının âyetlerle mutâbakatını göstermek için âyet metinleri de verilmiş, bazılarının sadece sûre âyet numaraları verilmekle yetinilmiştir; sûra üfürülmesi konusu dışında hadislere girilmemiştir.

² Yûnus Emre'nin âhîret hayatına bakışı ile ilgili olarak başka çalışmalar da bulunmaktadır: Mehmet Emin Bars, "Yûnus Emre'de Âhîret İnanç", *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 42/5 (Mart 2017), 244-259.

1. Kıyâmet Kopacak

Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ, çeşitli âyetlerde kıyâmetin kopacağını haber vermektedir. Bir âyet şu şekildedir:

"Sana kıyâmetin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır. Onu, vaktinde ancak O (Allah) ortaya çıkaracaktır. O göklere de, yere de ağır basmıştır. O, size ancak ansızın gelecektir. Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar. De ki: Onun bilgisi sadece Allah katındadır. Fakat insanların çoğu bilmiyorlar." (7/A'râf, 187)

Başka bazı âyetler de şöyledir:

"Kıyâmet yaklaştı ve ay yarıldı." (54/Kamer, 1)

"Şüphesiz, kıyâmet saati yaklaşarak gelmektedir. Herkesin harcadığı çabanın karşılığını alması için, onun (kopuş haberini) neredeyse gizleyeceğim." (20/Tâhâ, 15)

"Gerçek şu ki, kıyâmet saati yaklaşarak gelmektedir, onda şüphe yoktur. Gerçekten Allah kabirlerde olanları diriltecektir." (22/Hac, 7)

Âyetlerde kıyâmetin kopacağını kesin olduğu belirtilmekte, onun ne zaman olacağını bilgisinin ancak Allah'ın katında olduğu ve O'nun ortaya çıkaracağı, ansızın geleceği; yaklaştığı ve yaklaşarak geldiği belirtilmektedir. Yûnus Emre şiirlerinde bunlara vurgu yapmaktadır. Bir beyitinde onun mutlaka gerçekleşeceğini şu şekilde dile getirir:

"İşidün iy ulular âhir zamân olısar

Sag Müsülmân seyrekdür ol da gümân olısar" (Tatçı, 73.60/11)³

Burada Yûnus, âhir zamânın mutlaka olacağını, ancak gerçek Müslümanın nâdir bulunduğunu, onların da şüphe içinde olduğunu belirterek, maalesef Müslümanların mutlaka kıyâmetin gerçekleşeceği düşüncesinden uzak bir şekilde dünyaya daldıklarını anlatmaya çalışır.

Bir âyette kıyâmetin sûra üflenerek⁴ kopacağı belirtilir:

"Artık Sûr'a bir defa üflendiği, yeryüzü ve dağlar kaldırılıp birbirine tek çarpışla çarpılıp darmadağın edildiği zaman, işte o gün olacak olur (kıyâmet kopar)." (69/Hâka, 13-15)

Burada "sûra bir defa üflendiği" ifadesinden sonra, "yeryüzü ve dağlar kaldırılıp birbirine tek çarpışla çarpılıp darmadağın edildiği zaman" denilmektedir ki, burada birinci üfürme ifade edilmiş bulunmaktadır.

Ayrıca Yûnus Emre'nin âhiret hayatı bir makalede Ahmed-i Yesevî ve Hakîm ata ile mukâyese edilmiştir. Bk. Derya Ersöz, "Ahmet Yesevi, Hakim Ata Ve Yunus Emre'de Ahiret Tasarımı", *Folklor Akademi Dergisi* 4/1 (2021), 116-141.

³ Makâlemizde örnek şiir, beyit ve dörtlükler Mustafa TATÇI tarafından hazırlanmış olan Yûnus Emre Dîvânı'ndan alınmıştır (Mustafa Tatçı, *Yûnus Emre Divânı (Tenkitli Metin)* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2005). İktibas olarak alınan metinlerin diline ve yazılış şekillerine dokunulmamış, kaynaktaki haliyle verilmiştir. Çok az kullanılan bir kısım kelime için makalenin sonunda küçük bir "lugatçe" verilmiştir. Örnek metinlerin sonundaki rakamlardan ilki kaynak eserdeki sayfa numarası, ikincisi yine kaynaktaki şiir numarası ve üçüncüsü de şiirin içindeki beyit veya dörtlük numarasıdır.

⁴ Sûr ve sûra üflenmesi hakkında bk. Adil Bebek, "Sûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/533-534.

Başka bir âyette sûra birinci ve ikinci üfürülüştün ikisi de yer alır:

“(O gün) sûra üflenecek, ardından -Allah’ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar.” (39/Zümer, 68)

Bu âyette sûra birinci defa üfürüldüğünde “Allah’ın diledikleri dışında, göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek” denilmektedir. Buradan kıyâmetin kopuşu anlaşılmaktadır. Âyetin devamında ikinci sûra üfürüldüğü zaman da “onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar” denilmektedir ki, bu da yeniden dirilmeyi ifade eder.

Diğer âyetlerde⁵ sayı ve sıra belirtilmeden sadece “sûra üfürüleceği” ifade edilir; ancak o âyetlerde geçen “Böylece onları bütünüyle bir araya getirmişsinizdir.” (18/Kehf, 99), “Biz o zaman günahkârları, gözleri (korkudan) gömgök bir halde mahşerde toplarız.” (20/Tâhâ, 102) ve “Bir de bakarsın ki onlar kabirlerinden kalkıp koşarak Rablerine giderler.” (36/Yâsîn, 51) gibi ifadelerden kıyâmetin kopmasından sonra sûra ikinci defa üfürülerek dirilişin gerçekleşeceği sonucu çıkmaktadır. Hatta bir rivâyete dayanarak bunun üçüncü defa olacağını kabul edenler de olmuştur. Buna göre Birinci üfürüşte korku ve dehşetten bütün yaratıklar sarsılacak. İkinci üfürüşte bütün kâinat alt üst olup, bütün canlılar ölecek. Allah yeni bir düzen (âhîret yurdu) kurup hesap günü gelince, üçüncü bir üfürüşle bütün ölülerin ruhları bedenlerine girerek yeniden dirilecekler. Fakat âyetlerde bunu destekleyecek bir ifade bulunmamaktadır.

Meçhul fiil kullanıldığından âyetlerden sûra kimin üfleyeceğini çıkarmak mümkün değildir. Ancak bazı rivâyetlere dayanarak Sûr’a İsrâfil⁶ isimli meleğin üfleyeceği kabul edilir ve o melek sûra üflemek için Allah’ın “üfle” emrini beklemektedir⁷; hatta bir rivâyette bu iş için iki meleğin hazır beklediğinden⁸ ve bazılarında da İsrâfil’in sağında Cebrâil’in, solunda Mîkâil’in bulunduğu⁹ söz edilir.

Yûnus Emre, şiirlerinde Sûr’a İsrâfil’in üfleyeceği üzerinde durur; bunların bazılarında sûra ilk üflenişinin kastedildiği görülmektedir:

“İsrâfil sûrı ura yir yüzi divşürile

Harâb ola berr ü bahr çarh-ı felek yoyıla” (Tatçı, 297.306/1)

“İsrâfil sûrını ura tagları yirinden tura

Bir karınca cevâbını bin Süleymân virimeye” (Tatçı, 307.317/4)

Görüldüğü gibi bu iki beyitte İsrâfil’in sûra üflemesinden sonra yeryüzünün devşirileceği, karaların ve denizlerin harap olacağı, göklerin bozulacağı, dağların yerinden oynayacağı ve bir

⁵ Bk. 6/En’âm, 73; 18/Kehf, 99; 20/Tâhâ, 102; 23/Mü’minûn, 101; 27/Neml, 87; 36/Yâsîn, 51; 50/Kâf, 20; 74/Müddessir, 8.

⁶ İsrâfil için bk. Lutfullah Cebeci, “İsrâfil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 22/180-181.

⁷ Bk. Hâfız Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr* (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 25/278.

⁸ İbn Mâce, *Sünen*, Kitâbü’z-Zühd, 33 (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 2/1428.

⁹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, Kitâbü’l-Hurûf, 1 (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), 4/293.

karıncanın cevabını bin Süleyman'ın veremeyeceği ifade edilmektedir. Bunlardan Yûnus Emre'nin bu beyitlerinde sûra ilk üflenışı kastedtiği anlaşılmaktadır.

Diğer bazı beyitleri şu şekildedir:

“İsrâfil sûrın urıcak mahlûkât turugelicek

Senün ününden artuk hîç kulagum işitmeye” (Tatçı, 20.3/8)

“İsrâfil sûrını ura cümle mahlûk turı gele

Dirilüben haşre vara anda kâzî Sübhân ola” (Tatçı, 26.9/2)

“İsrâfil sûrın urıcak cümle mahlûk uyanıcak

Sorı hisâb sorılıcak ‘Arab dili lisân gerek” (Tatçı, 141.138/2)

“Andan İsrâfil Sûr ura ölenler yirinden tura

Mîzân terâzû kurıla hükmini ide zü'l-Celâl” (Tatçı, 153.153/6)

Yûnus, bu beyitlerinde İsrâfil'in sûra üflemesinden sonra bütün yaratılmışlar uyanacak ve yerlerinden kalkarak haşre gideceklerdir; orada terâzi kurulacak ve hesap sorulacaktır; burada kadı Sübhân olan Allah'tır. Yûnus, burada Arap dilini bilmek gerektiğini de düşünmektedir.

Bir beyitte de her bir varlığın kendi nefsinin derdine düşeceğini ifade eder:

“İsrâfil sûrını urıcak her bir sûret nefsum diye

Ben anmayam hîç Yûnus'ı Tapduk gele ol dem dile” (Tatçı, 308.334/13)

Yûnus'un bu beyitlerinden sûrun birinci ve ikinci üfürülmesinin kastedildiği ve her ikisinin de İsrâfil tarafından gerçekleştirileceğinin kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Yûnus Emre bir beyitinde “üçüncü nefha” ifadesini kullanmakta, ikinci nefha/üfleme ile kıyâmet korkusunun her tarafı saracağını, üçüncü üflemede ise yeryüzünün yarılacağını ifade etmektedir ki bu yaklaşımı diğer ifadeleri ve genel olarak birinci, ikinci ve üçüncü üfleme ilgili açıklamalara uymamaktadır:

“Kopa kıyâmet hevli ikinci nefhayılan

Üçüncü nefha içinde yirler yüzi yarıla” (Tatçı, 297.306/5)

Sûr'a birinci defa üflenmesi ile kıyâmetin kopuşu başlamış olacaktır; ondan sonra nelerin olacağı da âyetlerde açıklanmış bulunmaktadır. Cenâb-ı Allah bir âyette¹⁰ güneşin dürüleceği, yıldızların bulanıp söneceği, dağların yürütüleceği, gebe develerin salıverileceği, yaban hayatı yaşayan bütün canlıların toplanacağı ve denizlerin kaynatılacağı anlatılmaktadır. Başka bir yerde¹¹, kıyâmetin kopuşu “yüreklere hoplatan büyük felâket” olarak nitelendirmekte ve “o gün insanların, her biri bir tarafa uçuşan kelebekler gibi olacağı” ve “dağların da atılmış renkli yünler gibi olacağı” belirtilmektedir. Başka birçok âyette de kıyâmetin kopuşu anıyla ilgili açıklamalar yer almaktadır. Yûnus Emre de şiirlerinde âyetlerde anlatılanlara benzer şeyler söylemektedir.

¹⁰ Bk. 81/Tekvîr, 1-6.

¹¹ Bk. 101/Kâria, 1-5.

İsrâfil'in sûra üflemesinden sonra yeryüzünün devşirileceği, karaların ve denizlerin harap olacağı, göklerin bozulacağı, dağların yerinden oynayacağı ve bir karıncanın cevabını bin Süleyman'ın veremeyeceğini ifade eden önceden beyitleri verilmişti. Başka beyitlerde de benzer açıklamalar yapmaktadır. Bir beyitinde bütün varlıkların şaşkın hale düşeceğini, insanların kendinden geçmiş ve başı dönmüş hale geleceğini (Tatçı, 26.9/1); başka bir beyitinde dağların yerinden oynayacağını, kıyâmetin şiddetinden gökyüzünün yarılacağını, yıldızların yerinden oynayıp uçacağını dile getirir:

"Taglar yirinden ırla heybetinden gök yarıla

Yılduzlar bağı kırıla düşe yire perrân ola" (Tatçı, 26.9/6)

Ona göre, o gün herkesi bir korku saracak ve yeryüzü yarık yarık olacaktır (Tatçı, 297.306/5); herkes başının kaygısına düşecektir (Tatçı, 308.37/8).¹²

İslâmî kaynaklarda kıyâmet alâmetlerinden bahsedilir; bunların bir kısmı Kur'an'a dayandırılrsa da çoğu hadis rivâyetlerine dayanmaktadır.¹³ Bu alâmetlerden birisisi de Deccâl'in ortaya çıkışıdır. Yûnus Emre'nin şiirlerinde sâdece Deccâl¹⁴ bir beyitinde geçmek, diğer alametlerden hiç söz etmemektedir. Ona göre Deccâl çıktığı zaman kıyâmet kopacaktır:

"Ya'ni er gelmiş erden elini çekmiş şerden

Deccâl kopısar yirden âhir zamân olısar" (Tatçı, 74.60/4)

2. Mahşer

Âyetlere göre İsrâfil'in Sûr'a ikinci defa üflemesinden sonra da bütün yaratılmışların uyanacağı, yerlerinden kalkarak haşre gidecekleri ve orada da hesap sorulacağı yukarıda belirtilmişti; burası mahşer¹⁵ yeridir. Yûnus Emre'nin, bu devreyi ifade ettiği çok sayıda beyti vardır. Burada yüce bir dîvân kurulacak, dünya hayatında işlediği her şey ortaya çıkarılacak ve perdeler yırtılıp bilmediğimiz günahlar bile gözümüzün önüne serilecektir:

"Ulu dîvân kurıla anda kullık sorıla

Bin tekebbür virmeye bir garîb nevâz ile" (Tatçı, 323.335/10)

"Yazuklarımız tartıla anca perdeler yırtıla

Bilmedüğün günâhların anda sana 'iyân ola" (Tatçı, 26.9/7)

Cenâb-ı Allah bunu Kur'an-ı Kerim'de haber vermektedir; zerre miktarı iyilik de kötülük de bize gösterilecektir: *"Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür."* (99/Zilzâl, 7, 8)

¹² Bu durum Kur'an'da bir âyette şu şekilde belirtilmektedir: *"O gün, herkesin kendi derdine düşüp çabalayacağı ve herkesin işlediğinin haksızlığa uğratılmadan kendisine ödeneceği bir gündür."* 16/Nahl, 111.

¹³ Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Kıyâmet Alâmetleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/ 522-525.

¹⁴ Bk. Kürşat Demirci-Zeki Sarıtoprak, "Deccâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/ 67-72.

¹⁵ Bk. Süleyman Toprak, "Haşir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/ 416-417.

Atanın oğluna bakmayacağı, ananın kızıdan uzak durmaya çalışacağı ve geleceğinden şüphe olmayan o günü hiç unutmamak gerekir:

“Ata oguldan beze bakmaya ana kıza

Şol gün geliser bize unutma ‘arasâtı” (Tatçı, 371.385/7)

Cenâb-ı Allah Abese sûresinde şöyle buyurmaktadır: *“Kulakları sağır eden o ses geldiğinde; işte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır.”*(80/Abese, 34-36) Bu durum başka bir âyet-i kerîmede şöyle belirtilmektedir: *“O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar!”* (26/Şuarâ, 88) Yûnus Emre de beyitinde bu durumu ifade etmektedir.

Dünyada zâlimlik yapanlar orada yüzü kara olacaklardır; nitekim Cenâb-ı Allah, *“O zâlim olanlar azâbı gördüklerinde kuvvetin tamamının Allah’a ait olduğunu ve Allah’ın çetin bir azap sahibi olduğunu anlayacaklardır.”* (2/Bakara, 165) buyurur; Yûnus da bunu bir beytinde şöyle ifade eder:

“Bunda zâlimlik eyleyen nefsi harâmla toylayan

Yüzleri kara kopısar öz cânları râhat degül” (Tatçı, 154.154/4)

Kur’an’da, *“Her insanın sorumluluğunu omuzuna yükledik. Kıyâmet gününde insana, açılmış vaziyette önüne konulacak olan bir kitap çıkaracağız. “Oku şimdi kitabını! Bugün kendini yargılamak üzere kendi nefsin yeter!”* (denilecek).”(17/İsrâ, 13, 14) buyurulmaktadır. Yûnus Emre’ye göre de amel defteri herkesin eline verilecek, ne etti ise hepsi karşısına çıkacak, dost-düşmanın da bulunduğu bu hal karşısında dağlar bile eriyecektir:

“Varıcağız terâzûya Hak kendü bakar yazuya

Göricek taglar eriye ol zebânîler andadur

Biti sunıla elüne itdüğün gele yoluna

Tanuklar bile bulına dostun düşmenün andadur” (Tatçı, 57.44/5, 6)

İnsanları iyi-kötü diye ayıranların ve bu dünyada yaptıklarının burada kalacağını sananların durumu açıklanır (Tatçı, 74.60/6). Kaçıp sığınacak yer aranan bu günde gökler açılacak, iyi kötüden seçilecek, herkes “ana ata” diye çağrışacak, fakat herkes birbirinden usanacak ve Allah’a yalvaracaklar (Tatçı, 141.138/2 ve 5); sultan ile halk fark etmeyecek, ayırım yapılmayacak ve herkes korku içinde olacak (Tatçı, 153.153/7); herkes yaptıklarının hesabını verecektir:

“Yazugum çok günâh öküş yürür idüm dünyâda hoş

İtdüklerümün hisâbın vireyim andan varayım” (Tatçı, 215.210/6)

Kul, orada şaşkınlık içinde âdetâ yakasını yırtacak:

“Yarın mahşerde ben yırtam yakamı

Niçe feryâd idem bu ışk elinden” (Tatçı, 257.262/5)

O gün melâmet/kişinin kendini kınaması günüdür, yerler yarılacak, bütün ölenler dirilecek, bütün günahlar sorulacak, gök çatlayacak, insanın katlanamayacağı hal ortaya

çıkacaktır. Herkes korku içinde olacak, o korkular genç olanı ihtiyarlatacak, mücrimler ne yapacaklarını şaşıracaklar; herkesin her şeyi ortaya dökülecek ve bağrısmalar ortalığı kaplayacaktır; işte o gün derman sadece Allah'tan beklenecektir. Bu gün için ağlaşmak, pişmanlıklar içinde hazırlık yapmak gerekir (Tatçı, 265.272/1-6).

Yûnus, işte o günün korkusu içindedir; hâlinin ne olacağını bilmemenin şaşkınlığını yaşamıştır:

*“Zelîl magbûn kala başum anda hîc dinmeye yaşum
Mahşer günü içüm taşum nâr olursa n'ideyin ben*

*Suç anıcak göyner özüm kan yaşıla tolar gözüm
Yarın Hak katında yüzüm kar'olursa n'ideyin ben
Fesâdıla tolu içüm hey hoca bağışla suçum*

Key Cehennem benüm için yir olursa n'ideyin ben” (Tatçı, 267.274/2-4)

Yûnus Emre, bir başka şiirinde de aynı endişelerini daha da içi yanarak dile getirir: Kendinde amel ve tâat yoktur; orada akli başından gitmiş olacak ve utanç içinde sorulan sorulara cevap veremeyecektir. İsyanından dolayı yüzü kara bir halde iken helal-haram hesabı yapılacak ve haramlarına karşılık azaba çarptırılacaktır; orada mücrimlerin yüzü kara olacak, buna karşılık âşıklar ve ârifler hedeflerine ulaşacak ve Dost yüzünü göreceklerdir. İşte Yûnus bugün için “Ben n'ideyin n'eyleyeyin” diye döğünmektedir (Tatçı, 267-268.275/1-7).

İşte orada herkes başının derdinde olacaktır:

*“Ol kıyâmet bâzârında her bir kula baş kayusu
Ne kayursın anı seven çün ol 'arasâtda bile”* (Tatçı, 308.37/8)

Hesap görülüp amellerinin karşılığı ortaya çıktıktan sonra herkes Zebânîler¹⁶ tarafından feryâd u figân içinde sırât¹⁷ köprüsüne götürülecektir:

*“Günâhların tartalar andan Sırât'a ilteler
Zebânîler dutalar figânlar ola katı”* (Tatçı, 371.385/5)

O köprü kıldan ince bir köprüdür; o köprüden geçebilenler cennette Kevser'e ulaşacak, geçemeyenler de cehenneme yuvarlanacaktır:

*“Kıl gibi köpri yaparsın geç diyü
Geçüben kevser şarâbın iç diyü”* (Tatçı, 400.417/11)

¹⁶ Cehennemliklere şiddetle muâmele ettikleri veya ellerinin yanı sıra ayaklarını da kullanabildikleri kabul edilen cehennem görevlilerine verilen addır; başlarında Mâlik isimli bir melek bulunmaktadır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Zebânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013) 44/164.

¹⁷ Aşağıda açıklanmaktadır.

Bütün herkes dirilip hesap mîzânı kurulduğu zaman ameli olanların kurtulacağı, amelsizlerin ise cezâyâ çarptırılacağı ve herkesin adıyla çağrılacağı o gün için Yûnus kendine şöyle bir nasîhatta bulunmaktadır:

“Yûnus imdi sen kıl yarak utanmayasın dogrı bak

Cümle halâyık dirile adlu adıyla saylıcak” (Tatçı, 128.127/7-9)

Nedense Yûnus, hep amellerinin yetersizliğinden dem vurur; bu da onun havf u recâ/korku ve ümit içinde olmak gerektiği düşüncesinde olduğunu göstermektedir, çünkü hemen Allah'a sığınmaktadır:

“Aldı beni ince yola

İlti Sırât köprüsine

Amelüme yok mededüm

Allâh sana sundum elüm” (Tatçı, 183-184.184/15)

Orada günahkâr olanların işi zordur; onların derileri yanacak ve kemiklerinden duman tütecektir. Zebânîler, feryatlar ve yardım çığlıkları arasında onları cehenneme götürecek; Mâlik isimli melek onları cehenneme çağırarak ve onlar da feryâd u figân edeceklerdir; Mâlik cehenneme seslenerek herkesin korktuğunu, fakat dünya hayatında Allah'ın buyruklarını tutmayanların orada pişip kebab olacağını söyler:

“Zebânîler çeke tuta götüre Tamu'ya ata

Deri yana sünük düte dün-gün işi efgân ola

Mâlik çağıra Tamu'ya çek anı meydâna getir

Hak korkısından Tamu'da ditreyüben figân ola

Mâlik eydür hey hey Tamu korkubanı ditrer kamu

Tanrı buyruğun tutmayan anda bişe biryân ola” (Tatçı, 26.9/3-5)

Mü'minin hedeflerinden biri de mahşer gününde cemâlullahı görebilmektir; bu konuda İslâm âlimleri farklı görüşler ileri sürmüşlerse de genel olarak Allah'ın dünyada hiç kimse tarafından görülemeyeceği, fakat âhirette mü'minlerin Cenâb-ı Allah'ı görebilecekleri yönündedir.¹⁸ Yûnus Emre de buna inananlardandır. O cemâlullahı görebilme arzusu içindedir. O dostun cemâlini arzularak gezer dolaşır, ayrılığa katlanamaz; bunu kendine dert edinen kimse bu nimete erişir ve perdeler açılır. O'na kavuşmak için gerçek mürit olup, bu dert ile umut içinde olmalıdır, âdetâ bu istek ve arzu ile deli gibi aklını fikrini bu yola yöneltmelidir. Bu düşünceye ermeden önce giyim kuşam, yiyip içme gibi şeyleri arzulamayı bırakmalı, bu gayeye ulaşmak için nefsin her türlü isteklerini terk etmelidir; böyle olunca da o arzusuna erişecektir:

¹⁸ Bu konuda bk. Temel Yeşilyurt, “Rü'yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008) 35/311-314.

*“Yine seyreyledi gönlüm
Dostun cemâlin arzular
Hicre katlanımaz gönül
Dostun cemâlin arzular*

*Her kim ugrarsa bu derde
Bulur o himmeti erde
Açılıviricek perde
Dostun cemâlin arzular*

*Kim ki gerçek mürîd ola
Bil bağlayup gelsün yola
Şol yürekde ki dert ola
Dostun cemâlin arzular*

*Dostum beni delü kıldı
'Aklımı fikrümü aldı
Hayâli gözümde kaldı
Dostun cemâlin arzular*

*Evvel dirdi gönlüm bana
Atlar tonlar gerek bana
Mevlâ'm bir dert viridi bana
Dostun cemâlin arzular*

*Yûnus'un sözi yirince
İniler cânın virince
Tâ ölüp sine girince
Dostun cemâlin arzular” (Tatçı, 78(?).98/1-6)*

Âşıklar dâimâ cemâlullahı görme arzusu içindedir:

“Her gice cevlân ider Hakk'un cemâlin görmege

'Arş-ı 'azîm dem-be-dem seyrânıdır 'âşıklarun' (Tatçı, 119(?).150/3)

Cemâlullahı görme şerefine mazhar olmak için gerçek kul olmak ve o kulluğu terk etmemek gerekmektedir:

"Kullukdan ırag olma sultân göresin birgün

Göstere cemâlini hayrân olasin birgün" (Tatçı, 187(?).229/1)

O cemâlullahı göremeyecek olanları da şöyle belirtir:

"Bu dünyede üç kişi Hak dîdârın görmeye

Bir dikçi bir kovcu biri gammâz dur beşe" (Tatçı, 282.293/5)

Bu beyte göre göre isyankâr olup bunu inatla sürdürenler, kovuculuk yapan ve hasetlik edip insanları gammazlayanlar cemâlullahı göremeyecektir.

"Ben dervîşin diyenler yalan da'vî kılanlar

Yarın Hak dîdârını görmeyiser göz ile" (Tatçı, 323.335/5)

Bu beyte göre de gerçekten öyle olmadığı halde dervişlik taslayıp bu haliyle insanları aldatanlar da cemâlullahı göremeyecektir.

3. Âhîret Düşüncesi

Müslüman olmanın şartlarından biri de âhîrete inanmaktır. Cenâb-ı Allah, Kur'an-ı Kerim'de, mü'minlerin vasıflarını sıralarken onların âhîrete inandıklarından da bahseder; bu âyetlerden birisi şöyledir:

"Sana indirilen ve senden önce indirilen (Kitaplara) iman eder, Âhîret Günü'ne yakinen inanırlar." (2/Bakara, 4)

Yûnus Emre de, âhîret düşüncesinden uzak olmadığını belirtir; o dâimâ âhîret endişesi içindedir, o yüzden gece gündüz Allah'ı zikretmekle meşguldür; Hakk'a yönelmiş olduğu için de ona denizde bile yol vardır:

"Biz âhîret gamın yiyicek dün ü gün yâ Hû diyicek

Hak'dan yana gönelicek denizde yol vardır bize" (Tatçı, 322.333/4)

Bu âhîret bilinci içinde olan kullar bu dünyaya meyletmezler ve dünyayı asıl halinde görmezler; çünkü onlar bâkî mülke erişecekleri inancındadır:

"Merdân-ı Hak bu dünyâda maksûdlara kalmadılar

Mülk-i bakâ bulmuş iken meyl-i fenâ kılmadılar" (Tatçı, 53.40/1)

Âhîret ve âhîrette hesaba çekileceği inancına sahip mü'minler olarak işlediklerimizden hesaba çekileceğimizi bilerek yaşamak gerekir; Yûnus Emre bu durumu kendi üzerinden çok güzel ifâde etmektedir:

Buna göre o, öncelikle öleceği için korkmaktadır; bu korkusunun sebebi de dünya hayatında işlediği her şeyin karşısına çıkacak olmasıdır; bir gün her şeyinin gözüne görüneceği ve yüzüne vurulacağı için şaşkınlık içindedir; gerçek kulluk edemediği için pişmanlık

duymaktadır, âhirette gülmek için dünyada ağlamadığının üzüntüsü içindedir halbuki dünyada nefesine uymak yerine azaptan kurtulmak için iyi amel işlemeli idi; bu durumda yapacak tek bir şey vardır, o da Allah'a sığınmaktır:

“İy yârânlar iy kardaşlar korkaram ben ölem diyü

Öldüğümi kayurmazam itdüğümi bulam diyü

Bir gün görünür gözüme ‘aybum urulur yüzüme

Endişeden del'olmuşam n'idem ben ne kılam diyü

Eger gerçek kulmuşsam ana kullık kılaidum

Aglayadum bu dünyede yarın anda gülem diyü

Hemin geldüm bu dünyâyâya nefsüme kullık itmeğ

Eyü ‘amel işlemedüm ‘azâbdan kurtulam diyü

İy bî-çâre miskîn Yûnus günâhun çok neyleyesin

Sığındum ol Allâh'uma didi hem ‘afv kılam diyü” (Tatçı, 275.285/1-5)

3.1. Âhîret Hayatı

Mahşerde ameller tartılıp, herkes ameline göre karşılığını aldıktan sonra âhîret hayatı başlamaktadır. Kaynaklarımızda bunun ilk aşaması olarak sırat köprüsünden geçiş gösterilmektedir. Akâid ve kelam kitaplarında sırat, “cehennem üzerine kurulmuş olup mü'minlerin rahatlıkla geçebileceği, kâfirlerin ise üzerinden cehenneme düşeceği köprü” şeklinde açıklanmaktadır. Kelime Kur'an-ı Kerim'de bu anlamda geçmemesine rağmen Müslümanlar arasında bazı âyetlerin delâleti ve hadis rivâyetlerine dayanarak bu kabul edilmiş bulunmaktadır.¹⁹ “Kıldan ince kılıçtan keskin” şeklinde tanımlı yapılmış olmakla beraber, bu fizikî bir tanımlamadan çok, mahşerden ve mîzândan sonra cennetin veya cehennemin yolu olarak görülüp bunun geçilmesi için çok inceliklerin olduğunun izahıdır.

Yûnus Emre şiirlerinde bu sırat köprüsünü de dile getirmiştir. Bir dördlüğünde, “*Aldı beni ince yola / İlti Sırât köprüsine*” (Tatçı, 183-184.184/15) demektedir.

Eğer kul, bu dünyada hazırlık yaparsa, Hak yolunda bir hayat yaşarsa sırâtı kolay geçecektir; bunun korkusu içinde yaşmalıdır, eğer bu korku ile ve gereği gibi kulluk ederek yaşamazsa orada korkutulacaktır:

¹⁹ Bk. Mustafa Akçay, “Sırat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009) 37/118, 119.

*"Bunda korkmazısan Yûnus anda korkudurlar seni
Eger dirligün hakkısa Sırât'ı geçesin sehel"* (Tatçı, 154.153/8)

*Özellikle âşıkların işi kolay olacaktır:
"Yûnus yoldan ırmasun yüksek yirde turmasun
Sinle Sırât görmesün sevdügi dîdârısa"* (Tatçı, 290. 299/8)

*"Baglana bin bin sunûf 'âşika yok havf u hayf
Yarın mahşer gününde Yevme yenfehu urıla"* (Tatçı, 298.306/6)

Bu sırat yolculuğundan sonra kulları dünyada işledikleri amellerin karşılığı olarak cennet ve cehennem hayatı beklemektedir. İnanıp da Allah'ın rızâsını kazanmak düşüncesi ile O'nun emir ve yasaklarına riâyet ederek yaşayanlar bunun karşılığı olarak cennete gidecek; inanmayan veya inansa bile Allah'ın emrettiği gibi bir dünya hayatı yaşamamış olanlar da cehenneme gidecektir. Bu hususları belirten değişik âyetler vardır; bunların bir kısmı şöyledir:

"Rasûlüm! İman edip sâlih ameller işleyenleri şöyle müjdele: Altlarından nehirler akan cennetler onlar içindir. Ne zaman kendilerine cennet meyvelerinden bir şey ikram edilse, her defasında: "Bu, daha önce dünyada yediğimiz şey!" derler. Oysa bu rızıklar, renkte ve şekilde birbirinin benzeri, fakat tatta ve keyfiyette çok yüksek kıymette olmak üzere kendilerine ikram edilecektir. Orada onlara tertemiz eşler verilecek ve orada ebedî kalacaklardır." (2/Bakara, 25)

"Bu sözlerinden dolayı Allah onları altlarından ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetlerle mukâfatlandırdı. İyilik yapanların mükâfatı işte budur!" (5/Mâide, 85)

"İnkâr edenlere de ki: "Sizler yakında mağlup edilecek ve topluca cehenneme sürüleceksiniz. Orası ne kötü bir yataktır." (3/Âl-i İmrân, 12)

"Kâfirlere gelince, onlara dünyada da âhîrette de çetin bir azapla azap edeceğim. Onların yardımcıları da olmayacak." (3/Âl-i İmrân, 56)

"O gün bazı yüzler aydınlanacak, bazı yüzler de kararacaktır. Yüzleri kararanlara gelince (onlara denilecek ki:) "İman ettikten sonra küfre mi girdiniz? Kâfir olmanıza karşılık azabı tadın (bakalım)! Yüzleri aydınlananlara gelince, onlar Allah'ın rahmeti içindelerdir. Ve orada ebedî kalacaklardır." (3/Âl-i İmrân, 106, 107)

"Kim de imanı reddederse (imana karşı kâfirce bir tutum sergilerse), onun ameli boşa gitmiştir ve o, âhîrette hüsrâna uğrayanlardan olmuştur." (5/Mâide, 5)

"Yoldan çıkıp günaha dalanlara gelince, onların varacağı yer ise ateştir. Her ne zaman oradan çıkmak isteseler geri içine itilecekler ve kendilerine: "Tadın bakalım, yalanlayıp durduğunuz o ateşin azâbını!" denilecek." (32/Secde, 20)

Âhîret hayatı, âyette de belirtildiği²⁰ gibi, dünya hayatı gibi geçici değil, sonu olmayan bir hayattır:

"Ne gam bu dünyada bin kez ölürsem

Anda ölüm olmaz ölmezem ayruk" (Tatçı, 129.129/2)

"Öyle bir günden sakının ki; (o gün) hiçbir nefis bir başkasının yerine geçmez, hiç kimseden fidye kabul edilmez, hiç kimseye şefaât fayda vermez ve onlara yardım da edilmez." (2/Bakara, 123.) şeklindeki âyette belirtildiği gibi, âhîret hayatında herkes kendi derdine düşecek ve âdetâ birbirini tanımayacaktır:

"Bunda bilişmeyen cânlar anda bilişimez anlar

Bunda bilişüp dostıla hâlüm 'arz itmege geldüm" (Tatçı, 176.179/5)

Cenâb-ı Allah biz kullarına doğru dost edinmemizi emretmektedir: *"Onlar, mü'minleri bırakıp kafirleri dostlar (veliler) edinirler. 'Kuvvet ve onuru (izzeti)' onların yanında mı arıyorlar? Şüphesiz, 'bütün kuvvet ve onur,' Allah'ındır."* (4/Nisâ, 139) Yûnus'un düşüncesine göre de insan âhîretteki dostunu dünyada kazanmalıdır; dünya hayatında âhîrete hazırlık için ne kadar birbirlerine destek olurlarsa âhîret adına asıl dostluk odur:

"Ol yarınki yollara anda yoldaş isteyen

Bu dünyâda dostını kılavuz dutmak gerek" (Tatçı, 143.141/3)

Âyette, *"Kim de âhîret yurdunu ister ve onun için mü'min olarak çabalarsa bunların çabası, karşılığını fazlasıyla görecektir."* (17/İsrâ 19) buyurulmaktadır. Yûnus Emre de, şiirlerinde âhîret hayatını kazanma üzerinde sık sık durmaktadır. Ona göre kim Allah'ın râzı olduğu şekilde kulluk bilinci ile yaşarsa cehennem azâbından kurtulacaktır:

"Kim ere kulluk ide ol 'azâbdan kurtıla

Mutlak ol yarlıganur kim görürse er yüzün" (Tatçı, 244.247/5)

Yarın gelecek olan âhîrete bu dünyada hazırlanmak gerekmektedir; yarın orada sevinmek için gün bugündür, yani dünya hayatıdır; Allah böyle kullarına âhîret nimetlerini vadedmiştir:

"Kullarına va'deyledi yarınki gün görnem didi

Ol dostlarun sevindügi yarınım bugündür bana" (Tatçı, 25.7/7)

Allah Taâlâ, bir kısmı biraz önce verilmiş olan birçok âyette, iman edip sâlih amel işleyenler için cennet ve onun içinde çeşitli nimetler va'detmektedir.²¹ Bu âyetlerde müjdesinin verildiği gibi, Allah'ın rızâsına uygun bir dünya hayatı yaşayarak ölen kişi Allah'ın onlar için hazırladığı cennet nimetleri ile mükâfatlandırılacaktır.

²⁰ "Oysa âhîret daha iyi ve daha bâkîdir." 87/A'lâ, 19.

²¹ Bu va'dlerin yer aldığı bazı âyetler için bk. 2/Bakara, 82; 4/Nisâ, 57, 122 ve 124; 7/A'râf, 42; 10/Yûnus, 9; 11/Hûd, 23; 14/İbâhîm, 23; 19/Meryem, 60, 61.

Cennet nimetlerinden birisi, âyette “tertemiz eşler” olarak belirtilen hûrîlere kavuşmak ve “Kevser” havuzundan içmektir; bu nimete kavuşacaklardan birisi seher vakitlerinde ayakta olup kulluk edenlerdir:

“Helâl ola sana Uçmak

Uçmak'da Hûrîler kuçmak

Kevser şarâbını içmek

Tanla seher vaktinde tur” (Tatçı, 98.88/8)

Cenneti elde etmenin yollarından biri de dünya hayatında gönüllere girmektir:

“Uçmak Uçmak didüğün kullarun yiltedüğün

Uçmagun ser-mâyesi bir gönül itmek gerek” (Tatçı, 143.141/4)

Bir diğer yol da zâhitçe yaşamaktır:

“Zâhidün zühdiyile Cennet makâmı olur

Mâsivânun küllisi zindânıdır âşıklarun” (Tatçı, 151.150/4)

Sadece Hz. Peygamber’e gerçek ümmet olanlar cennet nimetlerine kavuşabileceklerdir:

“Sekiz Uçmagun Hûrîsi gelürise bir araya

Sana ümmet olmayanı ben anlara katmayayum” (Tatçı, 219.215/4)

Cenneti kazanabilmek için kul Kur’an’ı kendine rehber edinmelidir:

“Pîşrev bize Kur’ân durur vatan bize Cennet durur

Ol Tamu’yı Hak yandurur ol gül-i gül-zârdur bize” (Tatçı, 321.333/3)

Ölmeden evvel ölenler Kevser havuzuna dalacak ve nefsini düşman bilenler Tûbâ ağacının dallarına konacaktır:

“Kevser havzına talanlar ölmezdin öndin ölenler

Nefsini düşmân bilenler konar Tûbâ dallarına” (Tatçı, 330.345/6)

Mü’minler, âhirette Allah’ın vechini/cemâlullahı görme²² arzusu içinde yaşar; bunun gerçekleşmesinin yolu, dünyada derviş olabilenlerdir:

“Kamu ‘âlem ümid tutar âhiretde görem diye

Yûnus eydür dervîş olan bunda Hak’ı buldı gider” (Tatçı, 96.87/8)

Seher vaktinde tâate başlayanlar âhirette muradına erecektir:

“Çün cân ağıdı Hazret'e, yarar it âhirete

Tanla duran tâ'ate, Tanr'evine ir gider” (Tatçı, 49.35/6)

²² Konuya yukarıda temas edilmişti.

Dünya hayatında Allah'ın rızâsını gözetmeden emredilenleri yerine getirmeyenler ve yasaklananlardan sakınmadan yaşayıp ölenler ise cehenneme sürüleceklerdir.²³

Cehennemlik olacaklar beş vakit namazı kılmayanlardır:

"Her kim bu sözden almadı biş vakt namâzı kılmadı

Bilün müsülmân olmadı ol Tamu'ya girse gerek" (Tatçı, 139.136/8)

İnsan cehennemde azap şarâbını amellerinin karşılığı olarak içecektir:

"Eger varısa 'amelün gin olısar sinün senün

Eger yogısa 'amelün oddan şarâb içdi gönül" (Tatçı, 153.152/5)

Komşu hakkını gözetmemek bile cehennem azâbına çarptırılmanın sebeplerinden biridir:

"Eger konşı hak'ı boynundayısa

Cehennem'de yarın bâkî kalasın" (Tatçı, 247.251/1, 2)

Sekiz cennet âşıklar için köşk ve saraydır:

Sekiz Uçmak 'âşıklara köşk ü sarâydur anlara

Mûsî'leyin hayrân olup Tûr Tag'ında kalan benem" (Tatçı, 174.177/7; Tatçı, 197.195/8)

3.2. Âhirete Hazırlık

Ölüm bir gerçek ve bir gün ölüp mahşerde hesabımız görüldükten sonra dünya hayatındaki iman ve amellerimize göre cennete veya cehenneme gideceğimize kesin olarak inandığımızı göre, dünyada iken âhirete hazırlıklı olmak gerekmektedir.

Yûnus Emre şiirlerinde bu hususa da özel bir önem vermekte ve hazırlıklı olmak gerektiği üzerinde sık sık durmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de Allah Taâlâ dünya hayatı ile ilgili olarak şöyle buyurmaktadır: *"İyi bilin ki dünya hayatı ancak bir oyundan, bir eğlenceden, bir süs ve gösterişten, aranızda bir öğünmeden, mal ve evlatta çokluk yarışından ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibi ki, onun bitirdiği ekinler çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kuruyuverir de sen onu sapsarı kesilmiş görürsün. Ardından da çerçöp hâline gelirler. Âhirette kâfirlere şiddetli azap, mü'minlere ise Allah'tan bir bağışlama ve rızâ vardır. Evet, dünya hayatı, aldatıcı bir menfaatten başka bir şey değildir."* (57/Hadîd, 20)

²³ Kur'an âyetlerine göre cehenneme gidecek olanların bir kısmı: 1. Allah'a ortak koşanlar (Bk. 40/Mü'min, 73-76); 2. Allah ve Rasûlü'ne âsî olanlar (Bk. 4/Nisâ, 14); 3. Âhireti inkâr edenler (Bk. 7/A'râf, 44, 45); 4. Âyetleri yalanlayanlar ve büyülenerek onlardan yüz çevirenler (Bk. 7/A'râf, 36); 5. Allah'a ibadetten yüz çevirenler (Bk. 40/Mü'min, 60); 6. Kitabı ve Rasullere gönderilenleri yalanlayanlar (Bk. 40/Mü'min, 70); 7. Allah yolundan alıkoyanlar. (Bk. 7/A'râf, 45); 8. Kâfirler (Bk. 25/Furkân, 11); 9. Büyüklük taslayanlar (Bk. 39/Zümer, 60); 10. Büyük günah işlemekte direnenler (Bk. 56/Vâkıa, 46); 11. Yeryüzünde haksız yere şımaranlar ve böbürlenilenler (Bk. 40/Mü'min, 75, 76); 12. Zâlimler (Bk. 7/A'râf, 41); 13. Azgımlar (Bk. 38/Sâd, 55); 14. Dalâlet üzere olan atalarını takip edenler (Bk. 37/Sâffât, 69, 70); 15. Yoksulu doyurmayanlar, namaz kılmayanlar, günaha dalanlarla birlikte dalanlar ve cezâ gününü yalanlayanlar (Bk. 74/Müddessir, 43-46).

Âyette de belirtildiği gibi geçici olan dünya hayatının biteceği ve bir gün âhiret hayatının geleceği kesindir, o yüzden âhirete bu dünyada iken hazırlanmak gerekmektedir:

“Sen anda varursın anda çok yarag eylegil bunda

Cânlar bâkî degül tende di bir kaç gün geze durur” (Tatçı, 85.72/2)

Dünyada iken Allah’a ve rasûlüne itâat ederek fânî olan bu dünya terk edilmeli ve bâkî olan âhiretten mahrum kalınmamalıdır; gece gündüz itâat içinde olana o cennet nimetleri verilecektir:

“Gel imdi tur bu fânîden mahrûm kalmadın bâkîden

Tâ’at kılup bu dünyeden kullar nasîb almak gerek” (Tatçı, 140.137/4)

“Kim durur kim ire ana dün-gün tâ’at kılan ana

Virülür uçmak anlara zîrâ bilişdür yâd degül” (Tatçı, 154.154/5)

Mü’min bir gün öleceğini ve mezara yatacağını dâimâ aklında tutmalıdır:

“Âhir bir gün ölürsin ölüm vardur bilürsin

Kamulardan ayrılıp varup sinde yatdun tut” (Tatçı, 33.18/1-11)

Mal ve hazine doldurma sevgisi ve yalancı dünyada varlık elde etme dâvâsından vazgeçilmelidir; âşık için bu dünyalıkların hiçbir önemi yoktur:

“Çün âhirete kavîsin ko bu yalancı da’vîsin

Bu mâl u hazne sevisin ‘âşıkısan nendür senün” (Tatçı, 149.148/7)

Âhirete hazırlık yollarından birisi namaz kılmaktır:

“Namâz kıl yarak olsun

Âhretde gerek olsun

Sinünde çırâk olsun

Tur irte namazına” (Tatçı, 306.315/5)

Âhirete giden hiç kimse geri gelmez, o bakımdan çok uzak gibi dursa da bir gün geleceği kesin olduğundan hazırlıklı olmak gerekir; hazırlık yollarından biri de doğruluktur:

“Âhret yavlak ırakdur togruluk key yarakdur

Ayrulık sarp firâkdur hiç giden girü gelmez” (Tatçı, 109.103/3)

Bu dünya sarayı bâkî değildir, sonu âhirete varacaktır, o bakımdan bu dünya saraylarına aldanılmamalıdır, yoksa âhiretteki saraydan mahrum kalınır:

“Bâkî degüldür bu sarây evvel-âhir anda varur

Bunda yarak itmeyenler ol evi unutsun dimiş” (Tatçı, 123.122/4)

Mü'min ağzından çıkan söze bile dikkat etmelidir; sözün nerede nasıl söyleneceğini bilmeli ve kötü söz söylememelidir, iyi söz dünya cehennemini bile âhiret hayatındaki cennetlere benzetir ki, bu aynı zamanda âhirette cennete nâil olmasını sağlar:

“Kişi bile söz demini dimeye sözün kemini

Bu cihân Cehennem'ini sekiz uçmag ide bir söz” (Tatçı, 108.102/5)

Âhireti kazanmak için bu dünyadan günahlardan sıyrılarak ayrılmak gerekir:

“Gördüm yidi Tamu'sın sekiz Uçmak kamusun

Korkıdan günâhumı andan sızurup geldüm” (Tatçı, 191.191/5)

Âhiret endişesi olan kişi bu dünyada gülmez, sürekli ağlar; öyle ki, ağlaya ağlaya yastığı yaş olur:

“Bugün gülen kişi bunda yarın ağlayısar anda

Revân döküp göz yaşını yasduğumu yaş eyleyem” (Tatçı, 201.197/6)

Âhiret hazırlığı içinde olan kişi yarın âhirette yanmamak için dünya hayatının getirdiği sıkıntılara katlanmalı, âdetâ ölmeden önce ölmeli, hesaba çekildiğinde zarar etmemek için dâimâ günahlarının hesabını yapmalı, onların pişmanlığı içinde olmalıdır:

“Gelün bugün yanalum yarın yanmamağičün

Ölelüm ölmeziken yine ölmemeğičün

Tartalum günâhumuz artduralum âhumuz

İdelüm hisâbumuz hisâb olmamağičün” (Tatçı, 247.251/1, 2)

Âhirette yok hükmünde olmamak için şerri azaltıp hayrı çoğaltmak gerekmektedir:

“Şerri azatmak gerekdür hayrı çok

Hayrı olmayanlar oldı anda yok” (Tatçı, 401.417/21)

Âhirete hazırlık yollarından en önemlisi dünyaya aldanmamak, dünyaya bağlanarak âhireti unutmamak, dünya ve içindekileri terk etmektir. Yûnus Emre bunun üzerinde çok durur. Ona göre mü'min yarın âhirette ağlamamak için bu dünya hayatında çokça ağlamalıdır (Tatçı, 308.317/6); âhireti kabul ederek dünyayı terkeder ve Allah'a şükreder (Tatçı, 310.319/6); mü'min bu dünyadaki işini bitirmeden âhirette işi zordur, dünyada iken iyi uyanık olmalıdır (Tatçı, 316.325/5); mü'min her gelenin gideceği bilinci ile fânî dünyayı terk edip âhiret yolculuğu yapmalıdır (Tatçı, 396.413/4); bu fânî dünya arzularından geçip bâkî olan âhireti istemelidir (Tatçı, 276.286/5); bu dünyayı terk ederek âhirete hazırlanmalı ve bunun için erenlerle dost olup onlardan uzak durmamalıdır (Tatçı, 305.314/7).

Yûnus'a göre dünyadaki bütün davranışların, düşüncelerin ve hazırlıkların asıl hedefi âhiret yurdu içindir. O, bunları bir şiirinde çok güzel bir şekilde dile getirmektedir. Ona göre asıl

mekân orasıdır; sultanlık, taç, taht, giyinilecek binilecek her şey oradadır; Hz. Eyüb gibi sabırlı ve Cercis²⁴ gibi bin kez ölmeye râzı olunmalıdır, insan bu dünyada yalnızdır, bütün hazırlık âhîret içindir; Hz. Yûsuf gibi pazarda köle olarak satılsa da Mansûr gibi darağacında asılsa da bu dünya âhîret için av mekânıdır, çünkü asıl yatak orasıdır; bu dünyada bülbül gibi ötsen de, gönül çeşitli fermanlar içerse de, pazarda güzel koku satırsa da, bu geyiğin otağı âhîret yurdudur:

“Bî-mekânım bu cihânda menzilüm turagum anda

Sultânım tâcıla tahtım Hulle vü Burâg'um anda

Eyyûb'am bu sabrı buldum Cercîs'em bin kez in öldüm

Ben bu mülke tenhâ geldüm be-küllü yaragum anda

Yûsuf'am bâzâra geldüm Mansûr'am bu dâra geldüm

Arslanam şikâra geldüm velâkin yatağum anda

Bülbülem uş öte geldüm dilde menşûr tuta geldüm

Bunda müşküm sata geldüm geyigem otlağum anda” (Tatçı, 300.310/1-4)

3.3. Cennet Nimetlerinden Müstağnî Duruş

Yukarıda kimlerin cennete gireceği ve onlara ne gibi cennet nimetlerinin verileceği değişik vesilelerle verdiğimiz âyetlerde belirtilmişti. Yine anlatıldığı üzere, Yûnus Emre de, âhîrete mutlaka hazırlıklı olmak gerektiğini vurguladığı gibi, dünya hayatında Allah'ın rızâsına göre yaşayanların âhîrette kavuşacakları nimetlerden de sık sık bahseder. Meselâ bir beytinde, cennet hûrîlerine kavuşmuş mü'minler için “ne bahtılı” nitelemesi yapar ve “bize nasîb eyle Çalap” der:

“Uçmaktağı Hûrîleri geymiş anlar nûr tonları

Ne bahtılı mü'minleri bize nasîb eyle Çalap” (Tatçı, 31.16/7)

Bir başka beyitte yine cennette hûrîleri kendine yoldaş etmek istediğini söylemektedir:

²⁴ Hıristiyan kaynaklarında adı Saint Georges olarak geçmektedir. Hıristiyanlıkta Hz. İsa'dan sonra gelen ve onun dininin hükümlerini devam ettiren bir azizdir. *Taberî Tarihi*'nde ve kilise kaynaklarında yer alan kısıtlı bilgilerden hareketle, onun Filistin'in Remle kasabasında dünyaya geldiğini, ömrünü Filistin ve Şam civarında ticaret yaparak geçirdiğini, Musul şehrinin kralı tarafından çeşitli işkencelerle öldürüldüğünü öğrenmekteyiz. Saint Georges'un çilelerle dolu hayatı, Müslümanlar üzerinde de derin tesirler bırakmıştır. Onca işkenceye sabır gösterip Tanrı'nın yolundan ayrılmayı bir an bile düşünmemesi, zâlimlere karşı gazabı değil rahmeti dilemesi, onun İslâm dünyasında tanınmasına vesile olmuştur. Hatta Müslüman coğrafyasında, hayatı etrafında teşekkül eden ve “Hikâyet-i Cercîs Peygamber” ismini taşıyan pek çok anlatı kaleme alınmıştır. Yusuf Ataseven, “Hristiyanlıktan Müslümanlığa Akseden Bir Azizin Serencâmı: “Hikâyet-i Cercîs Peygamber”, *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 63 (2017), 565-576; ayrıca bk. Günay Tümer, “Circîs”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/26.

“Koyam bu dünyâyı gidem çün âhrete sefer idem

Ol Uçmak'da Hûrîleri ben bana yoldaş eyleyem” (Tatçı, 199.197/2)

Âşıkların âhi yedi cehennemın ateşini söndürür ve kül eder; zâten onun niyeti sekiz cennete kavuşmaktır:

“Yidi veyil Tamu'sını kül eyler 'âşıklar âhi

Kasd ider sekiz uçmağı nûr ide nûra katmağa” (Tatçı, 18.1/9)

Bir gün gelecek bu dünya âhiret hayatı ile değiştirilecektir; o yüzden ayak uzatılıp yatılmamalı, gece-gündüz tâat bırakılmamalıdır:

“Bir gün ola bu dünyâyı âhirete degşüresin

Dün ü günü kılğıl tâ'at ayak uzadup yatmağıl” (Tatçı, 158.159/3)

Fakat bazı şiirlerinde ve beyitlerinde bu âhiret nimetlerini sanki önemsemezmiş ve istemezmiş gibi ifadeleri de yer almaktadır.

“Bana Uçmak neme gerek hergiz gönlüm ana bakmaz

İş bu benüm zârılığum degül ahî bir bâğičün

Uçmak Uçmagum didüğün mü'minleri yeltediğün

Bir evile bir kaç Hûrî hevesüm yok kuçmagičün” (Tatçı, 235.234/3, 4)

Meselâ bu beyitlerde o, cennet için “neme gerek” der ve gönlünün hiç ona bakmadığını, ağlayıp sızlamasının bir bahçe için olmadığını belirtiyor ve “bir evile birkaç hûrî” diyerek önemsiz gösterip hiç hevesinin olmadığını ifade ediyor.

“Cennet Cennet didükleri

Bir ev ile bir kaç Hûrî

İsteyene virgil anı

Bana seni gerek seni” (312.381/8)

şeklindeki meşhur dörtlüğü de aynı şekildedir. Bir başka beyitinde sekiz cennetin ve yetmiş bin hûrînin kendini aldatamayacağını söyler:

“Sekiz Uçmak 'arz olursa yitmiş bin Hûrî gelürse

Aldamaya bu cânumı bunda nite aldanayın” (Tatçı, 263.269/6)

Ona göre hûrîye aldanmak yoldan mahrum kalmaktır:

“Çün kim anda varasın ol Hûrîyi alasın

Bir vâyeden ötürü yoldan mahrûm kalasın” (Tatçı, 240-241.242/13)

O kadar ki, cennet bir tuzaktır, âşık olan Allah'ın cennetini sevmez, âşıkın işi bizzat Allah'ı sevmektir:

“Âşık mı diyem ben ana Tanrı'nun uçmağın seve

Uçmak dahı tuzagımış mü'min cânların turmağâ” (Tatçı, 17.1/4)

Sekiz cennetin hûrisi süslenip gelseler bile Allah'ın sevgisi varsa onun gönlü başka hiçbir sevgiyi kabul etmeyecektir (Tatçı, 21.3/11). Onun istediği aşk şarabından içmektir, ona Kevser gerekmez (Tatçı, 107.101/3). Âşık bu dünyada ne ise âhirette de odur, hûri ve gılmanlar gelse de o elini uzatmaz (Tatçı, 21.3/12); gerçek âşık olan kişi dünyâ-âhiret kaygısı içinde değildir, dünyalıkların pazarlaması ile uğraşan çok uzak memlekete varınca ziyan eder (Tatçı, 2.2/2); akli başında olan âhiret düşüncesiyle amel etmez, o hûrîlerin gözündan kaşından geçer ve onlara aldanmaz (Tatçı, 83.70/6).

“Bu şârdan üç yol çıkar biri cennet biri nâr

Birisinün arzûsı maksûd dîdâra benzer” (Tatçı, 82.69/7)

Bu beyitte üç yol olduğunu belirtmektedir; biri cennet yolu, diğeri cehennem ateşine giden yol, üçüncüsü de cemâlullaha eriştiren yol. İşte Yûnus Emre'nin cennet nimetleri ile ilgili müstağnî duruşunun ve çelişki gibi görünen durumun izahı bu beyitte saklıdır. Yûnus, âhirete ve dünya hayatında mü'mince yaşayanların âhirette cennet nimetleri ile mükâfatlandırılacağına kesin olarak inanmakta ve aslında o da bu nimetleri istemektedir. Fakat o, insanın yaratılışının asıl hikmetinin sâdece Allah'a kulluk olduğu²⁵ inancının gereği olarak mü'minin dünya hayatında sadece bu kulluk bilinci ile yaşaması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre bunun yolu ilâhî aşktır; ilâhî aşka eren kişinin cennet nimetleri gözünün önüne gelmez; o sadece Allah'ın rızasını kazanıp cemâlullaha erişmek ister; bu hedefine ulaşan mü'min için zaten cennet nimetlerini elde etmekte bir tereddüt yoktur.²⁶

Sonuç

Âyet ve hadislerde dünyanın geçiciliği, ölüm gerçeği, kabir hayatı, kıyâmet ve mahşer günü, âhiret hayatı vurgulanmakta, İslâm itikad esaslarına göre de her mü'minin ölüme ve âhiret hayatına hazırlıklı olması gerektiği hatırlatılmaktadır. Yûnus Emre de dîvânında çok sayıda şiirinde bunları vurgulamakta, bazan kendi nefsi üzerinden, bazan da doğrudan muhâtaplarına hitâbederek ya da belli muhatap olmadan dünyanın geçiciliği, aldaticılığı, vefâsızlığı, dünya malının kalacak olduğu söylenerek ölüm gerçeği, kabir hayatının nasıl olacağı ve âhiret hayatı hatırlatılmaktadır.

Yûnus Emre'nin dünya hayatına, ölüme, kabir hayatına, kıyâmet ve mahşer gününe, âhiret hayatına bakışı tam bir mü'min bakışıdır; hatta bu konuları genellikle tasavvufî alâkasından bağımsız işlediği de farkedilmektedir. Şiirlerinde bir gün kıyâmetin kopacağını, mü'minlerin bunu kabullenmeleri ve hazır olmaları gerektiğini anlatmaktadır. Ne zaman kopacağı ancak Allah'ın ilmi dairesinde olduğu bilinen ve kabul edilen kıyâmetin birinci sûra üflenmesi ile

²⁵ “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.” 51/Zâriyât, 56.

²⁶ Bu durum şöyle basit bir örnekle açıklanabilir: Bir öğrenci asgarî geçme notu alarak derslerini geçmeyi hedefleyebilir ve sonunda da asgarî notlarla diplomasını da alır; asıl hedefi alanında iyi yetişmek olan bir öğrenci ise işin not kısmıyla ilgilenmez, alanında iyi yetişmek için çalışır; o zaman onun için yüksek not almak zaten garantidir; iyi bir derece ile diplomasını da alacaktır. Yûnus'a göre kul da cennet nimetlerine kavuşmayı değil, Allah'ın rızasına ulaşmayı esas hedef edinmelidir.

kopacağı ve ikinci defa üflenmesi ile bütün canlıların dirileceği ve insanların mahşer yerinde toplanacağı âyetlerle sâbittir, ancak ona kimin tarafından üfleneceği bazı hadis rivâyetlerine dayanmakta ve Allah'ın izni ve emri ile İsrâfil isimli meleğin bunu gerçekleştireceği kabul edilmektedir. Yûnus Emre de sûra birinci ve ikinci üflemenin İsrâfil tarafından gerçekleştirileceğini kabul etmekte ve şiirlerinde bunu ifade etmektedir.

İslâm itikad esaslarına göre sûra ikinci defa üflenmesi ile bütün canlıların dirileceği, insanların mahşer yerinde toplanacağı, herkesin amel defterlerinin kendilerine verileceği ve o defterlerindeki amellerine göre hesaba çekilecekleri bildirilmiştir. Dünya hayatında iman edip Allah'ın emir ve yasaklarına riâyet ederek yaşayanların amellerinin karşılığı olarak cennete gideceği, iman etmeyenler ve Allah'ın emrettiği gibi kullak etmeyenlerin de cehenneme sürüleceği kesindir. Yûnus'un bu konu üzerinde durduğu ve şiirlerinde bunları aynı şekilde ele aldığı görülmektedir.

Lugatçe

Anda: Orada; (kullanıldığı yere göre) âhirette.

Andan: Oradan; (kullanıldığı yere göre) âhiretten.

Arasât: Mahşer günü her canlının dirilip toplanacağı meydan.

Ayruk: Artık, bundan sonra.

Baş kayusu/kayısı: Başının derdi.

Bil: Bel.

Biti: Amel defteri, mektup, yazılı şey.

Bunda: Burada, (kullanıldığı yere göre) dünya hayatında.

Değşürmek: Değişmek, değiştirmek.

Devşürmek/divşürmek: Dermek, toplamak, bir araya getirmek.

Dîdâr: Yüz, cemâl.

Dikçi: Âsî, dik dik karşılıklar veren kişi.

Don/ton: Elbise, giysi.

Dün-gün/dün ü gün: Gece gündüz.

Erte/irte: Sabah.

Firâk: Ayrılık.

Geçüben: Geçerek.

Gin/gen: Geniş.

Gönelmek: Yönelmek, yüzünü döndürmek, teveccüh etmek.

Göynümek/göynemek: Acımak.

Halâyık: Yaratılmışlar; halk.

Havf: Korku.

Hayf: Hayıflanma; pişmanlık.

Hergiz: Aslâ, kesinlikle.

Hevl: Korku.

Hicr: Ayrılık.

İltmek: İletmek.

İRte/erte: Sabah.

Kamu: Herkes, her şey.

Kayurmak: Düşünmek, bir şeyden kuşkuya düşmek, endişelenmek.

Kem: Kötü.

Key: İyi, iyice, hakkıyla, çok iyi şekilde, çok, pek.

Kuçmak: Sarılmak, kucaklamak.

Mâsivâ: Allah dışındaki bütün varlıklar; dünya ait şeyler.

Merdân: Yiğit.

Nefha: Üfleme.

Nevâz: Okşayıcı, taltif edici.

Od: Ateş.

Olisar: Olacaktır.

Öküş: Fazla, çok fazla, ziyâde.

Perrân: Uçan, uçucu.

Pîşrev: Öncü, önden giden; kılavuz.

Sarp: Zor, aşılması güç, yüksek; katı.

Sehel: Kolay.

Sızılmak: Sızdırmak; akıtmak; yok etmek; eritmek.

Sin: Mezar.

Sunûf: Sınıflar, gruplar.

Süñük: Kemik.

Uçmak: Cennet.

Urmak: Vurmak, (burada) üfleme.

Tamu: Cehennem.

Tanla: Sabah erkenden, seher vaktinde.

Tanlamak: Şaşırarak, hayrette kalmak.

Taş: Dış, dışarı.

Ton/don: Elbise, giysi.

Toylamak: Doyurmak, yedirip içirmek; ziyâfet çekmek.

Turmak/durmak: Kalkmak, ayağa kalkmak, yerinden oynamak.

Vâye: Fayda, kazanç; nasip, hisse.

Veyil: Cehennem'de çukur bir yer ismi; yazık, vay haline, felâket, hüsrân.

Yarag/yarak: Hazılık; silah.

Yarag/yarak etmek/kılmak: Hazılanmak.

Yavlak: Çok, pek çok.

Yazu/yazuk: Günah, suç.

Yiltmek/yiltemek: Teşvik etmek, yönlendirmek, ulaştırmak.

Yoyılmak: Eski haline dönmek, geri gelmek; bozulmak.

Kaynakça

- Akçay, Mustafa, "Sırat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37/ 118, 119. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2009.
- Ataseven , Yusuf, "Hristiyanlıktan Müslümanlığa Akseden Bir Aziz'in Serencâmı: "Hikâyet-i Cercîs Peygamber", *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 63 (2017), 565-576.
- Bars , Mehmet Emin, "Yûnus Emre'de Âhiret İnancı", *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 42/5, (Mart 2017), 244-259.
- Cebeci, Lutfullah, "İsrâfil", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/180, 181. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2001.
- Demirci, Kürşat-Sarıtoprak, Zeki, "Deccâl", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 9/ 67-72. İstanbul: 1994.
- Ersöz, Derya, "Ahmet Yesevi, Hakim Ata Ve Yunus Emre'de Âhiret Tasarımı", *Folklor Akademi Dergisi*, c. 4, Sayı: 1 (2021), 116-141.
- Ebû Dâvûd, *Sünen*, Kitâbü'l-Hurûf, 1, İstanbul: Çağrı Yayınları, 4/293, ts.
- İbn Mâce, *Sünen*, Kitâbü'z-Zühd, 33. İstanbul : Çağrı Yayınları, 2/1428, 1981.
- et-Taberânî, Hâfız Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 25/278, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, ts.
- Tatçı, Mustafa, *Yûnus Emre Divânı (Tenkitli Metin)*, 2. Baskı, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2005.
- Toprak, Süleyman, "Haşir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 16/416, 417. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1997.
- Tümer, Günay, "Circîs", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 8/26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Kıyâmet Alâmetleri", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 25/ 522-525, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Zebânî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , 44/164, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2013.

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/**RUSUH** Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2021, 1 (2): 115-133

rusuhdergisi@usak.edu.tr

Türkiye’de Dini/Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerine Genel Bir Bakış
An Overview of Religious/Spiritual Counseling and Guidance Services in Turkey

Muhammed Emin Gül

Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri
Graduate student, Uşak University Graduate Education Institute, Philosophy and Religious Studies

Uşak, Turkey

emingul1416@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7920-939X>

Habil Şentürk

Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı
Professor, Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Psychology of Religion

Uşak, Turkey

habil.senturk@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2375-7271>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 28.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 17.11.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 115-133

Atıf/Cite as: Gül, Muhammed Emin-Şentürk, Habil. “Türkiye’de Dini/Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik Hizmetlerine Genel Bir Bakış [An Overview of Religious/Spiritual Counseling and Guidance Services in Turkey]”. *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi- Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 1/2 (Aralık 2021): 115-133

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2021 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

TÜRKİYE’DE DİNİ/MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK HİZMETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Öz

Gelişen bilim ve teknoloji, sürekli değişen toplum yapısı sebebiyle insanlar, değişim ve dönüşümlere ayak uydurmak, bu süreçte anlam arayışını sürdürürken kendini yeniden tanımlayarak toplum içerisindeki yerini konuşturmak, hayatın akışı içerisinde karşılaştığı problemlerle yüzleşmek ve bunları en uygun şekilde çözüme kavuşturmak için her zamankinden daha çok dini ve manevi desteğe ihtiyaç duymaktadırlar. Din ve psikoloji üzerine yapılan çalışmalar ve tartışmaların artması neticesinde dini ve manevi danışmanlık konusu da dünya genelinde hatırı sayılır bir mevkiye yerleşmiştir. Bu alanda bilimsel bilgilere dayanan uygulamaların da yapılması, geliştirilmesi, paylaşılması, danışanlara gerekli ilginin gösterilmesi, rehberlik yöntem ve tekniklerine uygun şekilde danışanın tanınması, dinlenilmesi, problemin teşhis ve tespiti sonrasında rehberlik etmek, çözüm önerilerinde bulunmak gibi yöntem ve tekniklerle dini ve manevi danışmanlık hizmetlerinin verilmesi icap eder. İslam tarihi boyunca farklı tarzlarda uygulamaları görülen dini ve manevi danışmanlığın Türkiye’de modern anlamda, sistematik ve profesyonel bir şekilde yeniden ele alınma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Aynı şekilde batıda da uzun yıllar psikolojik danışmanlığın ihmal edilen dini ve manevi danışmanlık boyutu, bilimsel çalışmalarla desteklenerek daha kapsamlı ve nitelikli bir hal almıştır.

Anahtar Kelimeler: Manevi Danışmanlık ve Rehberlik, Diyanet İşleri Başkanlığı, Maneviyat, Manevi Destek Hizmetleri.

AN OVERVIEW OF RELIGIOUS/SPIRITUAL COUNSELING AND GUIDANCE SERVICES IN TURKEY

Abstract

Due to the development of science and technology, and the ever-changing social structure, people need more religious and spiritual support than ever to keep up with the changes and transformations to redefine themselves while searching for meaning in this process, to locate their place in the society, to face the problems they encounter in the flow of life and to solve them in the most appropriate way. As a result of the increase in studies and discussions on religion and psychology, the subject of religious and spiritual counseling has also taken a considerable place in the world. It requires that providing religious and spiritual counseling services with methods and techniques such as making, developing and sharing applications based on scientific knowledge in this field, showing the necessary attention to the clients, recognizing and listening to the client in accordance with the guidance methods and techniques, guiding after the diagnosis and determination of the problem, and suggesting solutions. Religious and spiritual counseling, which has been practiced in different styles throughout the history of Islam needs to be reconsidered in a modern, systematic and professional way in Turkey. Likewise, the religious and spiritual counseling as a dimension of psychological counseling, which has been neglected for many years in the West, has become more comprehensive and qualified by scientific studies supporting them.

Keywords: Spiritual Counseling and Guidance, Presidency of Religious Affairs, Spirituality, Spiritual Support Services.

Giriş

Hayat ve din, ruh ve beden misali iç içe geçmiş, birini ötekenden ayırmak mümkün olmayan bir bütünün parçalarıdır.¹ Dini ve manevi danışmanlığın öznesi olan insan ve onun bilmeye, öğrenmeye ve anlamaya ihtiyacı bahis konusu olunca, her konuda danışmanlıkla ilgili çalışmaların yeni olmayacağı aşikârdır. “Aslında, bilen bir kimsenin bilmeyenlere yardımı, yol göstermesi, insanlık tarihi kadar eskidir. Yani rehberlik ve danışma kavramı, toplu yaşamının bünyesinde mevcuttur, insanoğlu öteden beri, yabancı olduğu bir durumla karşılaşınca veya bir sıkıntısı olunca, bir başkasının yardımını, öğütlerini ve avuntusunu aramıştır.”²

Din ile modern psikolojinin ilişkisi 1880’li yıllara dayanır.³ Bireylerin kişisel gelişimlerinde ve dış dünya ile olan iletişimlerinde maneviyat oldukça önemlidir.⁴ Dini ve manevi danışmanlıktan daha önce insanın genel manada bir danışmanlığa ihtiyacı vardır. Çünkü o yaşayabilmek, hayatını, sağlığını koruyabilmek, ihtiyaçlarını karşılayabilmek için öncelikle bunları nasıl yapacağını bilmeye, bu konuda rehberliğe muhtaçtır. Bu rehberlik ihtiyacı onun sağlıklı gelişmesi ve çevreye uyumu için de önemlidir.

İnsan için gelişim ve çevreye uyum hayatın zorunlu gereklerindedir. Gelişme için gerekli şartlar varsa beklenen gelişme, olması gereken iyileşmeler, biyolojik ve psikolojik istidat ve kabiliyetlerin ortaya çıkması mümkündür. Elverişli çevre şartlarının olmaması halinde de normal gelişme süreci gerçekleşmeyecek, bu süreçte birtakım aksamaların olması kaçınılmaz olacaktır. Nasıl ki, bir ağacın, bir bitkinin veya çiçeğin gelişmesi esnasındaki birtakım ihmaller onun gelişimini olumsuz yönde etkiler. Aynı şekilde bireyin maddi-manevi ihtiyaçları ile ona olan ilgi ve rehberlik ihmal edilirse kişilik gelişimi aksamış olacak, sağlıklı ve tam bir şahsiyet geliştirmesi, kendini gerçekleştirme mümkün olmayacaktır.⁵

Günümüz toplumunun sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını, baş döndürücü teknolojik ve bilimsel gelişmelerle birlikte düşündüğümüzde, bu şartlar altındaki insan, yeniden ve sürekli varoluşsal bir anlam arayışına yönelmek durumunda kalmaktadır. Sosyal ve kültürel benliğimizi göz ardı eden ideolojiler maneviyatı çemberin dışında tutmakla, modern insanı bir taraftan varoluşsal problemler ile yüzleşmeye zorlarken; diğer yandan onu kendisine yabancı bir hale getirerek çevresinden soyutlamış ve yalnızlaşmasına sebebiyet vermiştir.⁶ Bu sebeple onun dini ve manevi danışma ve rehberliğe, bu gün her zamankinden daha çok ihtiyacı vardır.

Dini ve manevi yaşanmışlıkların kesişim noktasında ‘kutsal’ kavramı vardır. Din ve maneviyat yönelimli çalışmaları, diğer çalışma alanlarından ayıran bu kavramdır. Manevi yaşam temelde dinin odak noktalarındandır. Bu nedenle maneviyat ve dindarlık bir arada bulunabilirler, hatta bunları birbirinden ayırıştırmak da zordur. Manevi hayat çoğunlukla din

¹ Habil Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri* (İstanbul: İz Yay., 2017), 105.

² Hasan Tan, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik Teori ve Uygulama* (Ankara: MEB Yay., 2000), 10.

³ Ali Köse – Ali Ayten, *Din psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yay., 2012), 7.

⁴ Habil Şentürk, “Hastanelerde Manevi Danışmanlık Hizmetleri İhtiyacı Üzerine Pilot Bir Araştırma: SDÜ Hastanesi Örneği.” *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 373-396.

⁵ Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, 142.

⁶ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 8.

bağlamında ortaya çıkar. Keza, manevi hayat uygulamaları, kişilerin dindar olmalarına yol açabilir. Ayrıca, manevi hayat kutsalın tutarlı bir tasavvuru ve kutsala has bir yaşam tarzı olarak tanımlanabildiği için, din de maneviyat için bir nevi depo vazifesi görebilir.⁷

Bu çalışmada önümüzdeki yüzyıl içerisinde insanlığın belki de en çok ihtiyaç duyacağı alanlardan biri olan “Dini/Manevi Danışmanlık Hizmetleri ”ne yönelik genel bir bakış ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırma kapsamında şu başlıklara yer verilmiştir:

1. Araştırmanın Yöntemi, Amacı ve Önemi
2. Dini/Manevi Danışmanlık ve Rehberlik
3. Dini/Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Türleri ve Teknikleri
4. Türkiye’de Dini/Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmet Alanları
5. Alana Dair Türkiye’de Yapılan Çalışmalar
6. Manevi Danışmanların Yeterlilikleri

1. Araştırmanın Yöntemi, Amacı ve Önemi

Bu çalışma dokümantasyon metodu kullanılarak hazırlanmıştır. Bu metot ilgili alana dair her türlü doküman, yazılı belge ve bilginin toplanması ve neticede kritik edilmesi esasına dayanır. Belgeler gerçekleşmiş veya gerçekleşmekte olan durumların, olguların ve nesnelerin bilgilerini taşırlar. Araştırmacı da elde ettiği dokümanlardaki bilgiler çerçevesinde olayları, olguları ve nesnelere tasvir eder.⁸ Tabii bu dokümanların bilimsel değeri, elde edilen bilgilerin anlaşılması, yorumlanması ve değerlendirilmesi de bilimsel yöntemler çerçevesinde olmak durumundadır.⁹

Bu çalışma ile bilimsel bağlamda Türkiye’de yeni yeni gelişen bir alan olan dini/manevi danışmanlık ve destek hizmetlerine genel bir bakış yaparak mevcut durumun bir değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Alana dair kavramlar, teknik ve uygulamalar, çalışma alanları ve konuları üzerine yapılan araştırmalar ile konsantre bir bilgi sunulmaya çalışılmıştır.

Manevi danışmanlık ve destek hizmetleri psikoloji ve ilahiyat alanının kesişim noktasında olması hasebiyle hem ilahiyatçılar, hem psikologlar, hatta tabipler açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Din ve maneviyat kavramlarının kapsamı o kadar geniştir ki insan hayatının her alanıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Kişisel, sosyal, ekonomik, kültürel ve daha birçok alanda problemler ile karşılaşan bireylerin bunlarla başa çıkması noktasında din ve maneviyat oldukça etkili birer hazinedir.

2. Dini/Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Kavramları

⁷ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Dem Yay., 2012), 49.

⁸ Zeki Arslantürk, *Uygulamalı Sosyal Araştırma Kavramlar-Metotlar-Teknikler-Bilgisayar Uygulamaları* (İstanbul: Çamlıca Yay.,2016), 83; Habil Şentürk, *Yahya Kemal ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 11.

⁹ Kemaleddin Taş, *Sosyal Bilim Paradigmaları Açısından Sosyolojik Metodoloji* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 11 vd.; Hüseyin Certel, *Din Psikolojisi* (Ankara: Berikan Yayınları, 2016), 88-92.

Dini/manevi danışmanlık ve rehberlik, danışanın hayat dinamiklerini fark etmesi, kendi anlam kaynaklarını keşfetmesi ve inanç dünyasının hayatına etkilerini bilmesine yardımcı olma sürecidir. Özellikle hayatın akışı içerisinde zor zamanlar yaşayan ve anlam kaybına uğrayan kişilerin, kaybettikleri anlamı kazanma çabalarının teolojik ve manevi kaynaklarla desteklenmesi, dini/manevi danışmanlık ve rehberliğin temelidir.¹⁰ Dolayısıyla hastalar, mahkûmlar, engelliler, bağımlılar gibi hayatında sorunlarla karşılaşmış ve hayatının anlamını sorgulama ve yapılandırma süreci içindeki bireyler ve diğer taraftan gençler, yaşlılar, aile bireyleri gibi hayatlarının kritik döneminde bulunan kişiler için manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri oldukça önemlidir.¹¹ Toplumda ve kişisel dünyasında aşılması güç engellerle karşılaşan birey dine ve manevi değerlere bağlanmaya çalışarak, Kutsal ile bir rabıta geliştirerek güven hissiyle dalgalı iç dünyasını dindirmektedir.¹² Dini/manevi danışmanlık faaliyetinin, bünyesinde bir öz farkındalık sürecini derç ettiği söylenebilir.

Manevi danışmanlık ifadesiyle dilimizde karşılığını bulan ‘pastoral counselling’ ifadesi psikoloji sözlüğünde, “Cemaatlerinin duygusal sorunları olan üyelerine yardım etmek için din görevlileri tarafından verilen bir danışmanlık şekli” olarak tanımlanmaktadır.¹³ Etimolojik olarak ‘pastoral’ kelimesi, İngilizcede, yalnızca din ile alakalı olmayıp bireysel meselelerde de hizmet veren bir pastor ya da eğitimcinin destek çalışmalarına dair olan’ şeklinde anlamını bulmaktadır. Yine İngilizce bir isim olan ‘counselling’ kelimesi de kısaca ‘bir sorun hakkında profesyonel öneriler’ şeklinde betimlenmektedir.¹⁴

Birey öncelikle kendi inanç ve değerler sistemini ve bunların günlük hayatına nasıl tesir ettiğinin farkına varır ve karşılaştığı problemlerle aktif bir şekilde yüzleşerek başa çıkma sürecini manevi danışma ve rehberlik hizmetleri ile yürütür. Bu danışmanlık ve rehberlik esnasında manevi danışmanın da dinin temel kaynaklarına uygun bilgiler ve uygun bir din dili ile süreci yönetmesi önemlidir.¹⁵ Pastoral Care şeklinde de karşılık bulan dini danışma ve rehberlik hizmetleri Hıristiyanlık kültürüne doğduğu için alana ait terimler, o kültürü içerisinde barındırmaktadır. Ancak günümüzde çok farklı inanç ve kültürleri de kapsayacak şekilde kapsamı genişlemiş olan manevi bakım hizmetleri dini danışma psikolojisi babında Pastoral Psikoloji olarak adlandırılmaktadır¹⁶

Manevi danışmanlık ve rehberlikte manevi kelimesinin yerine ‘dinî’ kelimesinin kullanımına dair Ok, bu hizmetin belirli bir dine mensup olsun veya olmasın herkesi kapması gerektiğini ifade ederek dinî (pastoral) kelimesinin dini danışmanlıkta gittikçe daha az önemli

¹⁰ Arslan Karagül, *Manevi Bakım ve Hollanda Örneği*, I. Ulusal Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Çalıştayı Tebliğ Kitabı (Ankara: Harika Liman Halkla İlişkiler Reklam Bilişim, 2012), 53; Ali Ayten, *Tanrıya Sığınmak*, 40-45’ten aktaran Sevde Düzgüner-Ali Ayten, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 41.

¹¹ Düzgüner, Ayten-*Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 41.

¹² Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yay., 2017), 79.

¹³ Andrew M. Colman, *A Dictionary of Psychology* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 517.

¹⁴ Mustafa Koç, *Manevi-[Psikolojik] Danışmanlık Müslüman-Türk Diasporası Örneği*, (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 51.

¹⁵ Harun Işık, Kasım Karaman, *Ceza İnfaz Kurumlarında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2020), 82.

¹⁶ Suat Cebeci, *Dini Danışma ve Rehberlik* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2016), 66.

olmaya başladığını, böyle olunca da dinî olarak nitelendirilen olgunun alanının genişlediğini ifade ediyor. Bu geniş alanı kapsamak için de son zamanlarda kullanımı yaygınlık kazanmaya başlayan kelimenin ‘maneviyat’ olduğunu belirtmektedir.¹⁷

“Psikolojik danışma” ve “rehberlik” kavramları arasında olduğu gibi, “pastoral care” ve “pastoral counselling” kavramları aralarında da benzerlik ve fark ilişkisi vardır. Aralarında anlam farkı olmakla beraber bu kavramlar birbirlerini tamamlayıcı ifadelerdir. Bu sebeple literatürde “pastoral care and counselling” olarak bir arada kullanılmaktadır. Bununla birlikte ayrı ayrı kullanımları da mevcuttur.¹⁸

Geleneksel metotlarla yapılan manevi danışmanlığın kökenlerini oldukça eskilere dayandırmak mümkündür. Profesyonel anlamda ise başlangıcı çok eski olmamakla birlikte batıya dayanır. Bilhassa İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kendini gösteren manevi boşluk ve kriz durumları psikolojik desteğe yönelimi artırmıştır. Manevi danışmanlık 19.yy’da psikolojinin dini boyutunun da kabulüyle gündeme gelmeye başlamıştır. Bu noktada Amerikan Psikoloji Derneği’ndeki (APA) ‘psikolojide din ve maneviyat’ temalı tartışmalar, alanın oluşumuna büyük katkı sağlamıştır. Neticede manevi danışmanlık adı altında dernekler faaliyete başlamış ve manevi danışmanlar aktif olarak hizmet sunmaya başlamıştır. İlgili çalışmalar, günümüzde ABD’de hastane, hapisane ve huzurevi gibi kurumlarda verilmektedir. Avrupa’da da manevi danışmanlık çalışmalarının benzer bir şekilde geliştiği ve uygulandığı söylenebilir. İslam Dini’nde manevi danışmanlığın en güzel örneğini Hz. Peygamber ortaya koymuştur. Akabinde âlimler, kadılar ve toplumun manevi önderleri tarafından insanların ihtiyaçları çerçevesinde manevi danışmanlık çalışmaları yürütülmüştür.

Bu alanda sistematik ve bilimsel çalışmalar 20. yüzyılın ikincisi yarısına dayanmaktadır. Ülkemizde 1950’li senelerde yasal engellere takılan manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri ilk olarak 1994’te pilot uygulamalar ile hastanelerde başlamış, fakat kısa bir süre sonra Tabipler Odası’nın meseleyi mahkemeye taşımasıyla uygulama durdurulmuştur. 2003’de ise Müftülüklerde Aile İrşat ve Rehberlik Büroları’nın faaliyetleri başlamıştır. Devamında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Adalet Bakanlığı kurumlarında Diyanet İşleri Başkanlığı personeli ile yürütülen çalışmalar başlamıştır.¹⁹

3. Dini/Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Türleri ve Teknikleri

İnsanlar hayatları boyunca farklı roller üstlenirler; evlat, anne, baba, öğretmen, öğrenci, avukat, sanatçı, kaymakam vb. Bir yandan hayatı anlamlandırmaya çalışan birey bir yandan da bu rollere uyum sağlamaya ve gereklerini yerine getirmeye çalışır. Kendisini çok farklı olaylar ve sorunlar içerisinde bulabilen birey, bunların hepsi için uygun çözüm yollarını bulamayabilir. Bu durumda konunun uzmanlarına başvurmak en uygun çözüm olacaktır.

¹⁷ Nurullah Altaş & Mustafa Köylü (ed.), *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri* (İstanbul: Dem Yay., 2017), 36.

¹⁸ Ömer Faruk Söylev, *Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi: Kavram, Kuram ve Uygulamalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2020), 63-64.

¹⁹ Merve Reyhan Baygeldi, “Türkiye’de Modern Sorunlara Dini Bir Çözüm Olarak Manevi Danışmanlık Uygulaması Mevcut Durum ve Öneriler”, *SETA Analiz* 234 (Nisan 2018), 1-31.

Sosyal hayatta dini/manevi danışma ve rehberlik hizmetlerine gereksinim duyulma sebeplerini maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Teolojik bilgi eksikliği
- 2- Yanlış teolojik ideolojiler
- 3- İnanç ve kişilik zayıflıkları
- 4- Kötü alışkanlıklar
- 5- Çağ dışı örf ve adetler
- 6- Kaza ve afetler
- 7- Olumsuz sağlık koşulları
- 8- Acizlik ve düşkünlük
- 9- Aile anlaşmazlıkları
- 10-Manevi buhran
- 11- Yoğun duygular yaratan durumlar

Meselelerin çok farklı alanlara yayılması, sunulacak danışmanlık ve rehberlik hizmetinin de çok yönlü olmasını gerektirmektedir. Dini danışma ve rehberlik hizmetlerini belirginleştirmek amacıyla bu hizmetlerin sınıflandırılması daha faydalı olacaktır. Manevi danışmanlık literatüründe alana ilişkin kullanılan kavramlara bakıldığında genel olarak üç ayrı perspektiften hareketle danışmanlık türlerinin sınıflandırıldığı görülmektedir. Söz konusu sınıflandırmanın; “(a)-danışan açısından = (i) bilgi isteme, (ii) görüş isteme, (iii) hüküm isteme, (iv) delil isteme; (b)- manevi danışman açısından = (i) kişiye yönelik danışmanlık, (ii) gruba yönelik danışmanlık, (iii) topluma yönelik danışmanlık; (c) fonksiyonellik açısından = (i) iyileştirme, (ii) destekleme, (iii) yönlendirme, (iv) uzlaştırma, (v) geliştirme” biçiminde yapıldığı görülmektedir.²⁰

Diğer taraftan manevi danışmanlık uygulamalarında kullanılan tekniklere gelince, öncelikle psikolojik danışmanlık pratiklerinde kullanılan tekniklerin bu alanda da kullanıldığını söylemek mümkündür. Bir diğer deyişle dini danışma ve rehberlik hizmeti bir psikolojik danışma ve rehberlik hizmetidir. Dolayısıyla psikolojik danışma ve rehberlik teknikleri dini danışma ve rehberlik hizmetlerinde de kullanılan tekniklerdir. Psikolojik danışma hizmetlerinde uygulanan teknikler daha çok bireyi tanıma teknikleri ile hizmeti sunma teknikleri olarak ikiye ayrılır. Bireyi tanıma tekniklerine psikanalitik teknikler, hizmet sunma teknikleri ise terapötik teknikler olarak adlandırılmaktadır.²¹

Cebeci alana ilişkin teknikleri: “ (a)-psikanalitik teknikler = görüşme ve gözlem teknikleri, çeşitli test uygulamaları, olay kaydı, otobiyografi, sosyometri vb.; (b)-terapötik teknikler = empati kurma, mülakat, bilgilendirme, etkin dinleme, konuşmayı özendirme,

²⁰ Koç, *Manevi-[Psikolojik] Danışmanlık Müslüman-Türk Diasporası Örneği*, 75.

²¹ Söylev, *Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi Kavram Kuram ve Uygulamalar*, 176.

yansıtma, yapılandırma, katılıma teşvik, yüzleştirme, özetleme, susma, kişiselleştirme vb.; (c)-teolojik teknikler = zikir, sistematik düşünme deneyimi, dua ve niyaz, bibliyoterapi, hikayeleme, kendini denetleme” şeklinde sınıflandırmıştır.²²

Bireyi tanıma teknikleri (psikanalitik teknikler), öncelikle onarıcı tedbirleri uygulamadan, bireyin sorununu doğru bir şekilde, etraflıca anlamaya yarayan yöntemlerdir.²³ Dini danışma ve rehberliğin tanımlarında vurgulanan “kendini fark etme ve saklı güçlerini açığa çıkarma” öncelikle insanın niteliklerinin derinlemesine araştırılmasını gerektirir. Dini danışma ve rehberlik, bireyin kendisini ve içinde yaşadığı dünyayı tanınması, elinde bulunan imkânları en uygun biçimde kullanabilmesi için bireye sunulan profesyonel bir destek olarak kabul edilirse, insanın benliğini fark etmesine destek olmanın, dini danışma ve rehberliğin önemli bir işlevi olduğu anlaşılır. Dini danışma sürecinde dini kaynakların kullanımında uygulanacak teknikler vakaya göre değişkenlik gösterir. Bununla birlikte çoğu durumda danışanın yanlış din algısını değiştirmeyi gerektirir. Bu durum ise dini materyali danışma sürecindeki tekniklerde kullanacak olan psikolojik danışmanın, danışanın dini hakkında yeterli düzeyde dini bilgiye ve doğru din algısına sahip olmasını zorunlu kılmaktadır.²⁴

Diğer taraftan yardım hizmetlerinde çalışanlar için terapötik danışma becerilerinin tanımlanması ve eğitimi ihtiyacına yönelik birkaç yaklaşım geliştirilmiştir. Buna göre, danışma sürecine katılma ve destek davranışları şu şekilde sıralanabilir: Kişiyi konuşmaya davet, dikkatli dinleme ve gözlem, danışma ilişkisinin akışında burada ve şimdi ile sınırlı kalma, empatik yaklaşım, özetleyerek açıklığa kavuşturma, kapalı kalan önemli alanları sorarak araştırma, yüzleştirme, problemi anlama ve çözümüne yardımcı öneriler sunma dini danışmanların uygulayabilmesi gereken temel yardım becerileri olarak tanımlanır. Dini danışma ve rehberlik becerilerinin teknik boyutunu ifade eden bu terapötik tutum ve becerilerin dini danışma ve rehberlik sürecine olumlu katkıları olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte görüşmeyi olumsuz etkileyen, danışmanın uzak durması gereken yaklaşımlar da vardır. Yargılayıcı söylemler, devamlı sorgulama, düşmanca tavır ve taraflı görüş bildirme gibi yaklaşımlar bunlara örnek gösterilebilir.²⁵

İfade edilen bu tekniklere ilaveten kullanılabilir önemli dini temalı teknikler de mevcuttur. Temelleri Kur’an ve sahih hadislerle dayanan, bireye güven duygusu kazandıran, onu güçlendiren bu yöntemler manevi destek hizmetleri için büyük bir öneme sahiptir. Bu tekniklerden bazıları; Allah’ı anma, sistematik düşünme deneyimi(tefekür), dua-niyaz, hikâyeleme(kıssa ve dini içerikli hikâyeler anlatma), bibliyoterapi ve nefis muhasebesidir. Bu teknikler ile bireyin öz denetimini desteklemek ve olumlu dini duygu, düşünce ve davranışlar geliştirmesine yardımcı olmak amaçlanır.²⁶

4. Türkiye’de Dini/Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Alanları

²² Cebeci, *Dini Danışma ve Rehberlik*, 102-117.

²³ Söylev, *Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi: Kavram, Kuram ve Uygulamalar*, 176.

²⁴ Ali Ayten vd. (ed.), “Bireysel Psikolojik Danışma Sürecinde Danışanın Dini Kaynakları Kullanması Üzerine Bir Vaka Örneği”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik I* (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 166.

²⁵ Söylev, *Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi Kavram Kuram ve Uygulamalar*, 17.

²⁶ Cebeci, *Dini Danışma ve Rehberlik*, 102-117.

Manevi danışma ve rehberlik hizmetlerinin ilgi alanına giren konular hayatın pek çok alanına yayılmış bir vaziyettedir. Bu alanlar, sunulacak hizmetlerin niteliklerini farklılaştıracak şekilde belirgin olarak birbirinden ayrılmaktadır. Bireylerin yaşamları birbirlerinden oldukça farklı şekillenebildiği için kişiye has problemlerin ortaya çıkması ve bunların her birine uygun çözüm üretme çalışmaları tabiidir. Bu problemlerden bazılarında bireysel sorunlar öne çıkarken, bazılarında ise anlam temelli sorunlar ön plandadır.²⁷ Bu sorunlara karşı uzman bir yaklaşım ve bakış açısı geliştirme, uygulama ve süreci kontrol görevi öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından üstlenilmiştir.

Doğru bir dini düşünce ve tasavvur ortaya koyabilme, manevi merkezli ihtiyaçları uygun biçimlerde karşılama Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bünyesindeki önemli vazifelerdendir. Din hizmetleri, müntesiplerin, mensup oldukları dinin temel esaslarını ortaya koymada ihtiyaç duydukları rehberlik ve destek hizmetlerini sağlamayı hedefleyen çalışmalardır.²⁸

Hayatın bütünü içerisinde manevi destek hizmetlerinin geniş bir alanı içine aldığı aşikardır. Diğer bir ifadeyle insanın kendini çaresiz, bilgisiz, kararsız, güçsüz ve huzursuz hissettiği bütün alanlar dini danışma ve rehberlik alanlarıdır.²⁹ Hedef merkezli destek alanları açısından meseleye bakıldığında ülkemizde manevi destek hizmetleri arasında irşat hizmetleri ve din eğitimi alanı karşımıza çıkan en geniş alan olmaktadır.³⁰

Türkiye’de manevi danışmanlık ve rehberliğe dair hizmet verilen alanları dört ana başlıkta toplayabiliriz. Bunlar; din hizmetleri alanı, aile ve sosyal hizmetler alanı, sağlık hizmetleri alanı ve adalet hizmetleri alanıdır.

4.1. Din Hizmetleri Alanı

Din hizmetleri bağlamında gerçekleştirilen manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetleri, Aile ve Dini Rehberlik bürosu bünyesinde sunulmaktadır. Büronun öncelikli hedefinin, aile kurumunun bütünlüğünü korumak olduğu söylenebilir.³¹ Aile ve Dini Rehberlik büroları dini kaynaklar ve bilimsel tekniklerden yararlanarak 2003’ten bu yana çalışmalarını sürdürmektedir.³² Din eğitimi ve irşat hizmetlerinde temel itibarıyla dini malumat, duygu ve tavırların sorunsuz bir şekilde öğrenilip pratiğe dökülmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda rehberlik edici bir tarz ve usulün izlenmesi önem arz etmektedir.³³ 2015’ten bu

²⁷ Ömer Faruk Söylev, *Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik- Alanları, İmkânları ve Yöntemleri-(Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 116.

²⁸ Serpil Başar, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yürüttüğü Cami Dışı Din Hizmetleri Kapsamında Hastanelerde Din Hizmeti İhtiyacı”, I. Din Hizmetleri Sempozyumu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 1/620.

²⁹ Cebeci, *Dini Danışma ve Rehberlik*, 118.

³⁰ Söylev, *Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik- Alanları, İmkânları ve Yöntemleri-(Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)*, 116-117.

³¹ Bedrettin Keskin - Metin Erdem, “Türkiye’de Manevi Destek Hizmetlerinin Kurumsallaşması”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (Güz 2018), 86.

³² Baygeldi, “Manevi Danışmanlık Uygulaması Mevcut Durum ve Öneriler”, 1-31.

³³ Söylev, *Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik- Alanları, İmkânları ve Yöntemleri-(Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)*, 117.

yana belirtilen minval üzere çalışmalarını sürdüren kurum, her geçen gün hizmet sahasını genişletmekte ve sistemli bir destek tarzı ortaya koymaktadır.³⁴

4.2. Aile ve Sosyal Hizmetler Alanı

Dini danışma ve rehberliğin en geniş alanlarından biri de aile ve sosyal hizmetler alanıdır. Nitekim sosyal hizmetler sahası deprem, kıtlık, savaş, ekonomik kriz, araba ya da uçak kazaları, tecavüz, cinayet girişimi gibi çok geniş alanları kapsamaktadır. Olağanüstü durumlarda meydana gelen travmatik olaylarla karşı karşıya kalan insanlar, bu problemlerle başa çıkmada etkili olacak ve diğer taraftan ciddi yıkımlara engel olacak maddi-manevi kaynaklara gereksinim duymaktadırlar.³⁵ Günlük hayatta insanların birbirleriyle olan iletişimlerinde bazı sorunlar yaşanabilmektedir. Karşılıklı diyaloglardan kaçınma, çekememezlik, güven duyma sorunları, kendini yalnız kalmış gibi hissetmek, yargılayıcı olma vb. sorunlar ortaya çıkabilmektedir.³⁶ Korunma ihtiyacı olan bireylerde hususi gereksinimlerinden doğan birçok psikolojik ve sosyal problem günlük yaşamda varlığını göstermektedir. Bu problemlerin çözümü noktasında sağlanan bakım hizmetleri ve sosyal destek çalışmaları ihtiyaca cevap vermede yetersiz kalabilmektedir. Bu çalışmalara ek olarak bireylerin sevgi, güvenlik, güçlü olma, ait olma, , saygı görme; hayatın anlamı, amacı ve önemi gibi manevi ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmalıdır. Bu gereksinimler bütün bireyler için temel ve şahsîdir. Bu ihtiyaçlarını karşılamak için insanlar ya diğer bireylerle ya da yaratıcısıyla öznel bir iletişime geçebilir.³⁷ Bu bağlamda Diyanet İşleri Başkanlığı ile Gençlik ve Spor Bakanlığı arasında 2015’te bir iş birliği protokolü imzalanmış, bu kapsamda her iki kurum koordineli bir biçimde KYK yurtlarında manevi destek hizmetlerinin yürütülmesi için ihtiyaç duyulan altyapının sağlanacağını belirtmişlerdir. Takip eden yıllarda başkanlık aynı şekilde Yeşilay ve AFAD ile de protokoller imzalamıştır. Bu kurumların bireysel ve toplumsal kriz anlarında insanlara maddi-manevi destek ve rehberlik sağlayacak personel alımı, eğitim seminerleri düzenleme ve bir plan-program oluşturma sürecinde olduklarını söyleyebiliriz. Yine bu hizmetlere ek olarak, kadın sığınma evleri, huzur evleri ve sevgi evlerinde de manevi danışmanlık ve rehberlik çalışmaları devam etmektedir. Diğer taraftan olağanüstü durumlarda bulunan mağdur ailelere, engellilere, sığınmacılara ve bağımlılara da destek olunmaktadır. Engelli vatandaşlara yönelik hizmetler anayasal haklarla güvence altına alınmıştır. Bu haklar bağlamında ilgili devlet kurumları engelli bireylere çalışma imkânı, eğitim ve sosyal yardım desteği sağlamakla görevlidir. Bu amaçlarla teşekkül eden Diyanet İşleri Başkanlığı 2015 yılında, kendi bünyesinde bulunan Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü ve İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü temsilcileri ile “Engelli Hizmetleri Çalışma Grubu” nu kurmuştur. Ayrıca 2014’te Yeşilay ile imzalanan protokol gereğince uyuşturucu, alkol, madde, kumar ve teknoloji bağımlılarına yönelik manevi destek ve dini rehberlik hizmeti

³⁴ Keskin - Erdem, “Türkiye’de Manevi Destek Hizmetlerinin Kurumsallaşması”, 88.

³⁵ Naci Kula, “Deprem ve Dini Başa Çıkma”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2002), 234-255.

³⁶ Söylev, *Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik- Alanları, İmkânları ve Yöntemleri-(Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)*, 146.

³⁷ Keskin - Erdem, “Türkiye’de Manevi Destek Hizmetlerinin Kurumsallaşması”, 71-72.

sunulmaktadır.³⁸ Yine bu kapsamda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ilgili paydaş kurumlarda bir çalışma yürütülmüş ve Manevi danışman Ulusal Meslek Standardı hazırlanarak resmi gazetede yayınlanmıştır.³⁹

4.3. Sağlık Hizmetleri Alanı

Son zamanlardaki ilgili çalışmalarda, gerek hastanelerde, gerekse diğer alanlarda verilen manevi destek hizmetlerinin toplum ruh sağlığına olumlu katkılarının olduğu belirtilmektedir. Dini inanç ve maneviyat faktörü, hastalık halinde insanların yararlanabileceği bir başa çıkma aracıdır. Ayrıca kişilerin ihtiyaçlarına uygun dini ve manevi desteğin bir danışman vasıtasıyla sunulmasının da önemi büyüktür. Maneviyat ve dini inançlarla ilgili olguların ölçülüp değerlendirilmesinde bir takım zorluklar yaşanabilir. Bu sebeple alanda yapılan araştırmaların bilimsel bilgi değerinin olamayacağı düşünceleri ve her ne kadar bu konularda pozitivist yaklaşımlar açısından tartışmaların sürdüğü bilinse de, manevi destek hizmetlerinin bireylerin sağlıklı ruh ve beden halleri açısından bir ihtiyaç olduğu söylenebilir.⁴⁰ Din ve sağlık, insanların hayatlarında büyük önem attıkları iki olgudur. Modern ve bilimsel yaklaşımların ortaya çıkmasından önce, bireylere dini ve tıbbi hizmetleri aynı kişiler sunmuştur. Modern çağda ise insanlara dini ve tıbbi hizmetler farklı uzmanlar tarafından sunulmaktadır. Bununla birlikte gelecekte sağlık ve din hizmetleri arasındaki işbirliğine daha da çok ihtiyaç duyulacaktır. 2012 yılında Ankara’da düzenlenen I. Ulusal Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Çalıştayı ülkemizde sağlık ve din hizmetleri alanında işbirliği arayışına ilişkin önemli çalışmalardan biridir. Bu çalıştay, Sağlık Bakanlığı, Toplum Ruh Sağlığı Derneği, Evde Sağlık Hizmetleri Derneği, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Palyatif Sağlık Hizmetleri Derneği, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Psikolojisi Ana Bilim Dalının destekleriyle gerçekleşmiştir. Çalıştayda, hastalıkların tedavisinde önemli katkısı bulunan inanç ve değerlerden nasıl faydalanılabileceği konusu, mevcut koşullar ve pratiğe yönelik öneriler çerçevesinde tartışılmıştır. Bu kapsamda Manevi Bakım Uzmanlığı diye bir görev alanı önerilmiş, Manevi Bakım Uzmanının görev tanımı, bu uzmanların yetişeceği eğitim programının belirlenmesi, çalışma alanları, karşılaşılabileceği sorunlar ve çözüm önerileri üzerinde müzakerelerde bulunulmuştur. Yapılan çalışmalar dini/manevi danışma ve rehberlik faaliyetlerine sağlık hizmetleri alanında duyulan ihtiyacı göstermektedir. Nitekim sağlık ve din ilişkileri içerisinde belki de en önemli uygulama alanı, dini/manevi danışma ve rehberlik hizmetleridir. Zira bugün Batı’da da ruhsal sağlık sorunu olan bir birey için akla ilk gelen ya da en olası kişi din adamlarıdır.⁴¹ Konunun hukuki ve teorik yönleri üzerine tartışmalar sürerken Toplum Ruh Sağlığı Derneği ve Palyatif Sağlık Hizmetleri tarafından gerçekleştirilen çalıştay neticesinde 2012 yılında tekrar popülerite kazanan manevi destek hizmetleri 2015’te “Diyanet İşleri Başkanlığı ve Sağlık Bakanlığı Arasında Hastanelerde Manevi Destek Sunmaya Yönelik İşbirliği Protokolü”nün imzalanması ile yeniden gündeme gelmiştir. Bu çalışmaları takiben manevi danışmanlığı daha profesyonel bir destek ve rehberlik hizmeti olarak uygulama

³⁸ Baygeldi, Manevi Danışmanlık Uygulaması Mevcut Durum ve Öneriler, 24-26.

³⁹ Naci Kula – Sevgi Sel, *Engellilere Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2020), 18.

⁴⁰ Keskin - Erdem, “Türkiye’de Manevi Destek Hizmetlerinin Kurumsallaşması”, 80.

⁴¹ Söylev, *Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik- Alanları, İmkânları ve Yöntemleri-(Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)*, 154-155.

pratikleri hususunda ABD ve Avrupa yaklaşımlarına dair çalışmalar yapılmış ve yeni modeller geliştirmek için çalışmalar yapılmıştır.⁴² Ülkemizde hastanelerde yürütülen manevi danışma ve rehberlik hizmetlerini iki döneme ayırabiliriz. İlk dönem, 1994-1996 yılları arası; ikinci dönemse 2015 ve takip eden yılları içerir. İlk dönemde hastanelerde dini danışma hizmetleri tamamen teolojik kaynaklar esas alınarak yürütülürken bu dönemdeki hizmetler din ve moral hizmetleri, vaaz-irşat ve hastane ziyaretleri şeklinde yapıyordu. Öteki taraftan 2015 senesinden itibaren hastanelerde yürütülen çalışmalarda din kavramından daha geniş kapsamlı olduğu düşünülen “manevi” terimi tercih edilmiştir. Bu minvalde hastanelerde manevi danışmanlık ve rehberlik, moral ve motivasyon hizmetleri sunulmaya başlanmıştır.⁴³ Hastanelerde sunulan manevi destek hizmetlerinin altyapısını geliştirme çalışmaları günümüzde halen devam etmektedir.

4.4. Adalet Hizmetleri Alanı

Adalet hizmetleri alanında dini danışmanlık ve rehberlik, ceza infaz kurumlarında hükümlü bulunanlara yönelik destek çalışmalarını içerir.⁴⁴ Ceza infaz kurumlarında manevi rehberlik hizmetleri 1960’lı yıllardan itibaren uygulamaya konulmuştur. Bu tarihten evvel ceza infaz kurumlarında herhangi bir manevi destek uygulaması görülmemiştir. Bu değişim ve dönüşümde, ceza infaz kurumlarının bir çile yuvası olarak görülmekten vazgeçilip bir terbiye ve ıslah mekânı olarak kabul edilmesi anlayışı etkili olmuştur. Bu hizmetlerin programlanması ve yürütücülüğü görevi Diyanet İşleri Başkanlığıdır.⁴⁵ 1983 senesinden itibaren Manevi destek hizmetlerini sunmakla görevli personel alımı başlamıştır. Söz konusu alımlarla ceza infaz kurumlarındaki bütün hükümlülere dini danışma ve rehberlik hizmeti sağlamak hedeflenmiştir. Bu bağlamda dini danışmanlık hizmeti vermek için 214 personele kadro ayrılmıştır. İlk zamanlar dini sohbet minvalinde gerçekleştirilen çalışmalar daha sonra hükümlülerin maddi-manevi(psikolojik) ihtiyaçları göz önüne alınarak yürütülmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte manevi rehberlik hizmetlerini sağlayacak personelin sosyoloji ve psikoloji alanında yetkinlik sahibi olması kararlaştırılmıştır. Daha sonra ceza infaz kurumlarında psikolog, eğitim ve sosyal hizmet görevlisi gibi kadrolara ihtiyaç duyulmuş ve akabinde gerekli atamalar gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamdaki en ciddi değişiklik, müfredat konusunda olmuştur. İlgili düzenlemeyle, 2002 yılında Din ve Ahlak Bilgisi müfredat planında değişiklikler yapılmış olup manevi hizmetlerin hedefi, kapsamı ve manevi danışmanlık hizmetini yürütecek görevlilerin niteliklerine dair bilgilere yer verilmiştir. 2015 yılında ise ceza infaz kurumlarında “Gözlem ve Sınıflandırma Merkezi” oluşturulmuştur. Bu oluşumla birlikte öğretmen, psikolog, sosyal hizmet uzmanı ve doktora ek olarak manevi hizmet uzmanlarına da görev ve sorumluluklar yüklenmiştir. 2011 yılında Adalet Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında gerçekleştirilen “Tutuklu ve Hükümlülerin Dini ve Ahlaki Gelişimini Sağlamaya Yönelik Protokol” ile ceza infaz kurumlarında yürütülen dini hizmetlerin tanımlanması, hedefleri ve lüzumu konuları ele alınmıştır.⁴⁶

⁴² Ali Ayten (ed.), “*Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları*”, 39-40.

⁴³ Ali Ayten vd. (ed.), “*Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*” (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1/321-371.

⁴⁴ Keskin - Erdem, “Türkiye’de Manevi Destek Hizmetlerinin Kurumsallaşması”, 74.

⁴⁵ Ali Seyyar (ed.), *Manevi Sosyal Hizmetler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 53-81.

⁴⁶ Keskin - Erdem, “Türkiye’de Manevi Destek Hizmetlerinin Kurumsallaşması”, 75.

5. Alana Dair Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Günümüzde dinî/manevi danışma ve rehberlik konusunda öncelikle din psikolojisi, din eğitimi ve sosyal hizmet sahalarında çalışmalar yürütüldüğü söylenebilir.⁴⁷ Örneğin Erzurum ve Samsun İlahiyat Fakültelerinde dinî danışma ve rehberlik sadedinde uzaktan eğitim ve tezsiz yüksek lisans çalışmalarına başlanmıştır. Bununla birlikte Açık Öğretim Fakültesi İlahiyat Ön Lisans programındaki “Din Hizmetlerinde İletişim ve Halkla İlişkiler” dersi içerisinde “Din Hizmetlerinde Rehberlik ve Dinî Danışmanlık” adı altında konuya yer verilmiştir. Anlaşılacağı gibi ülkemizde manevi destek hizmetleri üzerine yapılan çalışmalar henüz filizlenmektedir. Özellikle lisansüstü sahada araştırmalar nicelik bakımından oldukça yetersizdir. Daha çok din hizmetleri bağlamında mevzu bahis olan dinî/manevi danışma ve rehberlik hizmetleri, az sayıda doktora çalışması haricinde genellikle yüksek lisans çalışmaları, makale, düzenlenen sempozyumlar ve çalıştay bildirimleri ile araştırmalara konu olmaktadır.⁴⁸

Literatür incelendiğinde Türkiye’de manevî danışmanlık ve rehberlik alanıyla ilgili ilk araştırmaların Nurullah Altaş’ın “Hastanelerde Din ve Moral Hizmetleri” ile Üzeyir Ok’un “Dinsel Danışmanlığın Teorik Çatısı” isimli yüksek lisans çalışmaları olduğunu görmekteyiz. Bu çalışmalar Mualla Selçuk danışmanlığında 1997 yılında tamamlanmıştır. Altaş çalışmasında, yatarak tedavi gören hastalara din ve moral hizmetlerinin sunulması konusunu incelemiş; Ok ise manevi destek hizmetlerini Batı literatürü temelli olarak araştırmıştır.⁴⁹

1995’de gerçekleştirilen I. Din şûrasında dini hizmet verilen noktalar aile, camiler, Kur’an kursları, cezaevi, hastane, eğitim merkezleri, çocuk ıslahevleri ve iş yerleri şeklinde belirlenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Sağlık Bakanlığı arasındaki müzakerelerin akabinde ilk olarak 1995 yılında hastanelerde yatarak tedavi gören bireylere, manevi destek hizmetleri verilmeye başlanmıştır. Ancak Danıştay’ın yürütmeyi durdurma kararı ile söz konusu çalışmalar 1996 yılında sonlandırılmıştır. Altaş, çalışmasında bu gelişmeleri irdelemiş ve 1999’da “Hastanelerde Dinî Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma)” adlı makaleyi yazmıştır. Altaş bir sonraki sene “Dinî Danışmanlığın Teorik Temelleri” adlı makaleyle doğrudan dinî danışmanlığı konu edinmiştir. Bu çalışmada Altaş dini danışmanlığın batıdaki serüveni ile ülkemizdeki çalışmalara ve anlayışlara etkisini irdelemiştir. Altaş 2012 yılında Dinî Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabının editörlüğünü yapmış ve kendisi de eserde “Din Hizmetleri ve Dinî Danışmanlık İlişkisi” isimli çalışmayı yayınlamıştır.

2007’de düzenlenen I. Din Hizmetleri Sempozyumunda Ok, “İnanç Bakım Danışmanlığı: Bir Model Geliştirme Denemesi” adlı tebliğiyle bir model meydana getirmiş ve ülkemize dair önerilerde bulunmuştur. Ok 2012’de “Dinî Danışmanlık: Tanımı ve Tarihi” adlı makalesi ile kavramsal çerçeveyi ve alana dair problemleri konu edinmiştir.⁵⁰ İlk çalışmaların ardından ihtiyaca binaen alana olan ilgi ve çalışmaların sayısında artış gerçekleşmiştir.

⁴⁷ İlhan Topuz, *Din Görevlilerinin Mânevî Danışmanlık Yeterlilikleri* (Isparta: Manas Yayınları 2014), 71.

⁴⁸ Ömer Faruk Söylev, “Psikolojik Yardım Hizmetleri Bağlamında Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Haziran 2015), 287-308.

⁴⁹ Mevrure Doğan, “Hastane Örneği Üzerinden Manevî Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık 2017), 1267-1304.

⁵⁰ Söylev, “Psikolojik Yardım Hizmetleri Bağlamında Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik”, 287-308.

Manevi danışmanlık ve rehberlik alanına dair doktora tezleri seviyesinde hazırlanan çalışmalar arasında Turgay Şirin’in “Bilişsel Davranışçı Psikoterapi Yaklaşımıyla Bütünleştirilmiş Dini Danışmanlık Modeli”; Havva Sinem Uğurlu Bakar’ın “Dini Danışmanlık Eğitimi: Amerika Örneği” ; Zuhal Ağilkaya Şahin’in “Federal Almanya Cumhuriyetinde Dini Danışmanlık: Teori-Eğitim-Uygulama” ; Garip Aydın’ın “Hadislerde Hastalara Yönelik Manevi Destekler”; Mehmet Fatih Altınova’nın “Hadislerde Vesvese ve Manevi Bakım”; Fatma Zeynep Belen’in “Manevi Danışmanlıkta Bibliyoterapi Tekniği ve Uygulaması”; Hacer S. Ulcay’ın “Manevi ve Kişisel Gelişim Bağlamında Şeyh-Mürid ve Yaşam Koçu-Müşteri İlişkinin İncelenmesi”; Sevde Düzgüner’in “Maneviyat Algısı ve Diğerkâmlıkla İlişkisi: Kan Bağı Örneğinde Türkiye ve Amerika Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma”; Aysun Özkan’ın “Türkiye’de Dini Danışmanlığa Duyulan İhtiyaç”; Ömer F. Söylev’in “Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik: Alanları, İmkânları ve Yöntemleri (DİB Örneği)” isimli çalışmalar yer almaktadır.

Manevi danışmanlık ve rehberlik alanına dair yüksek lisans tezlerine ise Fatma Karataş’ın “Aile Danışmanlığı ve Din”; Öznur Özdoğan’ın “Aile İçi Roller ve Manevi Yaklaşım”; Yasemin Angın’ın “Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psiko-Sosyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi”; Nurcan Yılmaz’ın “Bilişsel-Davranışçı Psikoterapi Yaklaşımı ile Bütünleştirilmiş Dini Danışmanlığın Ergenlerin Problemleri Davranışları Üzerindeki Etkisi”; Feyza Kahvecioğlu Karaca’nın “Din Hizmetlerinde Dini Danışmanlık ve Rehberlik”; Safinur Genç’in “Dini Danışmanlık ve Manevi Bakım Açısından Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarındaki Hizmetler Üzerine Bir Araştırma”; Seyhat Doğan’ın “Dini Danışmanlıkta Destek ve Teşvik Bildiren Teknikler ve Diyalog Örnekleri”; Süleyman Güler’in “Dini Danışmanlıkta Kabul ve Anlayış Bildiren Teknikler”; Şule Koçbay’ın “Dini Danışmanlıkta Telkin ve Öğretmeye Yönelik Teknikler”; Bekir Bizet’in “Dini Danışmanlıkta Teşhis ve Anlamaya Yönelik Teknikler”; Nurullah Altaş’ın “Hastanelerde Din ve Moral Hizmetleri”; Nesrin Okyay’ın “Hemşirelerin Maneviyat ve Manevi Bakıma İlişkin Düşüncelerinin Belirlenmesi”; Betül Altay’ın “Huzurevinde Manevi Bakım Uygulamaları: Narlıdere Huzurevi Örneği”; Öznur Özdoğan’ın “Kanserli Hastaların İyileşmesinde Manevi Değerlerin Rolü”; Ayşe Akgül’ün “Yaşlılarda Sosyal ve Manevi Bakım” isimli çalışmalar örnek olarak gösterilebilir.

Din psikolojisi bağlamında meseleyi makale düzeyinde ilk ele alan Öznur Özdoğan’dır. 2006’da “İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji” makalesi meseleyi kısıtlı seviyede incelese de, bu konuda sahada gerçekleştirilen ilk bilimsel çalışma olarak kabul edilebilir.⁵¹ Manevi danışmanlık ve rehberlik alanına dair kaleme alınan makalelere Habil Şentürk ve Gülay Korkmaz’ın “Hastanelerde Manevi Danışmanlık Hizmetleri İhtiyacı Üzerine Pilot Bir Araştırma: Sdü Hastanesi Örneği”; Hüseyin Peker’in “Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarında Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri”; Suat Cebeci’nin “Bir Din Öğretimi Yaklaşımı Olarak Dini Danışma ve Rehberlik”; “Dini Danışmanlık Bağlamında Aile ve Dini Rehberlik Büroları”; Nurullah Altaş’ın “Din Hizmetleri ve Dini Danışmanlık İlişkisi”, “Dini Danışmanlığın Teorik Temelleri”, “Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma)”; Üzeyir Ok’un “Din Psikolojisinin Kullanım Alanları: Dini Danışmanlık ve Rehberlik”, “Dini Danışmanlık: Tanımı ve Tarihi”, “İnanç Bakım ve Danışmanlığı: Bir Model

⁵¹ Söylev, “Psikolojik Yardım Hizmetleri Bağlamında Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik”, 287-308.

Geliştirme Denemesi”; Ömer. F. Söylev’in “Dini Danışma ve Rehberliğin Temel Kavramları ve Tarihi Arka Planı Üzerine Bir Değerlendirme”, “Dini Danışma ve Rehberliğin Teolojik Temellerine İslami Yaklaşım”, “Dini Danışma ve Rehberliğin Teolojik ve Psikolojik Temelleri”; Naci Kula’nın “Engelli Çocuğa Sahip Ailelere Yönelik Manevi Destek Eğitimi”, “İstenmedik ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral ve Manevi Desteğin Önemi”; Öznur Özdoğan’ın “İnsana Manevi-Psikolojik Yaklaşım”, “İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji”; Mustafa Koç’un “Manevi-[Psikolojik] Danışmanlık ile İlgili Batı’da Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü (1902-2010) Üzerine Bir Araştırma-I”, “Manevi-[Psikolojik] Danışmanlık ile İlgili Batı’da Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü (1902-2010) Üzerine Bir Araştırma-II” isimli çalışmalar örnek olarak gösterilebilir.

6. Manevi Danışmanların Yeterlilikleri

Manevî danışmanlık ve rehberliği bir din eğitimi hizmeti olarak da görebiliriz. Sağlıklı düşünebilen, uyumlu bir kişilik sahibi bireyler yetiştirebilmek için onun ihtiyaçlarının normal yollarla karşılanması gerekir. Böyle olmadığı takdirde birey ihtiyaçlarını anormal yollarla karşılamaya çalışacaktır. Bundan dolayı da sağlıklı bir din eğitimine ihtiyaç vardır.⁵² Birey için manevi danışmanlık bu bağlamda gerekli bir çalışma ve psiko-sosyal bir destek sağlayacaktır. Dini ve manevi danışmanlığın konusu ise insanın manevi dünyasıyla ilgili ve dini bakımdan ihtiyaç duyduğu her şeydir. Ülkemizde son yıllarda bu alanda yapılan gerek teorik gerekse pratik bazı araştırma ve çalışmaların sayısında ciddi bir artış olduğu gibi bu çalışmaların seviyesinde veya kalitesinde de bir gelişme ve iyileşme olduğunu söylemek mümkündür.

Bireylerin modern hayat ile dini yaşam biçimleri arasında verimli ve pozitif bir bağ kurmalarına destek olmak ve manevi yönleriyle buluşmalarını ve bu yönden gelişmelerini sağlamak amacıyla din görevlileri de çeşitli alanlarda manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri sunmaktadırlar. Topuz, din görevlilerinin bu hizmetleri sunmaya istekli olduklarını fakat danışmanlık noktasında kendilerini yeterli görmediklerini dile getirmektedir. Hâlbuki manevi danışmanlık ve destek hizmeti yürüten çalışanların psikolojik danışma alanında kullanılan tekniklerden yararlanarak bireylerle nitelikli bir iletişim kurmaları ve onları psikolojik iyi oluşa hazırlamaları gerekmektedir. Manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti yürütecek olan görevlilerin sahip olması gereken temel yeterlilikler; mesleki yeterlilikler, dini bilgi yeterlilikleri, iletişim yeterlilikleri, hoşgörü yeterlilikleri, MDR(manevi danışmanlık ve rehberlik) süreci yeterlilikleri, eğitsel yeterlilikler ve kişilik yeterlilikleri olarak sınıflandırılmıştır. Bu yeterliliklerle ilgili olarak MDR hizmeti sunacak din görevlilerinin ihtiyaç duydukları bilgiler, ilahiyat fakültelerinde uygulanan mevcut eğitim-öğretim programlarıyla sağlanabilecek durumlardır. Fakat danışmanlık ve rehberlik bağlamında ihtiyaç duyulabilecek beceri ve tutumların ilahiyat fakültelerinde uygulanan mevcut eğitim-öğretim programlarıyla sağlanabileceğini söylemek mümkün görünmemektedir. Bu gerçekler ışığında ilahiyat fakültelerinde uygulanan mevcut eğitim-öğretim programlarıyla ideal manevi danışmanların yetişmeyeceği söylenebilir.⁵³

⁵² Habil Şentürk, *İbadet Psikolojisi* (İstanbul: İz Yay., 2009), 7.

⁵³ İlhan Topuz, “Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerinde Temel Nitelik ve Yeterlilikler”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik* içinde, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1/237-251.

Doğan ise konuyla ilgili şöyle bir değerlendirme sunmaktadır: “Manevî rehberlik ve danışmanlık, uzmanlık gerektiren bir alan olduğundan manevî danışmanların yeterliliği önemli bir konudur. Dinî/ manevî konularda yeterli eğitimi olmayan psikoterapistlerin hakikatini bilmedikleri dinî konularda ön yargılı davranmaları durumunda danışana önemli zararlar vermeleri mümkündür. Diğer yandan din adına insanı derinlemesine anlamaktan uzak, yasaklayıcı dinî yaklaşımların, dinin şifa verici niteliğine engel olacağı konusunda kaygılar da bulunmaktadır. Bu nedenle din ve maneviyata ilişkin bilgi düzeyi kadar psikolojik danışmanlık bilgi ve deneyim düzeyi de manevî danışmanlık yapacak bireyler için önem taşımaktadır.”⁵⁴

Buna göre bu alanda gereken çalışmaların yapılması, ilahiyat fakültelerinin lisans programlarında “Dini/Manevi Danışmanlık ve Rehberlik” bölümlerinin açılmasının bir öneri olarak sunulmasında fayda görülmektedir.⁵⁵

Sonuç

Bilim, teknoloji, sanayi, ekonomik dinamikler, kültürel ve toplumsal yapı gibi unsurların gelişmesi ve değişmesinin hayatımıza etkileri göz önüne alındığında bireylerin çözüme kavuşturmaları ve anlamlandırmaları gereken çok ciddi meselelerle karşı karşıya olduğu görülmektedir. Gelişen ve gelişirken değişen hayata uyum sağlamak, imkânlar dâhilinde hayatının kontrolünü elinde tutmak bireylerin kendilerini güvende hissetmeleri için oldukça önemlidir. Bilim adamları (psikolog, psikiyatr, sosyolog gibi) kompleks sorunlarla karşı karşıya kalan insanların karşılaştıkları sorunların üstesinden gelmeleri ya da anlam dünyalarını zenginleştirmek amacıyla bazı teknikler geliştirmişlerdir. Psikoloji ve din konusunda yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkan dini/manevi danışmanlık ve rehberlik, din ve maneviyat kaynaklarından yararlanılarak gerçekleştirilen, psikolojik danışma ve rehberlik yaklaşımları ve tekniklerinin uygulandığı bilimsel bir psikolojik destektir. Aşamadığı problemleri ya da desteğe ihtiyacı olan bireylere yönelik yönlendirme, iyileştirme, uzlaştırma, destekleme ve geliştirme alanın hedeflerindedir.

Dini/manevî danışmanlık ve rehberlik batı kaynaklarında genellikle “pastoral care” ya da “pastoral counselling” kavramı ile karşılığını bulur. Bu alan manevî danışmanların, davranış bilimleri ve teolojik kaynaklardan yararlanarak ortaya koydukları bilgi, görüş ve ilkelerden faydalandıkları bir süreçtir. Sahadaki araştırmalar modern manada ilk olarak Hıristiyan dininin temel ilkeleri çerçevesinde oluşan bir gelenek içerisinde doğmuştur. İslami kültür tarihine bakıldığında ise manevî danışmanlık hizmetinin isimlendirme olmaksızın, din adamları tarafından informal bir şekilde verildiği, bu alan için farklı bir ilim dalı ihtiyacı hissedilmediği için yeterli metodolojisinin de ortaya konulmadığı görülmektedir.

Manevi danışmanlık uygulamalarında kullanılan teknikler psikolojik danışmanlık pratiklerinde kullanılan tekniklerdir. Yani dini danışma ve rehberlik hizmeti aynı zamanda bir psikolojik danışma ve rehberlik hizmetidir denilebilir. Dolayısıyla psikolojik danışma ve rehberlik hizmetleri için kullanılan teknikler dini danışma ve rehberlik hizmetleri için de geçerli

⁵⁴ Doğan, “Hastane Örneği Üzerinden Manevî Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, 1299.

⁵⁵ Şentürk. “Hastanelerde Manevî Danışmanlık Hizmetleri İhtiyacı Üzerine Pilot Bir Araştırma: SDÜ Hastanesi Örneği.” 393.

tekniklerdir. Psikolojik danışma araştırmalarında uygulanan yöntemler çoğu zaman bireyi tanıma yöntemleri ve hizmeti sunma yöntemleri olarak iki grupta ele alınmaktadır. Bireyi tanıma yöntemleri psikanalitik yöntemler, hizmet sunma yöntemleri de terapötik yöntemler olarak adlandırılmaktadır. Bunlara ek olarak bir de teolojik teknikler mevcuttur. Bu tekniklerin uygulanabilirliği ve verimliliğine dair daha çok incelemeye ihtiyaç vardır.

Dini/manevi danışma ve rehberlik hizmetlerinin ilgi alanı olan konular hayatın pek çok alanını kapsamaktadır. Bireyler yaşamlarını farklı alanlarda farklı şekillerde sürdürdükleri için her alanın kendine has sorunlarının bulunması, bunların her birine uygun şekilde çözüm arayışlarının olması doğaldır. Sağlıklı bir din anlayışı ortaya koyabilme, dini ve manevi eğitim ihtiyacını doğru kaynaklar ve yöntemler vasıtasıyla karşılama görevi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yükümlülüğündedir. Türkiye’de dini/manevi danışma ve rehberlik hizmetleri alanı olarak, din hizmetleri, aile ve sosyal hizmetler, sağlık hizmetleri ve adalet hizmetleri alanları mevcuttur. Bunlara ek olarak insana dair olan her konuda dini ve manevi danışmanlığa dair hizmetlerin bireylere ulaşması sağlanmalıdır.

Dini/manevi danışmanlık ve rehberlik hizmet alanlarında İslami ilimlere ek olarak psikoloji, din psikolojisi ve diğer beşerî bilimlerde yeterli düzeyde formasyonu olan danışmanların yetiştirilmesine ihtiyaç vardır. Alanla bağlantılı olarak gerek lisans, gerekse lisansüstü düzeyde yapılacak teorik ve pratik eğitimlerle sahada görev alacak personelin uzmanlaşması konusunda yüksek din öğretimi kurumlarına ciddi vazifeler düşmektedir. Alandaki bilimsel ve tecrübi birikimlerin artırılması, yeni çalışmalarla desteklenmesi ve daha geniş bir bakış açısıyla pratik alanlara aktarılması ile bireylerin problemlerine daha etkili çözümler getirilebileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Altaş, Nurullah - Köylü, Mustafa. (ed.), *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.
- Arslantürk, Zeki. *Uygulamalı Sosyal Araştırma Kavramlar-Metotlar-Teknikler-Bilgisayar Uygulamaları*. İstanbul: amlıca Yayınları, 2016.
- Ayten, Ali (ed.). *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları*. İstanbul: Dem Yayınları, 2018.
- Ayten, Ali vd. (ed.). *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. 2 Cilt. İstanbul: Dem Yayınları, 2016.
- Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Başar, Serpil. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yürüttüğü Cami Dışı Din Hizmetleri Kapsamında Hastanelerde Din Hizmeti İhtiyacı*, I. Din Hizmetleri Sempozyumu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Baygeldi, Merve Reyhan. “Türkiye’de Modern Sorunlara Dini Bir Çözüm Olarak Manevi Danışmanlık Uygulaması Mevcut Durum ve Öneriler”. *SETA Analiz* 234 (Güz 2018).
- Cebeci, Suat. *Dini Danışma ve Rehberlik*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2016.
- Certel, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. Ankara: Berikan Yayınları, 2016.

- Colman, Andrew M. *A Dictionary of Psychology*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Doğan, Mebrure. Hastane Örneği Üzerinden Manevî Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerine Genel Bir Bakış. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık 2017), 1267-1304.
- Düzgüner, Sevde - Ayten, Ali. *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2020.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem Yay., 2012.
- Işık, Harun - Karaman, Kasım. *Ceza İnfaz Kurumlarında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2020.
- Karaca, Faruk - Acar, M. Cevat. “Bireysel Psikolojik Danışma Sürecinde Danışanın Dini Kaynakları Kullanması Üzerine Bir Vaka Örneği”. *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik I*, ed. Ali Ayten ve dğr. İstanbul: Dem Yayınları, 2018.
- Keskin, Bedrettin - Erdem, Metin. “Türkiye’de Manevi Destek Hizmetlerinin Kurumsallaşması”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (Güz 2018), 70-80.
- Koç, Mustafa. *Manevi-[Psikolojik] Danışmanlık Müslüman-Türk Diasporası Örneği*. Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Köse, Ali - Ayten, Ali. *Din psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yay., 2012.
- Kula, Naci - Sel, Sevgi. *Engellilere Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2020.
- Kula, Naci. “Deprem ve Dini Başa Çıkma”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2002), 234-255.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yay., 2017.
- Seyyar, Ali (ed.). *Manevi Sosyal Hizmetler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Söylev, Ö. Faruk. “Psikolojik Yardım Hizmetleri Bağlamında Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2015), 287-308.
- Söylev, Ö. Faruk. *Manevi Bakım ve Danışma Psikolojisi Kavram Kuram ve Uygulamalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2020.
- Söylev, Ö. Faruk. *Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik- Alanları, İmkânları ve Yöntemleri- (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)*. (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 2014.
- Şentürk, Habil. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: İz Yay., 2017.
- Şentürk, Habil. “Hastanelerde Manevi Danışmanlık Hizmetleri İhtiyacı Üzerine Pilot Bir Araştırma: SDÜ Hastanesi Örneği”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 373-396.
- Şentürk, Habil. *İbadet Psikolojisi*. İstanbul: İz Yay., 2009.
- Şentürk, Habil. *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*. İstanbul: İz Yay., 2017.

Şentürk, Habil. *Yahya Kemal ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.

Tan, Hasan. *Psikolojik Danışma ve Rehberlik Teori ve Uygulama*. Ankara: MEB Yay., 2000.

Taş, Kemaleddin. *Sosyal Bilim Paradigmaları Açısından Sosyolojik Metodoloji*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

Topuz, İlhan. “Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerinde Temel Nitelik ve Yeterlilikler”. *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik* içinde, ed. Ali Ayten, Mustafa Koç ve Nuri Tınaz, 1: 237-251. İstanbul: Dem Yayınları, 2016.

Topuz, İlhan. *Din Görevlilerinin Mânevî Danışmanlık Yeterlilikleri*. Isparta: Manas Yayınları, 2014.

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/RUSUH Uşak University the Journal of
Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2021, 1 (2): 134-155

rusuhdergisi@usak.edu.tr

**Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Kitabında Şiilik
Shi'ism In The Book "History Of Islam" By Shehbanderzâde Filibeli Ahmet**

Mehmet Zahid Safa Kansızoğlu

Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri
Graduate student, Uşak University, Graduate Education Institute, Basic Islamic Sciences

Uşak, Turkey

Zahidkansizoglu@outlook.com

<https://orcid.org/0000-0002-2131-8531>

Sayın Dalkıran

Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelâm ve İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalı
Prof., Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Islamic Theology and History of Islamic Sects

Uşak, Turkey

sayin.dalkiran@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-6247-8187>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 25.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 10.12.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 134-155

Atıf/Cite as: Kansızoğlu, Mehmet Zahid Safa-Dalkıran, Sayın. "Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Kitabında Şiilik [Shi'ism In The Book "History Of Islam" By Şehbenderzâde Filibeli Ahmet]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi- Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 1/2 (Aralık 2021): 134-155

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2021 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMET HİLMİ'NİN TARİH-İ İSLAM KİTABINDA ŞİLİK

Öz

Siyasî ihtirasların etkisinde kalan tarihçilerin büyük bir kısmı maalesef İslam Tarihi'ni objektif bir şekilde değerlendirememişlerdir. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Bey, siyasî ihtirasların etkisinde kalan tarihçilerin, zahiri vazifeler, batını faziletler, ahlak, irfan ve içtimaî vaziyet gibi birbirinden ayrı değerlendirilmesi gereken bahisleri birbirleriyle karıştırdıklarını belirtmiş ve Tarih-i İslam isimli eserinde, bu minvalde gelişen tarih kültürünün İslam toplumlarını ciddi bir şekilde etkisi altına aldığı ifade etmiştir. Ahmet Hilmi Bey'e göre bu etki, İslam toplumları arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmak ve sorunları çözmek yerine daha da çıkmaza sürüklemiş; nitekim tarihi süreç içerisinde İslam toplumları arasında ayrışma ve bunun neticesinde taassup kaçınılmaz olmuştur. Ahmet Hilmi Bey, İslam Mezhepler Tarihi'nin de siyasî İhtiraslardan nasibini aldığı ve yanlış temel üzerine bina edildiğini belirtmiştir. Bu düşüncesini İslam'ın en büyük iki mezhebi olan Ehl-i Sünnet ile Şîa arasındaki ihtilafları ele alarak desteklemeye çalışmıştır. Ahmet Hilmi Bey, Tarih-i İslam isimli eserinde bu iki mezhep arasındaki ihtilafları Gadîr-i Hum ve Kırtas hadiselerinden başlatarak günümüze kadar gelecek şekilde incelemiş, bu alanda verilmiş olan rivayetleri objektif bir şekilde değerlendirmiştir. Ehl-i Sünnet mezhebinin takipçilerinin Şîa'yı gulât fırkalar üzerinden değerlendirmesinin yanlış olduğu sonucuna ulaşan Ahmet Hilmi Bey; bu düşüncesini Ehl-i Sünnet'in büyük imamlarından Hasan el-Basrî'nin Ehl-i Beyt'in rahle tedrisinden geçişiyle desteklemiştir. l

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, *Tarih-i İslam*, Filibeli Ahmet Hilmi, Şîa, Fırka

SHI'ISM IN THE BOOK "HISTORY OF ISLAM" BY ŞEHBENDERZÂDE FILİBELİ AHMET

Abstract

Unfortunately, most of the historians, who were influenced by political ambitions, could not evaluate the history of Islam objectively. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Bey indicated that historians, under the influence of political ambitions, had confused issues that should be evaluated separately, such as virtual duties, esoteric virtues, morality, wisdom and social standing, and he also stated in his book called "History of Islam", that historical culture developed in this direction has seriously affected Islamic societies. According to Ahmet Hilmi Bey, this effect dragged the conflicts between Islamic societies into a dead end instead of eliminating and solving the problems, which brought conflict and separation between Islamic societies and correspondingly bigotry to have become inevitable. Ahmet Hilmi Bey stated that the History of Islamic Sects also had its share of political ambitions and was founded on faulty principles. He tried to support this idea by addressing the conflicts between the two major sects of Islam, Ahl al-Sunnah and Shia. In his book, Ahmet Hilmi Bey examined the discord between these two sects starting from the events of Gadîr-i Hum and Kırtas until today, and objectively evaluated the narrations delivered in this field. Ahmet Hilmi Bey concluded that it was wrong for the followers of Sunnah to evaluate Shia through deviant sects, supporting this idea with Hasan al-Basri, one of the great imams of the Ahl al-Sunnah, have gotten education from Ahl al-Bayt.

Keywords: History of Sects, History of Islam, Filibeli Ahmet Hilmi, Shia, Sect

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca farklı fikirlerin, düşüncelerin, hayat tarzlarının ve inançların olduğu görölmektedir. Ayrılık ve farklılık bir inanış veya düşünceye ait bir olgu değildir. Farklı fikir ve düşüncelerden doğan ayrılıklar insana ait bir olgudur. Yani insanın olduğu her yerde bir ayrılık ve farklılık bulunmaktadır.¹Ashab-ı Kiram'ın dahi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sağlığında kendi arasında hiç ihtilaf etmediği söylenemez. Ancak bu ihtilaflar, vahiy almaya devam eden Hz. Peygamber (s.a.v.)'e arz edilmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'de arz edilen problemleri en güzel şekilde çözüme kavuşturmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra, ortaya çıkan sorunları çözecek ve vahiyle cevap verecek bir merci bulunmaması sebebiyle büyük ihtilaflar ortaya çıkmıştır.² Bu ihtilafların en büyüğü Hz. Ali'nin hilafeti döneminde yaşanmıştır. Hz. Ali ile Hz. Aîşe arasında yaşanan Cemel Savaşı ve ardından Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan Siffin Savaşı ve Tahkim Olayı İslam toplumunu kargaşaya ve iç çatışmalara sürüklemiştir. Bu çatışmalar neticesinde Muaviye'nin emriyle hutbelerde Hz. Ali ve ailesine lanetler okunmuştur.³ Camilerde yaşanan bu acı hadiseler siyasi sahadaki çatışmaların dini boyut kazanmasına sebep olmuştur. Çatışmaların dini boyut kazanması, taraflar arasındaki ayrışmayı daha da şiddetlendirmiş ve İslam toplumun çoğunluğu katı bir taassup ile taraf seçmeye başlamıştır. Hilafet rekabetinde, Muaviye'nin siyasetindeki yanlış hamlelerin sebep olduğu bu ayrışma, Hz. Ali ve evlatlarının şehadeti ile bitmemiş tam tersine daha da şiddetlenmiştir. Öyle ki İslam Tarihi'nde eşine az rastlanır bir hareket olan Tevvâbün hareketi ve neticesinde büyük bir kitleye sahip olan Şîa mezhebi ve fırkaları bu şekilde ortaya çıkmıştır.

1. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Bey'in Hayatı

Ahmet Hilmi Bey, 1361 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından fethedilen günümüzdeki ismiyle Plovdiv eski adı ile Filibe⁴ şehrinde Şehbender Hacı Süleyman Bey⁵ ve Şevkiye Hanımın en büyük mahdumu⁶ olarak 1862-1863 tarihleri arasında dünyaya gelmiştir.

Ahmet Hilmi Bey, eğitimine doğduğu şehir olan Filibe'de Sıbyan Mektebi ile başlamış ve ardından Filibe'de bulunan Rüştîye Mektebi ile devam etmiştir.⁷ Ahmet Hilmi Bey'in eğitim faaliyetlerinin devam ettiği bu sırada büyük bir hadise vuku bulmuştur. Doksanüç Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması ve savaşın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanması ile Balkanlardaki Türk tebaaya karşı Rusların desteklediği Bulgarlar ve Kazaklar tarafından bugüne kadar görölmemiş bir katliam ve vahşet uygulanmıştır.⁸ Doksanüç Harbi'nin neticesinde Balkanlardan Anadolu'ya yüz binlerce insanın katıldığı büyük bir göç hareketi vuku bulmuştur.

¹ Sayın Dalkıran, *Dinî Söylemde Rahmet ve Lânet Dili* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019), 22.

² Dalkıran, *Dinî Söylemde Rahmet ve Lânet Dili*, 30.

³ Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, çev. M. Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam yayınevi, 2013), 4/135.

⁴ MachielKiel, "Filibe", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 8/79.

⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vala* [MVL], No. 530, Gömlek No. 88.

⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Defterler* [DH.SAİDd], No. 85, Gömlek No. 223; Ayrıca Ekici, M. Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 22.

⁷ BOA, DH.SAİDd, No. 50, Gömlek No. 27.

⁸ Mahir Aydın, *"Doksanüç Harbi"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/498; Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 23.

Savaşın etkisi ile eğitim faaliyetleri sekteye uğrayan Ahmet Hilmi Bey ve ailesi de bu göç kervanına katılmıştır.⁹

Savaşın gölgesi ve kışın zorlu şartları altında yapılan bu göç neticesinde, Filibeli ailesinin de dâhil olduğu az bir grup insan ancak Edirne'ye varabilmiştir. Büyük umutlarla varmış oldukları Edirne, Filibeli ailesi için felaketleri geride bırakmaya yeterli olmamış ve kısa bir süre içerisinde hem ailenin büyükleri hem de baba Hacı Süleyman Bey hayatlarını kaybetmiştir.¹⁰

Kaynakların arz ettiği bilgiler Filibeli ailesinin Edirne'den sonra nereye göç ettikleri ve hayatlarını nasıl idame ettikleri konusunda bizleri bundan öteye götürememektedir. Fakat Filibeli Ahmet Hilmi Bey'in eğitimi konusunda çeşitli görüşleri ihtiva etmektedir. Bir görüşe göre Ahmet Hilmi Bey, Galatasaray Sultanisi mezunu olarak tanımlanırken¹¹, diğer bir görüşe göre ise kendi kendini yetiştirmiş biri olarak tanımlanır.¹²

Kaynakların Filibeli Ahmet Hilmi Bey için arz ettiği en net veriler, onun memur tayin edilmesi ile başlar. Ahmet Hilmi Bey, yirmi altı yaşındayken evvela Sirkeci iskelesindeki posta şubesine memur tayin edilmiştir. Kısa bir süre içerisinde Yeni Cami Postanesi'ne geçen Ahmet Hilmi Bey, yaklaşık bir yılın ardından İzmir Posta Kitabeti' ne geçiş yapmıştır. Buradaki vazifesini postane müdürlüğü takip etmiştir. İzmir'den neden ayrılmak istediği tam olarak bilinmemekle birlikte becayiş usulü ile Beyrut Telgraf ve Posta Merkezi Posta Müdürlüğü'ne geçiş yapmış ve Beyrut'ta iki yıl iki buçuk ay vazifesini icra etmiştir.¹³ Ahmet Hilmi Bey hakkında zimmetine para geçirme suçuyla tahkikat açılmış ve memuriyet vazifesinden azledilmiştir.¹⁴ Böylece Ahmet Hilmi Bey'in on bir buçuk yıl süren memuriyet hayatı son bulmuştur.

Memuriyet hayatının noktalanması ile Ahmet Hilmi Bey, Mısır'a kaçmıştır.¹⁵ Ahmet Hilmi Bey, Mısır'da çok kalamamış, sultandan affını talep etmiş; sadakatinden dolayı affına binaen kendisine verilen harcırahla İstanbul'a dönmüştür.¹⁶ Fakat İstanbul'a döndüğü sene güvenilir bulunmayarak¹⁷, II. Abdülhamid döneminin son yıllarında Jön Türkler 'in sürgün yeri olan Fizan'a¹⁸ gönderilmiştir. Fizan'da bulunması onun şevkini kırmamış ve burada hem yerel halkla iyi ilişkiler kurmuş hem de Şazeliyye'nin bir kolu olan Selamiyye-i Arusiyye'ye intisap etmiştir. Selamiyye-i Arusiyye'de seyrisülüğünü tamamlayarak hilafet almıştır.¹⁹ Ahmet Hilmi Bey, Trablusgarp'ın önemli bir yer olduğu bilincinde olarak buranın eğitim ve imar faaliyetlerine katılmıştır. Hatta Ahmet Hilmi Bey burada dahi resmi vazifeler üstlenmiş ve kendisine yevmiye tahsis edilmiştir.²⁰ 23-24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile Türk tarihinde o

⁹ Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 23.

¹⁰ Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 28.

¹¹ Zekeriyya Uludağ, *Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 24.

¹² Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 33.

¹³ Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 36.

¹⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi* [DH.MUİ], No. 31, Gömlek No. 32.

¹⁵ BOA, DH.SAİDd, No. 50, Gömlek No. 27.

¹⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Resmî Maruzat* [Y..A...Res.], No. 2390, Gömlek No. 19; Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemi* [DH.MKT.], No. 31, Gömlek No. 32.

¹⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat* [Y..MTV.], No. 215, Gömlek No. 27.

¹⁸ Kemal Kahraman, "Fizan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/162.

¹⁹ Mustafa Salim Güven, *Türkiye'de Tarikatlar* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 427.

²⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemi* [DH.MKT.], No. 689, Gömlek No. 6.

zamana kadar görülmemiş bir serbestlik yaşanmıştır. Bunu fırsat bilmiş olan Ahmet Hilmi Bey'in de aralarında olduğu birçok sürgün edilmiş kimse İstanbul'a dönmüştür.

Ahmet Hilmi Bey, İstanbul'a gelişiyle birlikte ilk iş olarak idareden Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere "*İttihad-ı İslam*" adında gazete çıkarmak için izin almış ve vefatına kadar devam edecek olan yayın hayatına başlamıştır.²¹ Kalem ve hitabeti kuvvetli olan²² yazarımızın *İttihad-ı İslam* yayını, *Coşkun Kalender*, *Tonguç* ve *Hikmet* gibi yayınlar takip etmiştir. Ahmet Hilmi Bey, dergilerdeki yazıların büyük bir bölümünü kendisi yazması ve çok yönlü bir kişi olması sebebiyle Mihr-i Din Arusi, Şeyh Arusi, Kalender, Kalender Geda, Özdemir, F.A.H.- F.A. gibi müstear isimleri de kullanmıştır.²³ Bunların yanında Daru'lFünun'da felsefe müderrisliği yapmış ve çeşitli konferanslar vermiştir.²⁴ İstanbul'daki bu hareketli hayatı, yazılarında meşrutiyet konusunda desteklediği İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihi kimliğine zarar veren partilileri eleştirmesi²⁵ sebebiyle kısa bir müddet süren Kastamonu sürgünüyle sonuçlanmış ve bu sürgünü Bursa nakli takip etmiştir.²⁶

Verilen ceza bir müddet sonra affedilerek²⁷ İstanbul'a dönen Ahmet Hilmi Bey, tekrar yayın hayatına başlamışsa da birkaç sene sonra hastalanarak 16 Ekim 1914'te sabah saatlerinde vefat etmiştir. Cenazesi 17 Ekim 1914'te²⁸ Yerebatan'daki Hikmet Matbaası'ndan ezan-ı saat altında kaldırılarak Fatih Camii avlusundaki kabrine defnedilmiştir.

2. Tarih-i İslam Kitabı

Osmanlı Maarif Nezareti tarafından müsteşriklerin yazmış olduğu eserlere cevap vermesi amacıyla oluşturulan Encümeni İslam Komisyonu'nun hazırlaması gereken bu eseri, yaşanan talihsizlikler sonucu komisyon başkanı Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Bey tek başına kaleme almak zorunda kalmıştır.²⁹ Ahmet Hilmi Bey'in en hacimli ve en önemli eseri olan "Tarih-i İslam" 1326 ve 1327 tarihlerinde birer cilt olmak üzere toplam iki cilt olarak neşredilmiştir.

Ahmet Hilmi Bey bu eseri, hususi olarak Hollandalı müsteşrik Dozy'nin yazmış olduğu ve Doktor Abdullah Cevdet Bey'in dilimize "Tarih-i İslamiyet" adıyla tercüme ettiği esere, esasında ise müsteşrikler tarafından çarpıtılan bütün tarihî hadiselerle birer cevap niteliği taşıması gayesini güderek kaleme almıştır.³⁰

Bu eser, İslam Tarihi konularıyla ilgili olan diğer ilimler hakkında da bilgiler ihtiva etmesi, objektif bir bakış açısı sunması ve kendine has bir araştırma inceleme yöntemi kullanması sebebiyle İslam Tarihi alanında yeni bir metodoloji ortaya koymuştur.³¹ Ahmet Hilmi Bey,

²¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye [ZB.], No. 328, Gömlek No. 34.

²² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire 1920), 2/156.

²³ Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 60.

²⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Siyasi Kısım* [DH.SYS.], No. 53, Gömlek No. 35.

²⁵ Özlem Kutkan, "Filibeli Ahmet Hilmi Efendi'nin Gazeteciliği Özelinde İttihat ve Terakki Fırkası (20 Nisan 1910-21 Eylül 1911)", *Akademik Bakış* 11/21 (Kış 2017), 35.

²⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Siyasi Kısım* [DH.SYS.], No. 55, Gömlek No. 68.

²⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.], No. 226, Gömlek No. 25.

²⁸ Ekici, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, 51.

²⁹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam* (Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1326), 1/9.

³⁰ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 1/8.

³¹ Adem Apak, "Osmanlı Meşrutiyet Dönemi Tarihçilerinden Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih Metodolojisi İle İlgili Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1999), 280.

eserinde İslam Tarihi'nin sadece siyasi yönünü değil, sosyal, kültürel, dini, mezhepsel, vb. tüm yönlerini incelemiştir.

Tarih-i İslam'ın şimdiye kadar yeni harflerle ikisi Ziya Nur, biri Mümin Çevik, diğeri de H. Rahmi Yananlı tarafından olmak üzere dört ayrı baskısı yapılmıştır.³²

Eserin birinci cildi; Mukaddime, Arap Yarımadası ve Arap Kavmi, İslam'dan Önce Araplar, İslam'ın Zuhurundan Önce Dünya Ahvalı, Veladetten Bi'sete Kadar, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Peygamberliği, Bi'setten Hicrete Kadar, Mirac-ı Nebevi, Hicretten İrtihale Kadar, Hayat-ı Nebi, İrtihal ve İrtihal Esnasında, Şemail, Hikemiyat ve İctimaiyyat, Din-i İslam, Mühim Meseleler, Ruh ve Garibeleri, Dinlerin Mukayesesi, Şekl-i Hükümet ve Erkan-ı Şura, Ashab'ın Mertebeleri ve Fazilet Meselesi konu başlıklarını ihtiva etmektedir.

İkinci cildi; İlk İhtilaf, Hz. Ebu Bekir'in Hilafeti, Hz. Ömer Faruk, Osman Zinnureyn, Muhakeme, Hilafet-i Ali, Emeviler Devri, İlk Fıkıhçılar ve İlk Mezhep, Sair Mezhepler, Tasavvufun Safhaları ve Müfrit Meslekler, Batniyye-Hurifiyye, Abbasiler Devri, Aleviler-Endülüs Müslümanları, Türkler ve İslam, Moğollar ve İslam, Ehl-i Salib, Tarikatlar, Osmanlı Türkleri, Vahabiler ve Bazı Teşebbüsler, İnhitat ve Sebebi, İnhitat-ı İslam, Hali Hazırda İslam, Islahat ve İstikbal konu başlıklarını ihtiva etmektedir.

3. Şiilik

Şîa kelimesi lügatta "tarafdar, grup, yakınlar" gibi anlamlara gelmektedir.³³ Kur'an-ı Kerim'de ise Şîa kelimesi "grup, bölük, topluluk, yaymak, yardım eden" anlamlarında muhtelif yerlerde geçmektedir.³⁴

Şîa kelimesi terim olarak ise, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefat etmeden önce Hz. Ali'nin hilafetini ümmetine nass ve tayin ile duyurduğuna inanan; Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra imâmet makamı için en layık kişinin Hz. Ali ve onun soyu olduğuna inanan toplulukların müşterek adı olmuştur.³⁵

Tarih boyunca birçok fırkaya ayrılmış olan Şîa'nın imâmet meselesindeki tasarrufu imâmetin siyasi yönüyle sınırlı değildir. Şîa fırkalarının imâmete yaklaşımı incelendiğinde bu makamın devlet başkanlığından çok daha güçlü bir dini yönü olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki fırkaların bir kısmı imâmet makamını yücelterek onu nübüvvet makamından dahi üstün tutmaktadır.³⁶ Bir kısmı ise Hz. Ali'nin ilimde Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ortak olduğuna

³² Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*, çev. Ziya Nur Aksun (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1974); Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, çev. H. Rahmi Yananlı (İstanbul: Sağlam Kitapevi, 1979); Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, çev. Mümin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2019).

³³ İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf* (Kahire: Mısır Matbaası, 2011), 2/528; Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2012), 507; Mevlüt Sarı, *Mevarid* (İstanbul: İpek Yayınları, 2018), 890.

³⁴ El-En'âm 6/65; el-Hicr 15/10; Meryem 19/69; el-Kasas 28/4; er-Rûm 30/32; Sebe' 34/54; el-Kamer 54/51; el-Kasas 28/15; es-Sâffât 37/83; Nûr 24/19.

³⁵ Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İlvak Yayıncılık, 2014), 289.

³⁶ Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Alamy, 1983), 1/267.

inanmakta³⁷ ve Allah'ın tayin ettiği imama uymadan ibadet edenlerin ise bir çeşit küfür içinde olduğunu belirtmektedir.³⁸

Fırkalarından bu yaklaŐımlarından yola çıkarak, Şîa'nın hem siyasi hem de îtikadi hüviyeti olduğunu belirtmemiz mümkündür. Filibeli Ahmet Hilmi Bey, Şîa'nın siyasi ve îtikadi hüviyetine dikkat çekmiş; îtikadi bir hüviyet kazanmasına siyasi sahada yaşanan ihtilafların sebep olduğunu belirtmiştir. Ahmet Hilmi Bey' e göre siyasi sahada yaşanan ihtilaf öyle çirkin bir derece ulaşmıştır ki, en nihayetinde Şîa fırkalarında teberrâ ve tevellâ akidesini oluşturmuştur.³⁹

4. Şîa'nın Ortaya Çıkışı

Şîa kaynaklarının bir kısmı, bu ekolün Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken kurulduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Onlara göre Allah ve Hz. Peygamber (s.a.v.), insanlara imamlarla birlikte olmayı farz kılmıştır.⁴¹ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ali'yi yüceltmiş ve onu kendisine vekil tayin etmiştir.⁴²

Ehl-i Sünnet kaynaklarının bir kısmı ise Seyf İbn Ömer'in Taberî tarafından nakledilen rivayetinden⁴³ yola çıkarak San'alı bir Yahudi iken Hz. Osman döneminde Müslüman olan Abdullah İbn Sebe'yi Şîa'nın kurucusu olarak kabul etmektedir.⁴⁴

Yakın bir zamanımıza kadar kabul edilen "Şîa'yı Abdullah İbn Sebe' kurdu." düşüncesini Filibeli Ahmet Hilmi Bey, Tarih-i İslam adlı eserinde eleştirmiş ve Hz. Ali'nin ismi geçen her hadiseyi Şîa adı altında ele değerlendirmenin objektif ve gerçekçi bir değerlendirme olamayacağını belirtmiştir.⁴⁵

Cemel ve Siffin Savaşları'nda Hz. Ali'nin taraftarlarını ifade etmek için siyasi bir terim olarak kullanılan Şîa; Hz. Hüseyin'in Kerbelâ' da 10 Muharrem 61/10 Ekim 680 tarihinde Şehit edilmesinin ardından artan Emevi baskısı ve zulmü neticesinde Süleyman b. Sard liderliğindeki Tevvâbûn hareketi ile siyasi olarak fırkalaŐmaya başladı.⁴⁶ Bu sürecin ardından Tevvâbûn hareketinden sağ kalanlarla el-Muhtar İbn Ebi Ubeyd es-Sakafî kendi liderliğinde Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan doğmamış olan üçüncü oğlu Muhammed İbn el-Hanefiyye'nin "imamlık ve mehdilik" makamını ileri sürerek tekrar bir huruç hareketi baŐlatmıştır.⁴⁷ El-Muhtar İbn Ebi Ubeyd es-Sakafî huruç hareketine manevi bir motivasyon katmak için "mehdilik, ga'ib imam, ric'at ve beda" gibi kavramları ortaya atmıştır. Bu kavramlar siyasi olarak fırkalaŐan Şîa'ya îtikadi bir hüviyet kazandırmıştır.

³⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'küb b. İshâk el-Küleynî er-Râzî, *el-Kâfi*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Dar'ül Hikem Yayınları, 2008), 1/444.

³⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/670.

³⁹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/426.

⁴⁰ Kâşifu'l Ğıta, *Caferi Mezhebi ve Esasları*, çev. A. Gölpınarlı (İstanbul: Zaman Yayınevi, 1966), 22.

⁴¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/346.

⁴² Küleynî, *el-Kâfi*, 1/348.

⁴³ Taberî, *Tarih*, 3/55.

⁴⁴ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 94.

⁴⁵ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/421.

⁴⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 291.

⁴⁷ Taberî, *Tarih*, 4/135; Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 292; Sayın Dalkıran, "Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar", *Dinî Araştırmalar* 7/19 (Haziran 2004), 157.

Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Bey, Tarih-i İslam adlı eserinde Şîa'nın ortaya çıkışını ele almış ve şöyle değerlendirmiştir: Muaviye b.Ebî Sûfyan'dan itibaren Emeviler'in Ehl-i Beyt'e karşı başlatmış oldukları baskı ve zulüm her geçen gün daha da şiddetlenmiş, bunun sonucunda insanlar ve özellikle hassas bir ruha sahip olan Acemler, Ehl-i Beyt adına bir çatı altında toplanarak gruplaşmaya başlamışlardır. Böylelikle İslam'ın erken dönemlerinde, Hz. Ali ve neslinin adına hareket ettiğini iddia eden bir takım siyasi ve îtikadi oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bu oluşumların özellikle Acemlerin etkisi ile ortaya çıkmasının en temel sebebi, İslamiyet'in yayılmasıyla hâkimiyet ve üstünlüğünü kaybetmiş olan bu milletin, kendi kavimlerinin yıkılışı ile Ehl-i Beyt'in yaşadığı zulmü bağdaştırmış olmasıdır. Ahmet Hilmi Bey, bu görüşüne delil olarak ta, Acemlerin teberrâ ve tevellâ kavramları ile Ehl-i Beyt adına Emeviler'e ve Mervaniler'e yönelttikleri nefreti Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekir'e kadar uzatmış olmalarını göstermiştir. Bu konuda Şîa'nın takiyye ve kıtmanı da Hz. Ali'ye dayandırarak⁴⁸ ona da iftirada bulduklarını dile getirmekten çekinmemiştir.⁴⁹

5. Ahmet Hilmi Bey'in Tasnifinde Şîa'nın Fırkaları

Bir çokluk ifadesi olan, yetmiş üç fırka hadisini⁵⁰ zahiri bir bakışla değerlendiren İslam Mezhepler Tarihi kaynaklarının bir kısmı, yetmiş iki sayısını doldurabilmek için bir hayli sıkıntıya girmişler ve Şîa gibi büyük ekollerin çatısı altında fırkaları tasnif etmişlerdir.⁵¹ Ahmet Hilmi Bey, bu hadisin zahiri şekilde değerlendirilmesini eleştirmiştir.⁵² Bu sebeple Şîa'nın fırkalarını objektif bir bakışla yirmi ayrı başlıkta tasnif etmiş; tasnif ettiği fırkaların kısaca tanımını yaptıktan sonra, bu fırkaları diğer fırkalardan ayıran özelliklerini ortaya koymuştur.

5. 1. Caferiyye Mezhebi: Caferiyye ismiyle anılan fıkıh ekolünün kurucusu olan Cafer es-Sâdık; İsnâ'şeriyye'nin altıncı, imamıdır.⁵³Yapmış olduğu içtihatlar ile Caferilik adında müstakil bir fıkıh ekolü oluşmasına vesile olan Cafer es-Sâdık, Şîa fırkaları içerisinde ayrı bir ekol oluşturmaktan ziyade İsnâ'şeriyye'nin fikhî boyutunu oluşturmuş kabul edilir.⁵⁴

Bu tasniflerden farklı olarak Ahmet Hilmi Bey, Caferi mezhebini Tarih-i İslam adlı eserinde Şîa fırkaları içerisinde ayrı bir fırka olarak kabul etmiş ve değerlendirmiştir. Caferi mezhebinin imamet konusundaki yaklaşımına değinmeyen Ahmet Hilmi Bey, onun sadece fikhî boyutunu ele almıştır. Ahmet Hilmi Bey'e göre Caferi mezhebi İslam'ın usul ve akidelerine bağlı kalmakla beraber, muamelat ve teferruatta Ehl-i Sünnet uleması ile bazı icma farklılıkları ortaya koymuştur. Bu farklara rağmen Ahmet Hilmi Bey, on iki imamdan birine bağlı olan mezhepler içerisinde Ehl-i Sünnet'e en yakın mezhep olarak Caferi mezhebini kabul etmiştir.⁵⁵

⁴⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, *Nech'ül-Belaga* (Kum: Ensariyan Yayınevi, 1981), 168.

⁴⁹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/426.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek ala's-sahîhayn*, nşr. Muhammed Ali Beyzâvî (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), "Müstedrek", (No. 441).

⁵¹ Sayın Dalkıran, "Yetmiş Üç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri", *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (Kasım 1997), 101.

⁵² Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/421.

⁵³ Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/1.

⁵⁴ Hayreddin Karaman, "Ca'feriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/4.

⁵⁵ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/428.

5. 2. Zeydiyye: Hz. Hüseyin'in torunu, Ali İbn Hüseyin Zeynelâbidîn'in oğlu Zeyd b. Ali'nin vermiş olduğu fetvalar ve yapmış olduğu hareketler sonucu oluşmuş müstakil bir ekoldür.⁵⁶ Şîa fırkaları içerisinde tasnif edilen bu ekol, Ehl-i Sünnet'e çok yakın görüşler ihtiva etmesi ve mutedil olması sebebiyle Ehl-i Sünnet'e en yakın Şîa fırkası kabul edilmiştir. Hatta el- Makdisî ve el- Mes'ûdî gibi ilk devir müellifleri Zeydiyye'yi ilk üç halifeyi kabullerinden dolayı, Şîa'nın dışında saymışlardır.⁵⁷

Fıkıh ve Kelam ilmi konusunda iyi yetişmiş bir âlim olan Zeyd b. Ali, kendini ilme vermiş ve çağdaşı âlimlerle sıkı bir münasebet kurmuştur. İmam-ı Azam Ebû Hanife ve Vasil b. Atâ onunla görüşmüş ve ondan ilim tahsil etmiştir.⁵⁸

İlim ve takvanın yanında siyasi konularda da son derece hassas olan Zeyd b. Ali, Emeviler'in artan baskısı ve hilafet makamının kötü amaçlarla kullanılmasına kayıtsız kalamamıştır. Bu sebeple Halife Hişam b. Abdümelik zamanında ona karşı ayaklanmıştır.⁵⁹ Hatta bu ayaklanmaya Ehl-i Sünnet'in iki büyük imamı olan Ebû Hanife ve İmam-ı Malik de destek vermiştir.⁶⁰ Fakat ayaklanma başarısız olmuş ve Zeyd b. Ali yapılan savaşta hayatını kaybetmiştir.⁶¹ Onun ardından fikirlerini oğlu Yahya b. Zeyd b. Ali devam ettirmiştir. Fakat Yahya da yakalanarak Cüzcan'da idam edilmiştir.⁶²

Bu süreçten sonra Zeyd b. Ali'nin fikirlerini benimseyenler uzunca bir süre dağınık halde kalmışlardır. Abbasi halifelerinin güçlerini kaybetmesi ve siyasi otoriterlerinin zayıflamasıyla beraber Zeyd b. Ali'nin görüşlerini benimseyenler tekrar toparlanmışlar ve Taberistan ile Yemen'de iki ayrı devlet kurmuşlardır.⁶³

Zeyd b. Ali'nin görüşlerinin önem kazanması ve müstakil bir îtikadi bünyeye kavuşması ise Abbasilerin ilk dönemlerinde olmuştur. Fakat daha sonra bu müstakil ekolden Carudiyye, Süleymaniyye ve Butriyye diye üç ayrı fraksiyon ortaya çıkmıştır.⁶⁴

Zeyd b. Ali'nin görüşlerini benimseyenlerin îtikadi düşünceleri Mu'tezile ekolünün etkisinde gelişmiştir. Bu sebeple Zeydiyye ekolü tevhid, adalet, va'd, va'îd gibi konularda aynen Mu'tezile gibi düşünmektedir.⁶⁵ Zeydiyye'yi diğer Şîa fırkalarından ayıran en önemli özellik ise imamet konusuna yaklaşımları olmuştur. Zeydiyye ekolü ilk üç halifenin hilafetini kabul etmiş ve imamın nass veya vasiyet yoluyla tayin edilmesine karşı çıkmıştır. Zeydiyye, imamın ancak vasıfları ile tanınabileceği belirtmiştir. Ayrıca Zeyd b. Ali, imamın imametini açıkça ilan etmesi ve

⁵⁶ Muhammed Ebû Zehre, *İslam'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983), 1/52.

⁵⁷ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 294.

⁵⁸ Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/53.

⁵⁹ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 3/445.

⁶⁰ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Ekin yayınları, 2016), 1/350; Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/56.

⁶¹ Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 3/445.

⁶² Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 297.

⁶³ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 297.

⁶⁴ Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 26,

⁶⁵ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 298.

halkı kendisine davet etmesi gerektiğini öne sürmüştür. Hatta Zeyd b. Ali'nin bu görüşüne kardeşi Muhammed el- Bâkır karşı çıkmıştır.⁶⁶

Ahmet Hilmi Bey bu fırkayı incelerken öncelikle Vasıl b. Ata'nın öğrencisi olduğu iddia edilen Zeyd b. Ali'nin Mutezile'ye mensup olduğu düşüncesi eleştirmiş ve bu düşüncüyü Emeviler'in onun itibarını zedelemek için ileri sürdüğu basit bir yalan olarak değerlendirmiştir. Bu değerlendirmesine, İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin İmam Zeyd b. Ali'ye bir hayli maddi destekte bulunduğunu delil olarak göstermiş ve onu Ehl-i Sünnet'in imamlarından biri olarak kabul etmiştir. Ayrıca o, Zeydiyye fırkasının kendi içerisinde üç ayrı fraksiyona ayrıldığını belirtmiş ve bu fraksiyonları Hz. Ali'nin imameti meselesine yaklaşımlarıyla değerlendirmiştir. Ona göre, bu fraksiyonlardan ilki Hz. Ali'nin imamet hakkının gasp edildiğine inanan Carudilerdir. İkincisi Hz. Ali varken diğerlerinin imametini kabul eden müminlerin hata ettiğine inanan Süleymaniler'dir. Üçüncüsü Hz. Osman konusu hariç Süleymaniler'in inanç sistemini kabul eden Salihiler'dir. Sonuç olarak, Ahmet Hilmi Bey'e göre fraksiyonlara bölünmüş olsa da Zeydiyye, genel anlamıyla Ehl-i Sünnet'e yakın fırkalardan biridir.⁶⁷

5. 3. İmâmiyye: İmâmiyye fırkası, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatta iken en önemli vazifelerinden birinin yerine geçecek imamı tayin etmek olduğunu iddia etmiştir.⁶⁸ Bu sebeple İmâmiyye fırkasının takipçileri, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatta iken yerine imam olarak Hz. Ali'yi tayin ettiğine inanmışlardır. Buna delil olarak da Kîrtas ve Gadîrîhum hadiselerini göstermişlerdir.⁶⁹

Bu fırkanın mensupları imâmeti, Hz. Ali'nin hakkı olduğu halde Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in bir şekilde onun elinden aldığı iddia etmişlerdir.⁷⁰ Onlara göre, imâmet Hz. Ali'ye aittir ve onun tayini ile neslinden gelecek olan on bir imama aktarılmıştır. Bu fırkanın mensupları on iki imama inanmaları sebebiyle, Şîa fırkaları içerisinde İmâmiyye veya İsnâ'âşeriyye adıyla anılmıştır. Bugün İran, Irak, Pakistan, Afganistan, Bahreyn gibi ülkelerde birçok mensubu olan İmamiyye fırkası, devlet boyutunda teşkilatlanmasını ancak Safevîler döneminde başarabilmiştir. Safevîler döneminde ilmi alanda hızlı bir gelişme gösteren İmâmiyye fırkası Sünnî bir hükümdar olan Nâdir Şah'ın yönetime gelmesiyle sekteye uğramıştır.⁷¹ Bu tarihten sonra ulema tarafından münferit faaliyetlerle desteklenen fırka, 1979 İran Devrimi ile birlikte İran'ın resmi mezhebi olmuştur.⁷²

Fıkıhta Caferî mezhebini benimseyen İmâmiyye, îtikatta Mû'tezile'ye yakın görüşleri savunmaktadır.⁷³ Bu fırkanın en ayırt edici özelliği imâmet makamını nübüvvet makamından üstün tutmasıdır.⁷⁴

İmâmiyye mensupları, Zeydilikte olduğu gibi imamın sıfatlarla değil; açık bir nass ile ismen tayin edildiğine inanmışlardır.⁷⁵ Onlara göre imamlar: Allah'ın nurudur;⁷⁶ Allah'ın

⁶⁶ Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/54.

⁶⁷ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/435.

⁶⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/285.

⁶⁹ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 316.

⁷⁰ Gölpinarlı, *Nech'ül-Belaga*, 168.

⁷¹ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 324.

⁷² Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 348-362.

⁷³ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 328.

⁷⁴ Tabâtabâî, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 1/267.

kitabında zikrettiği ayetlerdir;⁷⁷ imamlara itaat farzdır;⁷⁸ Allah'ın katından inen bütün kitaplar imamların yanındadır;⁷⁹ imamlar ne zaman isterse o zaman ölürler ve ölecekleri zamanı bilirler;⁸⁰ imamlık babadan oğula geçer;⁸¹ bir imama uymaksızın ibadet eden kimse dahi cehennem ateşinden korunamaz.⁸²

İmâmiyye fırkası her ne kadar imamlar konusunda ittifak etmiş olsa da miladi 11. ve 12. asırda Ahbârî-Usûlî adıyla iki ayrı ekole ayrılmıştır. Bu iki ekolün ayrışması birbirini tekfir edecek düzeye kadar ulaşmıştır. Buna fikhî sahada yapılan içtihatlar ve izlenen usul sebep olmuştur. İmâmiyye içerisindeki bu ayrışma günümüzde de etkisini hissettirmektedir.⁸³

Ahmet Hilmi Bey, İmâmiyye'yi iki gruba ayırarak değerlendirmiş ve bu iki grubun ittifak ettiği noktanın imamet hususu olduğu belirtmiştir. Ona göre, bu iki grup, imametin Hz. Ali ve evlatlarına ait olduğunu açık bir nassın belirlendiğine inanırken; imamın nasıl tayin edileceği konusunda fikir ayrılığı yaşamaktadır.⁸⁴

5. 4. Sebeiyye: Yakın zamanımıza kadar Ehl-i Sünnet kaynaklarının bir kısmı Seyf İbn Ömer'in Taberi tarafından nakledilen rivayetinden yola çıkarak San'alı bir Yahudi iken Hz. Osman döneminde Müslüman olan Abdullah İbn Sebe'yi Őâ'nın kurucusu olarak kabul etmekteydi.⁸⁵ Abdullah İbn Sebe hakkındaki rivayetler, hadis âlimlerince zayıf kabul edilen Seyf İbn Ömer'in rivayeti ile sınırlı kalmıştır. Bu rivayetler İslam Tarihi ve İslam Mezhepler Tarihi âlimlerince yakın tarihimize kadar detaylı bir şekilde tetkik edilememiştir. Yakın tarihimizde yapılan çalışmalar, Abdullah İbn Sebe hakkındaki rivayetlerde çelişkiler olduğunu ortaya koymuştur. Bu çelişkilerde Őâ'nın başlangıcını Abdullah İbn Sebe'ye dayandırmanın doğru bir değerlendirme olmayacağını bizlere göstermektedir.⁸⁶

Abdullah İbn Sebe'ye isnat edilen Sebeiyye fırkasının varlığı müphem olmakla beraber Ehl-i Sünnet kaynaklarda Őâ'nın fırkaları arasında tasnif edilmiştir. Bu fırkanın en ayırt edici özelliği ise Hz. Ali sevgisinde aşırıya gitmesi ve onun ölümünü inkâr etmesidir. Sebeiyye'ye göre "İbn Mülcem Hz. Ali kılığında bir şeytanı öldürmüştür. O, Meryem oğlu İsa gibi göklerde dir ve bir gün geri gelecektir. Gök gürültüsü onun sesidir ve şimşek onun kamçısıdır."⁸⁷Sebeiyye fırkasının varlığının müphem olması ve tarihi vesikalarda İbrahim en- Nehaî gibi zatlar için Sebe'î kelimesinin kullanılması, bu ismin Emeviler tarafından muhalifleri aşığılayıcı bir slogan olarak kullanılmış olabileceğini de bize göstermektedir.⁸⁸

⁷⁵ Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/57.

⁷⁶ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/325.

⁷⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/345.

⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/395.

⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/386.

⁸⁰ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/436.

⁸¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/487.

⁸² Küleynî, *el-Kâfi*, 1/673.

⁸³ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 326.

⁸⁴ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/426.

⁸⁵ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 95.

⁸⁶ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 97.

⁸⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 178.

⁸⁸ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 106.

Ahmet Hilmi Bey, her ne kadar Sebeiyye fırkasını Şîa fırkaları arasında saymış olsa da, bu fırkanın temel düşünce yapısının Şîa'nın oluşturduğu İtikadi sistemden çok uzak olduğunu belirtmiştir. Hz. Ali'nin ulûhiyetine inanmaları sebebiyle böyle bir taksimde yer aldıkları görüşünü savunan yazarımız, bu fırkanın tenasüh gibi İslam ile hiçbir şekilde bağdaştırılamayacak fikirleri içinde barındırdığının dikkate alınması gerektiğini savunmuştur.⁸⁹

5. 5. Kâmilîyye:Abdulkahir el- Bağdadî'ye göre Ebû Kâmil isimli bir zatın görüşleri etrafında teşekkül eden bir fırkadır. El- Bağdadî'ye göre Kâmilîyye'nin en ayırt edici özelliği Ashab-ı Kiram ve Hz. Ali'yi tekfir etmeleridir. Şîa fırkaları içinde tasnif edilmiş olan Kâmilîyye'ye göre; imamet Hz. Ali'nin hakkıdır. Ashab-ı Kiram ise Hz. Ali'nin bu makama geçmesine engel olmuş ve bu hakkı ondan almıştır. Bu sebeple Ashab-ı Kiram, İslam dairesinden çıkmıştır. Hz. Ali ise Ashab-ı Kiram'la Sıffîn'de olduğu gibi savaşması gerektiği halde savaşmadığı için İslam dairesinden çıkmıştır.⁹⁰

Ahmet Hilmi Bey, Abdulkahir el- Bağdadî'den farklı olarak Kâmilîyye'nin özelliklerini şu şekilde zikretmiştir: "Bu fırkanın taraftarları Hz. Ali'ye biat etmeyenleri tekfir etmiş ve imamlığın bir nur olduğuna inanmışlardır. Ayrıca bir şahısta nebilik vazifesi bulunurken başka bir şahısta imamlık vazifesinin bulunabileceğini iddia etmişelerdir."⁹¹

5. 6. Albâiyye: Gâliyye'den Albâ b. Zirâ'nın görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Albâiyye fırkası, Hz. Ali'nin ilahlılığını ileri sürmüştür. Ayrıca bu fırka mensupları, Hz. Ali'yi Hz. Peygamber (s.a.v.)'den üstün tutmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.)'i insanları Hz. Ali adına hakka davet edecekken kendi adına davet etmesinden ötürü eleştirmişlerdir. Bu sebeple Zemmiyye veya Zemîmiyye adıyla anılmışlardır.⁹²

Ahmet Hilmi Bey'e göre, Albâiyye fırkası ulûhiyet inancıyla İslam dairesinin dışına çıkmıştır. Hz. Ali'nin ilah olduğuna aynı zamanda Hz. Peygamber (s.a.v.)'i gönderenin de o, olduğuna inanmış olan bu fırka mensupları, İslam'ın inanç sistemiyle taban tabana zıt fikirler ortaya koymuştur.⁹³

5. 7. Mugîriyye: Mugîre b. Saîd el-İclî'nin görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Mugîriyye ortaya ilk çıktığı zamanlarda İmâmiyye'ye yakınlık göstermiştir. Bu fırkaya göre imâmet Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonra torunu Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali'ye geçmiştir ve o beklenen mehdidir.⁹⁴

Mugîre b. Saîd el-İclî, insanları Muhammed b. Abdullah b. el- Hasan'ı beklemeye davet etmiştir. İnsanların yapmış olduğu davete icabet ettiğini görünce de kendi nübüvvetini ilan etmiştir. Mugîre b. Saîd, Allah'ın el-İsmu'l- Azâm'ını bildiğini iddia etmiş ve ölüleri bu isimle dirilttiğini öne sürmüştür. Ayrıca o, Allah'ın nurdan bir adam olduğunu ve hikmet fıskıran bir kalbinin bulunduğunu söylemiştir. Ona göre, nurdan bir adam suretindeki Allah, insanı yaratmayı düşündüğü sırada İsm-i Azam ile konuşmuştur; böylece onun başına nurdan bir taç konmuştur. Bunun akabinde yaratacağı kulların amellerini eline yazmış ve avucunun içine

⁸⁹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/428.

⁹⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 41.

⁹¹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/429.

⁹² Mustafa Öz, "Gâliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/336.

⁹³ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/429.

⁹⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182.

baktığında kulların isyan edeceğini görüp hiddetlenerek terlemiŐtir. Bu terden biri tatlı biri tuzlu iki deniz meydana gelmiştir. Allah, tatlı denize bakması ile gölgesini görmüştür. Gölgesinin gözlerini çıkararak ondan güneş ve ayı yaratmıŐ; ardından gölgesini yok etmiştir. Tatlı denizden Őâ'yu, tuzlu denizden dinsizleri yaratmıştır.⁹⁵

Ahmet Hilmi Bey, Tarih-i İslam adlı eserinde Mug'riyye fırkasından bahsederken Abdulkahir el Bağdadî'nin görüşlerin takip etmiştir ve bu fırkanın inanç sisteminin İslam'ın inanç temelleri ile taban tabana zıt düŐtüđünü belirtmiştir.⁹⁶

5. 8. Mansûriyye: Ebû Mansûr el-İcli'nin görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Ebu Mansûr, Muhammed el-Bâkır zamanında yaşamış ve ona tabii olmuştur. Muhammed el-Bâkır'ın vefatından sonra onun halifesi olduğunu iddia etmiş olan Ebu Mansûr daha sonra bu iddialarından vazgeçmiş ve semada Allah ile görüŐtüđünü ile sürmüştür. Ayrıca kıyamet, cennet ve cehennem inkâr etmiş olan Ebû Mansûr, Irak valisi Yusuf b. Ömer es-Sakâfi tarafından yakalanarak yanlış fikirlerinden ötürü öldürülmüŐtür.⁹⁷

Ahmet Hilmi Bey, Mansûriyye fırkası konusunda Abdulkahir el-Bağdadî'nin görüşlerine katılmakla beraber, bu görüşe ilave olarak bu fırkanın peygamberliğin hiçbir zaman kesilemeyeceğini iddia ettiğini belirtmiştir. Ayrıca o, Ebu Mansur'un Irak Valisi Haccâc İbn Yusuf tarafından yakalanarak öldürüldüğünü ileri sürmüştür.⁹⁸

5. 9. Hattâbiyye: İmam Câfer es-Sâdık'ın meclisinde bulunan daha sonra yanlış fikirlerinden ötürü bu meclisten dıŐlanan Ebû'l-Hattâb el-Esedî'nin görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Abdulkahir el-Bağdadî'ye göre Ebû'l-Hattâb, önceleri imamların peygamber olduğunu iddia etmiştir. Fakat sonra bu iddiasını genişleterek imamların ilah olduğunu hatta Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in oğullarının ise Allah'ın oğulları olduğunu ileri sürmüştür.⁹⁹

Ahmet Hilmi Bey, Câferi es-Sâdık'ın zaman içerisinde Ebû'l-Hattâb'ın içinde yatan İtikadi sıkıntılarını fark ettiğini, bu sebeple onu huzurundan kovduğunu ve ashabı ile görüşmesine izin vermediğini bildirmiştir.

Ahmet Hilmi Bey, Câferi es-Sâdık'ın vefatıyla Ebû'l-Hattâb'ın kendi imamlığını ilan ettiğini ve imamların peygamberlerden hatta Allah'tan bile büyük olduğunu savunduğunu zikretmiştir. Ayrıca ona göre, Ebû'l-Hattâb dünyanın fani olmadığını cennetinde cehenneminde bu dünyadan ibaret olduğunu iddia etmiştir. Bu fırkanın ortaya attığı düşünceler daha sonra yakalanıp öldürülmelerine sebep olmuştur.¹⁰⁰

5. 10. HiŐamiyye: Bu fırkanın kurucuları arasında iki isim ön plana çıkmaktadır. Bunlar Hişâm b. el-Hakem ve Hişâm b. Salim el-Cevâlîkî'dir.¹⁰¹ Ahmet Hilmi Bey'e göre, bu fırkanın ulûhiyet inancı yaratıcının cismaniyetine dayalıdır ve iki kurucusu da bu konuda ittifak etmiştir.

⁹⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 183.

⁹⁶ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/429.

⁹⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 187.

⁹⁸ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/430.

⁹⁹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 191.

¹⁰⁰ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/430.

¹⁰¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 48.

Ahmet Hilmi Bey, Hişâm b. Hakem ve taraftarlarını şu sözlerle tanımlamıştır: Bu yapının en büyük özelliği Allah'ı uzun, geniş ve derin olarak tanımlamalarıdır. Uzunluğu, derinliği ve genişliği birbirine eşit olan Allah; onlara göre kendi karışısı ile tam yedi karıştır ve kendine mahsus bir mekânda fiili olarak hareket etmektedir. Ayrıca tanrının vücuda gelmeyen bir şeyi bilemeyeceğini savunan bu fırka, konuyu imamın masumluğuna bağlamaları sebebiyle Şîa'ya dâhil olmuştur.

Ahmet Hilmi Bey, Hişâm b. Salim el-Cevâlîkî ve taraftarlarını "Allah'ın insan suretinde olmasını doğru kabul ederken onu et ve kan olarak değerlendirmenin yanlış olacağına inanmaları" sebebiyle bu fırka içinde ayrı bir fraksiyon değerlendirmiştir.¹⁰²

5. 11. Nu'mâniyye (Şeytâniyye): Muhammed b. Nu'mân'ın görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Muhammed b. Nu'mân'ın lakabının Şeytânü't-Tâk olmasından ötürü Abdulkahir el-Bağdadî, bu fırkayı Şeytâniyye ismiyle tasnif etmiştir.¹⁰³

Muhammed b. Nu'mân, Câfer es-Sâdık zamanında yaşamış ve ona tabi olmuştur. Câfer es-Sâdık'ın ölümünden sonra imameti onun oğlu Mûsâ'ya geçirmiş ve Mûsâ'nın da öleceğine kesin gözle bakıp Câfer es-Sâdık'ın torunlarından birini beklemeye başlamıştır.

Muhammed b. Nu'mân, ortaya koymuş olduğu görüşler ile Hişâm b. Salim el-Cevâlîkî ile Hişâm b. el-Hakem'in görüşlerine paralel bir çizgi takip etmiştir. Muhammed b. Nu'mân'a göre kulların fiilleri cisimdir ve kullar cisim yapabilir. Bu sebeple Allah, kulların fiillerini gerçekleşmeden önce bilemez, aksi takdirde bu sorumluluk kullarından düşecektir.¹⁰⁴

Ahmet Hilmi Bey'e göre, bu fırka mensupları Hişâmiyye'nin takipçisi olmakla beraber yaratıcının ceset olmadığı, insan suretinde bir nurdan ibaret olduğu inancıyla onlardan ayrılmıştır.¹⁰⁵

5. 12. Yûnusiyye: Yûnus b. Abdurrahmân el-Kummî'nin görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Yûnus b. Abdurrahmân el-Kummî, imamet konusunda Mûsâ b. Câfer'in ölümüne kesinlikle inanan el-Kat'iyye mezhebinin takipçilerinden biridir. Yûnus b. Abdurrahmân'ın görüşlerini diğer Şîa fırkalarından ayıran en temel özelliği ise teşbih konusunda aşırıya gitmiş olmasıdır. O, teşbih konusunda şöyle demiştir: "Bir turna kuşu iki bacağından daha kuvvetli olmasına rağmen iki bacağı tarafından taşınmaktadır; güçlü ve ulu Allah da, onlardan daha kuvvetli olduğu halde, arşının taşıyıcıları tarafından taşınmaktadır."¹⁰⁶

Ahmet Hilmi Bey ise Yûnusiyye fırkasının inanç sistemini şu sözlerle özetlemiştir: "Bu fırkaya göre yaratıcı arşın üzerinde melekler tarafından muhafaza edilmektedir ve sadece büyük melekler yaratıcıyı görebilirler." Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Yûnusiyye fırkasının inanç sistemi, İslam'ın ortaya koymuş olduğu inanç sistemiyle bağdaşmamakta ve İslam'ın inanç sistemiyle taban tabana zıt düşmektedir.¹⁰⁷

¹⁰² Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/431.

¹⁰³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

¹⁰⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 53.

¹⁰⁵ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/431.

¹⁰⁶ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

¹⁰⁷ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/431.

5. 13. Nusayrîyye: Ebû Şu'ayb Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî el-Bekrî el-'Abdî'nin görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Başlangıçta Kuzey Suriye'deki Cebelu'n-Nusayra adıyla anılan dağlık bölgede yaşamalarından dolayı Nusayrî ismiyle anılmışlardır. İbn Nusayr en-Nemîrî'nin ismine nispeten Nemîriyye olarak da anılmışlardır. Fakat bu fırkanın takipçileri Nusayrî adından ziyade Alevî adıyla anılmayı daha doğru bulurlar.¹⁰⁸

İbn Nusayr'ın ölümünden sonra fırkanın başına önce Muhammed b. Cundub ardından Ebû Muhammed el-Cenân el-Cunbûlâni geçmiştir. Nusayrîlik, Cunbûlâni'den sonra başa geçen öğrencisi Şeyhu'd-Din Huseyn b. Hamdân el-Hasîbî döneminde takipçilerinin sayısını arttırmayı başarmış ve Şii Buveyhîler'in siyasi desteğini kazanmıştır.¹⁰⁹ Bâtınî karakterli bir fırka olması dolayısıyla Nusayrîler çift yönlü bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Bu hayat tarzını benimsemeleri onları içe kapalı olmaya itmiş ve haklarında birçok iddiaların öne sürülmesine sebep olmuştur.¹¹⁰ Muhammed Ebû Zehra dahi eserinde onları Hasan Sabbah'ın takipçileri olarak zikretmiştir.¹¹¹

Nusayrîler, bütün Müslümanlar gibi Kur'an-ı Kerim'e inanır ve Kur'an-ı Kerim'i kutsal kitap sayarlar. Fakat onlara göre Kur'an-ı Kerim neredeyse aslını yitirecek derece bozulmuş ve değiştirilmiştir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'in zahirî manasından ziyade bâtınî manasına yönelmek ve bâtınî manasından yola çıkarak yorumlarda bulunmak esas sayılmıştır. Öyle ki bu bâtınî yorumlar onları Hz. Ali'nin ilahlaştırılmasına kadar götürmüştür. Rî'cat ehli gibi Nusayrîler'de Hz. Ali'nin ulûhiyetine inanmışlar hatta şehadeti dahi Hz. Ali'nin üzerine getirmişlerdir.¹¹²

Ahmet Hilmi Bey, Nusayrî fırkası hakkında çok detaylı bilgiler arz etmekten ziyade bu fırkanın ayırt edici özelliği olan ulûhiyet inancı hakkında bilgi arz etmiş ve Allah'ın Hz. Ali ve evlatlarına hululü üzerinde durmuştur.¹¹³

6. 14. Cenâhiyye: Abdulkahir el-Bağdadî'ye göre bu fırka, Muğiriyye fırkasının mensuplarının Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebî Talib'e biat etmesi ile teşekkül etmiştir.¹¹⁴

Cenâhiyye mensupları, cennet ve cehennemi inkâr etmiştir. Şarap içmeyi, ölü eti yemeyi, zinâyı, homoseksüelliği ve diğer haram kılınmış şeyleri helâl kılmışlardır. İbadetlerin gerekli olduğun düşüncesini ise inkâr etmişlerdir.¹¹⁵

Ahmet Hilmi Bey, Cenâhiyye'nin temel özelliklerini şöyle özetlemiştir: "Cenâhiyye mensupları Hz. Ali ve onun üç evladından sonra imamlığa Abdullah'ın geçtiğine inanmışlardır. Bu fırkanın mensupları Abdullah b. Muâviye'nin Isfahan'da Ebû Muslîm el-Horasânî'nin ordusuna karşı yaptığı savaşta öldürülmesini inkâr etmişler ve onun Isfahan Dağı'nda gizlendiğini söylemişlerdir. Bu fırka mensupları Abdullah b. Muâviye'nin gelecekte, gizlenmiş

¹⁰⁸ Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 391.

¹⁰⁹ Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 393.

¹¹⁰ Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 392.

¹¹¹ Ebû Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/69.

¹¹² Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 401.

¹¹³ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/431.

¹¹⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 189.

¹¹⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 189.

olduğu bu dağdan çıkacağına inanmışlardır. Ayrıca haramları ve kıyameti inkâr eden bu fırkanın inanç sistemine göre Allah Teâlâ'dan Âdem'e intikal etmiş olan nur, sonrasında Őit'e daha sonrasında ise nebilere ve imamlara geçmiştir.¹¹⁶

5. 15. Gurâbiyye: Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Hz. Ali'nin benzerliğini karganın kargaya benzemesi gibi olduğunu ileri sürmelerinden ötürü bu fırka Gurâbiyye olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁷

Gurâbiyye mensupları, Cebrail'in peygamberlik vazifesini Hz. Ali'ye iletmesi gerekirken aradaki benzerlikten ötürü hata yaparak Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ilettiğini iddia etmişlerdir. Bu sebeple Gurâbiyye mensupları, Cebrail ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'e lânet etmişlerdir.¹¹⁸

Muhammed Ebu Zehra, Gurâbiyye'nin görüşlerinin tutarsızlığını şu Şekilde zetlemiştir: *"Hz. Peygamber (s.a.v.)'e peygamberlik vazifesi geldiğinde Hz. Ali dokuz yaşında küçük bir çocuktu. Dokuz yaşında birinin kırk yaşında birine karıştırılacak kadar benzemesi mümkün değildir. Ayrıca dokuz yaşında bir ocuk dini vazifeleri yerine getirmekten bile sorumlu değildir. Nerede kaldı ki peygamberlik gibi ağır bir yükü yüklenip dini, insanlara tebliğ edecek gte olsun."*¹¹⁹

Ahmet Hilmi Bey, Gurâbiyye fırkası hakkında detaylı bir bilgi vermemiş, sadece isimlendirilişi hakkında bilgi vermiştir. O da, Gurâbiyye'nin ismini Hz. Ali'yle Hz. Peygamber (s.a.v.) arasındaki benzerliği, karganın kargaya olan benzerliğine yapmış oldukları kıyastan ötürü aldıklarını söylemiştir.¹²⁰

5. 16. Rizâmiyye: Rizâm b. Rezm tarafından kurulan bu fırka; Ahmet Hilmi Bey'e göre diğer fırkalarından imamete yaklaşımları sebebiyle ayrılmaktadır. Bu fırka mensuplarına göre imamet; Hz. Ali'den oğlu Muhammed'e, sonrasında onun oğlu Ebu Haşim'e, onun da vasiyetiyle Ali bin Abdullah bin Abbas'a, sonra Muhammed bin Ali'ye yine vasiyet ile Eb Muslm el-Horasânî'ye geçmiştir.¹²¹

5. 17. Zurâriyye: Babası Yunanlı veya Romalı bir esir olan Eb'l Hasan Abd Rabbihi b. A'yun'un görüşleri etrafında teşekkül etmiş bir fırkadır. Eb'l-Hasan'ın lakabının Zurâre olması sebebiyle görüşlerini benimseyenler Zurâriyye ismiyle anılmışlardır.¹²²

İlk başlarda Eb'l-Hasan AbdRabbihi, Abdullah b. Câfer'in imametine inanmış ve desteklemiştir. Daha sonra Mseviyye fırkasının görüşlerini benimsemiş ve onların takipçisi olmuştur.¹²³

Kendisinin ortaya koymuş olduğu görüş ise Allah'ın sıfatlarının ezeli ve ebedi olmadığıdır. Ona göre, Allah âlemi yarattıktan sonra hayy, kaadir, semi', basr ve âlim olmuştur. Bunun öncesinde ise Allah bir sıfat sahibi değildir.¹²⁴

¹¹⁶ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/432.

¹¹⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 189.

¹¹⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 189.

¹¹⁹ Eb Zehre, *Siyasi ve İtikadî Mezhepler*, 1/47.

¹²⁰ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/432.

¹²¹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/432.

¹²² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

¹²³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

¹²⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

Ahmet Hilmi Bey, Abdulkahir el-Bağdadî'nin arz ettiği görüşlerden farklı olarak, eserinde Zurâriyye mensuplarının Allah'ın sıfatlarından sadece "hayat" sıfatının onunla beraber ezelf ve ebedif olduğuna inandıklarını belirtmiştir. Allah'ın diğer ilahi sıfatlarına sonradan sahip olduğu konusunda ise Abdulkahir el-Bağdadî'nin arz ettiği görüşlerle hem fikirdir.¹²⁵

5. 18. Bedâiyye: Ahmet Hilmi Bey, bu fırka hakkında detaylı bir bilgi vermeyerek; takipçilerinin Allah'ın kâinatı yarattıktan sonra âleme karşı ilgisiz kaldığına inandıklarını belirtmiştir.¹²⁶

5. 19. Benâniyye: Filibeli Ahmet Hilmi Bey'in tasnifinde Benâniyye ismiyle zikredilmiş olan fırka, Abdülkahir el-Bağdadî'nin eserinde zikredilen Beyâniyye fırkası ile birtakım benzerlikler göstermektedir.

Filibeli Ahmet Hilmi Bey, bu fırkanın Benan adında bir zat tarafından kurulmuş olduğunu belirtirken, el- Bağdadî ise Beyân b. Sem'an et-Temîmî tarafından kurulduğunu belirtmiştir.

Ahmet Hilmi Bey ve el-Bağdadî'nin ittifak ettiği husus ise bu fırkanın takipçilerinin imâmetin Muhammed b. Hanefiyye'ye geçtiği ve en sonunda kurucularına intikal ettiğidir.¹²⁷

El-Bağdadî, Beyâniyye'nin ikiye ayrıldığını ve bir kısmının Hz. Peygamber (s.a.v.)'in son peygamber olmadığını, kendisinden sonra gelen imamlarında peygamberlik vazifesine naif olduğuna inandıklarını belirtmiştir. Hatta bu fırka peygamberlik vazifesinin Beyân'a intikal ettiğini de savunmuştur. Beyâniyye'nin diğer kısmı ise, Allah'ın Hz. Ali'ye hulul ettiğini iddia etmiştir. Bu iddialarını Allah'ın Hz. Ali'den sonra gelen diğer imamlara da hulul ettiğini iddia ederek desteklemiş ve en sonunda bu hululü kurucuları Beyân'a dayandırmışlardır.¹²⁸

Ahmet Hilmi Bey'in taksiminde yer alan Benâniyye, el- Bağdadî'nin taksiminde yer alan Beyâniyye'nin ikinci fırkası ile inanç konularında benzerlik göstermektedir. Ahmet Hilmi Bey'e göre Benâniyye, ulûhiyet inancıyla İslam inanç esaslarından ciddi bir Şekilde uzaklaşmıştır. Benâniyye'ye göre Allah insan suretindedir ve onun bir parçası Hz. Ali'ye hulul etmiştir. Hz. Ali'nin ardından Allah'ın parçası oğlu Muhammed b. Hanifiyye'ye onun ardından fırkanın kurucusu Benan'a geçmiştir.¹²⁹

5. 20. Bâtıniye/İsmâîliyye: Cafer es-Sadık'ın oğlu İsmail'i yedinci imam olarak görmelerinden dolayı İsmâîliyye olarak isimlendirilmiştir. Ahmet Hilmi Bey bu fırkanın isimlendirilişini Şöyle özetlemiştir. İmâmeti yedinci imamda sona erdirdikleri için Sebıyye, Kur'an-ı Kerim'in zahiri manasını terk ederek bâtni manasını kendi menfaatleri doğrultusunda yorumladıkları için Bâtıniye, Hasan Sabbah öncesi hareketin öncüsü olan Hamdan-ı Kırmit'e nispetle Karamita, dinen evlenilmesi caiz olmayan kadınları kendilerine mubah saydııkları için Hurumiye, yedi peygamberin her birinin arasında yedi imam vardır inancıyla Seb'iyye, bir dönem Babek adında birinin takipçisi oldukları için Babekiye, Babek döneminde kırmızı giydikleri için Muhammeriye isimlerini almıştır. Batıniyye'nin kullanımı en yaygın isim olması

¹²⁵ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/432.

¹²⁶ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/433.

¹²⁷ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/433; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 180.

¹²⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 180.

¹²⁹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/433.

“Her zahirin bir batını, her ayetin dış manasından ayrı tevili vardır.” görüşlerinden ileri gelmektedir.¹³⁰

Ahmet Hilmi Bey, İsmâîlîyye fırkasının bir anda ortaya çıkmadığını, zaman içinde ortaya çıkmış olan Şîa akımlarının düşünceleri mantıklı bir biçimde birleştirerek tedricen geliştiğini savunmuştur. Ahmet Hilmi Bey'e göre bu fırkanın temel özellikleri kısaca şunlardır:

1. İmamlık İsmail ve evladına aittir.
2. İmamlar masumdur, her davranışları doğrudur, hata yapmazlar.
3. İmamın sözü Kur'an-ı Kerim, emri Allah Teâlâ'nın emridir.
4. İmam, Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki halifesidir.
5. Bu mezhebi kabul etmek ve imama bağlanmak din ve imanın ta kendisidir.¹³¹

6. Ahmet Hilmi Bey'e Göre Ali'nin Şiası

Siyasî ihtirasların etkisinde kalan tarihçilerin büyük bir kısmı maalesef İslam Tarihi'ni objektif bir şekilde değerlendirememişlerdir. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Bey, siyasî ihtirasların etkisinde kalan tarihçilerin, zahiri vazifeler, batni faziletler, ahlak, irfan ve içtimâî vaziyet gibi birbirinden ayrı değerlendirilmesi gereken bahisleri birbirleriyle karıştırdıklarını belirtmiş ve Tarih-i İslam isimli eserinde, bu minvalde gelişen tarih kültürünün İslam toplumlarını ciddi bir şekilde etkisi altına aldığını ifade etmiştir. Ahmet Hilmi Bey'e göre bu etki, İslam toplumları arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmak ve sorunları çözmek yerine daha da çıkmaza sürüklemiştir. Nitekim tarihi süreç içerisinde İslam toplumları arasında ayrışma ve bunun neticesinde taassup kaçınılmaz olmuştur.

Ahmet Hilmi Bey, İslam Mezhepler Tarihi'nin de siyasî ihtiraslardan nasibini aldığını ve yanlış temel üzerine bina edildiğini belirtmiştir. O, yanlış temel üzerine bina edildiği düşüncesini Ehl-i Sünnet âlimlerin Muaviye b. Ebî Sûfyân konusundaki suskun tutumlarını göstererek desteklemeye çalışmıştır. Ahmet Hilmi Bey, bu suskun tutumun başka zümrelerce Ehl-i Sünnet'in Emevi yanlısıymış gibi algılanmasına yıllarca sebep olduğunu belirtirmiştir.¹³²

Ahmet Hilmi Bey'e göre, hakikatte Ehl-i Beyt'in on iki imamı, hiçbir zaman Ehl-i Sünnet çizgisinden ayrılmamıştır ve onlar iddia edilenin aksine Ehl-i Sünnet'in önderleri olmuşlardır. Bu sebeple Ali'nin Şîa'sını Ehl-i Sünnet dışında değerlendirmenin yanlış olacağını belirtmiştir. Ahmet Hilmi Bey'e göre Hariciler dışında bütün Müslümanlar Ehl-i Beyt sevdalısıdır.¹³³

Ahmet Hilmi Bey, Hasan el-Basrî ve İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin hayatını İslam toplumuna örnek göstermeye çalışmıştır. Zira Ehl-i Beyt imamları tarafından yetiştirilmiş olan bu zatlar, onların çizdikleri yolda ilerlemişlerdir. Onların talebeleri dahi Hz. Ali ve evlatlarının fazilet ve üstünlüğünü her daim ikrar etmiş ve onların terbiyesinde yetişmiş olmakla iftihar etmiştir. Ahmet Hilmi Bey bu hadiseyi bir cümle ile neticelendirmiştir: “O dönem, Hz. Ali'nin

¹³⁰ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/433.

¹³¹ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/495.

¹³² Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/424.

¹³³ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/428.

yanında kimler taraftar ise onlar Ehl-i Sünnet'tir. Kimler de Ehl-i Sünnetse onlar Ali'nin taraftarıdır.”¹³⁴

Değerlendirme

19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarında Avrupalı devletlerin İslam coğrafyasında uyguladıkları işgal ve sömürü politikaları, İslam toplumunu bir uyanışa ve arayışa sevk etmiştir. Bu arayışın neticesinde Müslümanlar, toplumda yerleşmiş olan dinin sosyal hayata ciddi bir etkisi olduğunu fark etmiş; Avrupalıların insanlık dışı bu politikalarına ancak İslam toplumunda yaşanacak vahdet ve Őuurun karşı koyabileceğine inanmaya başlamışlardır. Ahmet Hilmi Bey gibi bir kısım aydınlar ise bu amaç doğrultusunda ciddi çalışmalar yapmış ve eserler kaleme almıştır. Bu eserlerde sıklıkla Avrupalı devletlerin amaçları dile getirilmiş, bunun akabinde İslam coğrafyasında yaşanan hadiseler topluma aktarılmıştır ve böylece bir Őuur atmosferi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bunun en net örneğini Ahmet Hilmi Bey'in *Hikmet* ceridesinde kaleme aldığı bir köşe yazısında görmekteyiz. Almanların; İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı girdiği sömürge rekabetinin, İran ve Fas siyasetine yansımaları ele alan Filibeli Ahmet Hilmi Bey, dış güçlerin kendi menfaatleri doğrultusunda Müslümanların iç siyasetlerine müdahale edeceklerini bu sebeple Müslümanların her Şeyden çok birbirlerinin desteğine ihtiyacı olduğunu üzerinde durmuştur.

Ahmet Hilmi Bey'in bu bakış açısının yansımaları Tarih-i İslam adlı eserinin İslam Mezhepler Tarihi ile ilgili konularında daha da ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Çünkü o, mezheplerin arasındaki ihtilafların Müslümanları ilerlemekten çok partizanca bir taassuba ittiğini savunmuş; bu taassubun Müslümanların birbirlerine destek olmasına ve ilerlemesine en büyük engel olduğunu dile getirmiştir. Çözüm için ise en temel problemleri ele almış; Ehl-i Sünnet ile Şîa'nın arasındaki ihtilafı gidermeye çalışmıştır.

“Ali'nin Őîası, Ehl-i Sünnet'in kendisidir.” diyen Ahmet Hilmi Bey, o dönemde Hz. Ali'nin yanında bulunan herkesin Ehl-i Sünnet itikadında bulunduğunu belirtmiştir. Buna delil olarak da Hz. Hasan'ın terbiyesinden geçen Ehl-i Sünnet'in temel taşı Hasan el-Basri'yi örnek vermiştir. Hasan el-Basri'nin vermiş olduğu fetvalarda temel kaynak olarak hep Ehl-i Bey'ti gösterdiğini savunan yazarımız, Ehl-i Sünnet'in Hz. Ali ve Ehl-i Beyt çizgisinden hiç ayrılmadığını ifade etmiştir. Ayrıca onun yaptığı tasnife göre; Şîa'nın ortaya koymuş olduğu beda, teberrâ ve tevellâ gibi kaidelerin Hz. Ali döneminde varlığından söz etmek mümkün değildir. Çünkü bu kavramlar Hz. Hüseyin'in Őehadetinden sonra “Tevvâbûn Hareketi” ve devamında ortaya çıkmaya başlamıştır. Tevvâbûn hareketinin neticesinde siyasal bir kavram olan hilafet ulvi bir nitelik kazanmış olan imâmete dönüşmüş ve buna binaen gelişen takiyye, kıtman, beda, teberrâ ve tevellâ gibi kavramlar ise Şîa'da birden çok fırkanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu fırkaların başka kültür, felsefe ve toplumlardan beslenmesi, Şîa'nın erken dönemde kendi içinde bir birlik oluşturamamasına sebep olmuştur. Bu sebeple Şîa fırkalarını tasnif bir hayli zorlaşmış ve tasnif için temel kıstas Hz. Ali ve ona isnat edilen üstün meziyetler olmuştur. Ahmet Hilmi Bey'in Tarih-i İslam'da yaptığı tasnifte de temel kıstas, Hz. Ali ve ona isnat edilen üstün meziyetler olmuştur. Ayrıca yapmış olduğu tasnif bize bu yapıların İslam dışında başka kültürlerden ve felsefelerden beslendiğini açıkça göstermiştir.

¹³⁴ Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, 2/422.

Şîa'nın takiyye, kıtman, beda, tevella ve teberra gibi düşüncelerine yüzeysel değinmiş olan Ahmet Hilmi Bey, Şîa ile Ehl-i Sünnet arasındaki orta yolu Hz. Ali'nin hilafet hakkı üzerinden bulmaya çalışmıştır. Ahmet Hilmi Bey de Şîa gibi hilafet makamına getirilmesi gereken kişinin Hz. Ali olduğunu savunmuştur. Fakat hilafet meselesini siyasi bir maslahat olarak değerlendirmiş olan Ahmet Hilmi Bey, hadiselerle Şîa'nın perspektifinden yaklaşmamıştır. Çünkü Ehl-i Sünnet âlimleri, hilafet meselesini Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra devletin başına geçecek bir yönetici olarak görmüşler ve bu makama ulvi bir merteye yüklememişlerdir; yani Hz. Ebu Bekir'in hilafet makamına gelmesi ile Hz. Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın faziletini sorgulamamışlardır. Lakin Şîa âlimleri bu alanda ifrata giderek, bu makamı, imâmet makamı olarak adlandırmışlar ve Bakara Suresi 124. Ayeti delil göstererek onu nübüvvet makamından bile üstün tutmuşlardır. Böylelikle Şîa için imâmet meselesi bir inanç esası haline gelirken, Ehl-i Sünnet ile de ayrışmanın temel sebebi olmuştur. Hz. Ali'nin hilafetinin ve faziletinin hak olduğu konusunda bu iki mezhep arasında fikir ayrılığında bahsedilemezken, Hz. Ali'nin diğer imamların peygamberlerden üstün olduğu konusunda asla fikir birlikteliğinden bahsedilemez.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki Ahmet Hilmi Bey, feraset sahibi biri olarak yüz yıl evvelden Müslümanların gelecekte nelerle karşılaşabileceğini fark etmiş ve İslam toplumunu bu konuda bilinçlendirmeye çalışmıştır. Kaleme almış olduğu eserinde İslam toplumunun birliğini kendine amaç edinmiştir. Bu sebeple aradaki ihtilaflı meseleleri çözmeye çalışmıştır.

Maalesef İslam toplumunda mezhep eksenli yaşanan ayrışmalar yüz yıl evvelinden çok daha şiddetli bir şekilde günümüzde etkisini hissettirmektedir. Yemen ve Suriye örneğinde olduğu gibi İslam toplumunu hala daha iç karışıklıklara sürüklemektedir. Bu sebeple hadiseler birkaç meseleden ibaret gibi gözükse de yaşanmışlıklar ve insan faktörü göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

- Apak, Adem. "Osmanlı Meşrutiyet Dönemi Tarihçilerinden Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih Metodolojisi İle İlgili Görüşleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1999), 277-285
- Aydın, Mahir. "Doksanüç Harbi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 8. Baskı, 2017.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire 1915.
- Dalkıran, Sayın. *Dinî Söylemde Rahmet ve Lânet Dili*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019
- Dalkıran, Sayın. "Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar". *Dinî Araştırmalar* 7/19 (2004), 139-158.
- Dalkıran, Sayın. "Yetmiş Üç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri". *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (1997), 97-116.
- Ebû Zehre, Muhammed. *İslam'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*. çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin. 2 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İlvak yayıncılık, 3. Baskı, 2014.

- Güven, Mustafa Salim. "Őebenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Arusiyye Tarikati". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 33 (2014), 57-94.
- Güven, Mustafa Salim. *Türkiye'de Tarikatlar*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Nech'ül-Belaga*. Kum: Ensariyan Yayınevi, 1981.
- Ėita, Kâşif. *Caferi Mezhebi ve Esasları*, çev. A. Gölpınarlı. İstanbul: Zaman Yayınevi, 1966.
- Hanioğlu, M. Őükrü. "Jön Türkler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/584-587. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kahraman, Kemal. "Fizan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/161-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karaman, Hayreddin. "Ca'feriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/4-10. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kiel, Machiel (1996). "Filibe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'küb b. İshâk. *el-Kâfî*. çev. Vahdettin İnce. 2 Cilt. İstanbul: Dar'ül Hikem Yayınları, 2008.
- Kutkan, Özlem. "Filibeli Ahmet Hilmi Efendi'nin Gazeteciliği Özelinde İttihat ve Terakki Fırkası (20 Nisan 1910-21 Eylül 1911)". *Akademik Bakış Dergisi* 11/21 (2017).
- İbrâhim Mustafa vd. *el-Mu'cemü'l-vasîf*. 2 Cilt. Kahire: Mısır Matbaası, 2011.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2012.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim. *el-Müstedrekala's-sahîhayn*. nşr. Muhammed Ali Beyzâvî. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Öz, Mustafa. "Ca'fer es-Sâdık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13/333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Sarı, Mevlüt. *el-Mevarid*. İstanbul: İpek Yayınları, 2018.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Müslümanların Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Őebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi. *Tarih-i İslâm*. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1326-1327.
- Őebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi. *Tarih-i İslam*. çev. H. Rahmi Yananlı. 2 Cilt. İstanbul: Sağlam Kitapevi, 1979.
- Őebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi. *Tarih-i İslam*. çev. Mümin Çevik. 2 Cilt. İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971.
- Őebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi. *Tarih-i İslam*. çev. Ziya Nur Aksun. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1974.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Ėur'ân*. 22. Cilt. Beyrut: el-Alamy, 1983.

Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu't-Taberî*. çev. M. Faruk Gürtunca. 4 Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2013.

Uludağ, Zekerıyya. *Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.

lken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: lken Yayınları, 1979.

Zemahşerî, Eb'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. çev. Harun nal, 4 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 2016.

Arşiv Belgeleri

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi* [DH.MUİ]. No. 31, Gömlek No. 32.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi* [DH.MKT.]. No. 31, Gömlek No. 32.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi* [DH.MKT.]. No. 689, Gömlek No. 6.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Defterleri* [DH. SAİDd]. Dosya No: 50, Gömlek No: 27.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Siyasi Kısım* [DH.SYS.]. No. 53, Gmlek No. 35.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Siyasi Kısım* [DH.SYS.]. No. 55, Gmlek No. 68.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Defterler* [DH.SAİDd]. No. 85, Gmlek No. 223.

BOA, Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vkela Mazbataları [MV.], No. 226, Gmlek No. 25.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mtenevvi Maruzat* [Y..MTV.]. No. 215, Gmlek No. 27.

BOA, Osmanlı Arşivi. Zabtiye [ZB.]. No. 328, Gömlek No. 34.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vala* [MVL.], No. 530, Gömlek No. 88.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Resmi Maruzat* [Y..A...Res.]. No. 2390, Gömlek No. 19

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/**RUSUH** Uşak University the Journal of
Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2021, 1 (2): 156-178

rusuhdergisi@usak.edu.tr

Hadisler Işığında Asr-ı Saâdet Devri Yahûdîleri
The Jews Of The Age Of The Prophet In The Light Of The Hadith

Samet Öztop

Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri

Graduate student, Uşak University, Graduate Education Institute, Basic Islamic Sciences

Uşak, Turkey

2043075010@ogr.usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5703-9422>

Hikmet Gültekin

Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Associate Professor, Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith

Uşak, Turkey

hikmet.gultekin@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9634-4681>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 27.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 05.12.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 156-178

Atıf/Cite as: Öztop, Samet-Gültekin, Hikmet. "Hadisler Işığında Asr-ı Saâdet Devri Yahûdîleri [The Jews Of The Age Of The Prophet In The Light Of The Hadith]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi- Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 1/2 (Aralık 2021): 156-178.

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2021 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

HADİSLER IŞIĞINDA ASR-I SAÂDET DEVRİ YAHUDİLERİ

Öz

Yahudiler, semâvî kaynaklı din mensuplarından soyları Hz. İbrahim'e dayanan bir millettir. Hz. İbrahim'in iki oğlu İsmail ve İshak'ın soyu, Yahudilerin İsmailoğulları ve İsrailoğulları şeklinde iki ana kola ayrılmalarına sebep olmuş ve Hz. İsmail'in soyundan gelenler Arabistan'da yaşamaya devam etmişlerdir. Özellikle Medine'de henüz risâlet gelmemişken, Yahudilerin o bölgenin hatırı sayılır bir nüfusunu oluşturduğu söylenebilir. İslamiyet gibi semâvî kaynaklı olan diğer dinlerin mensuplarının özellikle de Yahudilerin Hz. Peygamber zamanında müslümanlarla olan ilişkilerini incelemek günümüz olayları ile ilişkilendirdiğimizde daha da önemli hale gelmektedir. Biz bu çalışmamızda Yahudilerin asr-ı saâdette yaşayan müslümanlarla olan ilişkilerini hadisler bağlamında incelemeye bu konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Bu makalede sadece asr-ı saadet döneminde yaşayan yahudiler ile müslümanlar arasında cereyan eden hadiseler incelenmeyecek, gelecekte Yahudiler ile müslümanlar arasında gerçekleşeceği bildirilen savaşlar da hadisler ışığında anlatılıp tahlili yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Yahudi, Semâvî, Medine Dönemi, Asr-ı Saadet.

THE JEWS OF THE AGE OF THE PROPHET IN THE LIGHT OF THE HADITH

Abstract

The Jews are a nation that is descended from the members of the celestial religion, whose lineage is based on the Prophet Abraham. The descendants of the two sons of Prophet Abraham, Ismail and Isaac, caused the Jews to be divided into two main lines as the sons of Ismail and the sons of Israel and the descendants of Prophet Ismail continued to live in Arabia. It can be said that the Jews constituted a considerable population of that region, especially when the prophethood had not yet come in Medina. Examining members of other religions of heavenly origin such as Islam, especially Jews and their relations with Muslims at the time of Prophet Muhammad becomes even more important when we relate them to today's events. In this study, we will try to examine the relations of Jews with Muslims living in the age of the prophet in the context of hadith and try to clarify this issue.

In this article, not only the events that took place between Jews and Muslims living in the age of the prophet will be examined, but also the wars that are reported to take place between Jews and Muslims in the future will be explained and analyzed in the light of hadiths.

Keywords: Hadith, Jewish, Celestial, Medina Period, the age of the prophet

Giriş

Hiz. Muhammed'e (s.a.v.) risalet görevi verildiği dönemde Mekke toplumunu genelde Allah'a inanmakla beraber onun hayata karışmasını istemeyen Müşrikler ile Hiz. İbrahim'den beri gelen tevhide dayalı Hanîf dinine mensup olduğunu düşünen insanlar oluşturuyordu. Daha sonra Mekke'den Medine'ye hicretle beraber müslümanlaryeni iki grupla, yahudiler ve münafıklarla karşılaşmış oldular. Münafıklar; Allah'a ve Resulü'ne iman etmedikleri halde dilleriyle iman ettiklerini söyleyen insanlardı. Nitekim Allah Teâla da şöyle buyurmaktadır: "Münafıklar sana geldiklerinde, "Şahitlik ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin" derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah şahitlik eder ki münafıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler."¹Bizim bu makalede işleyeceğimiz grup olan yahudiler ise "Hz. Musa'ya (a.s.) indirilen Tevhide dayalı hak dini tahrif edip kendi nefislerine göre yorumladıkları için Allah Teâla'nın kendilerine gazap ettiği" insanlardı²

Müslümanlar Medine'ye hicret ettiklerinde şehrin önde gelen, sözü dinlenen insanları yahudilerdi. Zira onlar Yesrib ticaretini ellerinde tutuyorlar ayrıca kendilerini Ehl-i kitap'tan sayıyorlardı. Bu durum Hiz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesiyle farklı bir hal aldı. Hiz. Muhammed, Hiz. Musa'nın müjdelediği son peygamberin kendisi olduğunu onlara anlatmaya başladı. Ancak yahudiler bunu kabul etmedikleri gibi önemli bölgelerde yaşayan diğer insanlara da iman etmemeleri yönünde mektuplar gönderdiler.³Arap Yarımadasında maddi ve manevi dengeleri değiştirecek bu büyük hadisenin ortaya çıkmasıyla beraber yahudiler ile müslümanlar arasında günümüze kadar süren mücadele başlamış oldu. Aslında müslümanlar açısından bakıldığında mesele mücadeleden ziyade yahudilerin son Peygamber'e iman etmelerini sağlamaya çalışmak, iman etmezlerse de aynı toplumda huzur içinde bir arada yaşamının yollarını bulmaktı.Yahudiler ise asırlardır kendilerinde olan peygamberlik vazifesinin bundan böyleümmî Araplar'a geçecek olmasını kabullenemiyorlardı.

Asr-ı saadet döneminde yaşayan yahudilerin müslümanlarla ilişkilerine dair kaleme aldığımız bu çalışmada Nuh Arslantaş ile Sıddık Ünalan'ın makalelerinden önemli ölçüde faydalandığımızı belirtmek isteriz.

1. Yahudi İsminin Kökeni

Yahudi ismi Arapça'da yehûd, İbrânîce'de yehudi, Ârâmîce'de yehuday(e) şeklindedir. Kur'ân-ı Kerîm'de de yehûdî şeklinde geçmektedir.⁴ Müslüman âlimler yehûd ve hûd kelimelerini "tövbe edip hakka dönme" anlamındaki hevde köküyle ilişkilendirmişlerdir. Bir diğer görüş ise Yehûd'un bir kabile ismi olduğu ve kelimenin aslı - Hiz. Ya'kûb'un on iki oğlundan en büyüğü olan Yehuza'ya nisbetle- "yehûz" iken zal harfinin dal harfine çevrilmesiyle Arapçalaştığı şeklindedir.⁵

¹ el-Münâfikûn 63/1.

² en-Nisâ 4/46.

³ Nuh Arslantaş, "Hz. Peygamber'in Çağdaş Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", *İstem Dergisi* 11 (2008) 9-46.

⁴ Âl-i İmran 3/67.

⁵ Sâlime Leyla Gürkan, "Yahudi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/182-184.

Bu ismin kökeni hidayet kelimesinin kökü ile aynı olmasından ötürü hidayete erenler manasına da gelmektedir.⁶

2. Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler

Kur'an-ı Kerim'de sadece son din olarak gönderilen İslam Dininin esasları anlatılmamış, hristiyanlık ve yahudilik gibi ilahi dinlerden hatta putperestlik, mecusilik gibi batıl inanışlardan da bahsedilmiştir.⁷Kuşkusuz insanlık tarihinde kendisine en çok Peygamber gönderilen kavimlerden biri de yahudiler olmuştur. Bundan dolayı Allah Teâla'nın bu kavimden Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde bahsetmiş olması kaçınılmazdır. Hatta öyle ki müstakil olarak Hz. Musa'dan ve Firavun'la olan mücadelesinden bahseden ayetlerin dışında yirmi dört farklı sûrede İsrailoğulları ve yahudilere dair bilgiler tekrarlanmaktadır.⁸ Kur'an-ı Kerim bazen, "Bunun üzerine Mûsa'ya, "Asan ile denize vur" diye vahyettik. Deniz derhal yarıldı. Her parçası koca bir dağ gibiydi. Ötekileri de oraya yaklaştırdık. Mûsâ'yı ve beraberindekilerin hepsini kurtardık"⁹diyerek yahudilerin, Hz. Musa (a.s.) ile yaşadıkları hadiseleri anlatırken bazen de "İçlerinden zulmedenleri bir yana, Ehl-i kitap'la ancak en güzel yoldan mücadele edin ve deyin ki: bize indirilene de, size indirilene de iman ettik. Bizim Tanrımız da sizin Tanrınız da birdir ve biz O'na teslim olmuşuzdur"¹⁰diyerek Hz. Peygamber zamanında buldukları hallerden bahseder. Bazen yahudileri "Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve (bir zamanlar) sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın"¹¹ diyerek överken bazen de "Cumartesi günü içinizden haddi aşanları elbette bilmektesiniz. İşte onlara: "Aşağılık birer maymun olun"dedik"¹² diyerek yermektedir.

Kur'an-ı Kerim'de hristiyanlar için "الضالين" yahudiler için "المغضوب عليهم" ifadelerinin kullanılması da konumuz açısından önemlidir. İbn Kesir hristiyanlar için "ed-dâllîn" ifadesinin kullanılmasını, onların ilimden yoksun olmasına bundan dolayı da Allah'ın emirlerini yanlış anlamalarına, yahudiler için "el-mağdub aleyhim" ifadesinin kullanılmasını ise onların ilmi bildikleri halde amel etmemelerine bağlamaktadır.¹³

Kur'an-ı Kerim' de yahudilerden bahsedilirken yahudi ismi ile beraber Ehl-i kitap ismi de kullanılmıştır.¹⁴ Yahudi ve hristiyanlar için Allah Teâla'nın diğer dinlerin aksine Ehl-i kitap kavramını kullanması ise semavî kaynaklı dinleri, batıl dinlerden ayrı göstermek içindir.¹⁵

3. Hadislerde Yahudilerle Alakalı Malumatlar

3.1. Mekke Dönemi Yahudileri

⁶ el-A'raf 7/156.

⁷ el-Hac 22/17.

⁸ Sâlime Leyla Gürkan, "Kur'an'a Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğulları'nın Seçilmişliği Meselesi", *İslam Araştırmaları Dergisi* 13 (2005), 32.

⁹ eş-Şuarâ 26/63-65.

¹⁰ el-Ankebût 29/46.

¹¹ el-Bakara 2/47.

¹² el-Bakara 2/65.

¹³ Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî el-Basrî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1420-1999), 1/141.

¹⁴ Âl-i İmrân 3/64.

¹⁵ Muammer Esen, "Kur'an'ın Ehl-i Kitaba Bakışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/ 93-110.

Mekke dönemini incelediğimizde Hz. Peygamber'in yahudilerle alakalı bir münasebetini, Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda da Mekke de inen surelerin hiç birisinde "Ya Beni İsrail!" hitabıyla başlayan bir sure veyahut ayet görememekteyiz.¹⁶ Bununla beraber yahudilerin Mekke'de hiç bulunmadıklarını söylemek de mümkün değildir. Zira onlar Kâbe'de kurulan meşhur panayırlarda ticaretle uğraşmak yanında¹⁷ sihir, büyü ve kâhinlik gibi gizemli işlerle de uğraşıyorlardı.¹⁸

Mekke'lilerin kuzeye yaptıkları seyahatte yahudilerle karşılaştığından bahseden bazı bilgiler haricinde oryantalistlerden de yahudilerin Mekke'deki varlığı ile alakalı bir şey söylenmemiştir.¹⁹

3.2. Medine Dönemi Yahudileri

Hız. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesi ile beraber müslümanlar, Ehl-i kitap'tan yahudiler ile karşılaşmış oldular. Hız. Peygamber'in Medine'de karşılaştığı Yahudileri Benî Kaynuka, Benî Nadîr ve Benî Kurayza kabileleri oluşturmaktaydı. Medine'deki nüfusun önemli bir kısmını oluşturan yahudiler, neredeyse Araplar kadar Arapça'ya aşina olmuşlar, çocuklarına da Ka'b, Abdullah, Zeyneb gibi Arapça isimler koymaktaydılar.²⁰ Buradan hareketle yahudilerin Araplaşmış olduklarını veya Arapların yahudileşmiş olduklarını söylemek delillendirilmesi pek de mümkün olmayan bir iddia olabilirdi. Bununla birlikte Medine'de yaşayan Arap Evs ve Hazrec kabileleri ile yahudi kabileleri arasında siyasi birliğin olduğunu söylemek de zordur.

Hız. Peygamber (s.a.v.), Medine'de yaşayan tüm bu grupların aralarındaki siyasi ve sosyal ayrılığı görünce tüm Medine halkının yer alacağı bir anlaşma/vesika hazırlamaya karar verdi. Ve bunun neticesinde "Medine Vesikası" adı verilen antlaşma meydana geldi.

Bu vesikada yahudilerle alakalı da bazı maddeler belirlenmişti. Yahudiler Medine halkının önemli bir unsuru olarak kabul edilmiş olup kendilerine sığınan kişileri barındırabilme olanağı sunulmuştu. Ayrıca yahudi kabileler tek tek sıralanıp hepsinin siyasi varlığı kabul edilmiş ve kendilerine ait her türlü hakları teslim edilmişti.²¹

Ayrıca vesikada Medine'de bulunan tüm gruplara sosyal siyasi hakları, kendi dilleri ile konuşabilme, kendi dinlerini yaşayabilme hakları verilmişti. Bir diğer önemli meselede her gruba istedikleri şekilde yargılama hakkının verilmesidir. Toplumsal refah için tüm grupların eşit derecede sorumlu oldukları da bu vesikada göze çarpan noktalardandır.²²

Görüldüğü üzere Medine'ye gelen müslümanlar, yahudilere karşı düşmansı ve asimileci bir politika izlememiş bilakis onları siyasi bir grup olarak tanıyıp yaptıkları bu vesikaya dâhil

¹⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Prof. Dr. Salih Tuğ (Ankara: İmaj Yayınevi, 2003), 554.

¹⁷ Osman Kaya, *Kur'an'ın Nüzûlü Sürecinde Müslümanlarla Diğer Dini Gruplar Arasındaki İlişkilerin Kur'an'a Yansımaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 22.

¹⁸ Sıddık Ünal, "Hz. Peygamber'in Arabistan Yarımadasındaki Yahudilerle İlişkileri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2015), 20/57.

¹⁹ İsmail Hakkı Atçeken, "Bazı Oryantalistlere Göre Asr-ı Saadet'te Yahudiler", *İstem Dergisi* 2/4 (2004), 108.

²⁰ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1/ 400-401.

²¹ Mustafa Özkan, "Medine Vesikası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK 2. CİLT/ 212-215.

²² Bayram Doğan - Mehmet Turan, "Anayasa Hukuku Bağlamında Medine Vesikası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2021), 82.

etmişlerdir. Hatta rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber yahudi komşuları ile çok iyi geçinmiş, Medine’de iken karşısında geçen bir yahudi cenazesi için de ayağa kalkmış sahabelerine de kalkmayı emretmiştir.²³ Ancak Hz. Peygamber’in hem siyasi hem de insani bu yaklaşımlarına mukabil bu antlaşma belli bir zaman sonra müslümanlar tarafından değil bir yahudi kabilesi olan Benî Kaynuka tarafından bozulmuştur. Bunun nedenleri arasında birçok şey sıralanabilir ancak en önemli neden yeni gelen Muhacir grubunun içerisinde bir Peygamber olması ve bunu kendilerinin çok iyi bilmesidir. Zira kaynaklardan da öğrendiğimiz üzere yahudiler Hz. İsa’dan sonra insanlığa bir Peygamber daha gönderileceğini biliyorlardı. Tevrat’taki şu ifadeler konuya güzel bir misal teşkil etmektedir:

“Onlar için kardeşleri arasından bir peygamber çıkaracağım ve sözlerimi Onun ağzına koyacağım. O’na emredeceğim her şeyi onlara O söyleyecek ve vâkî olacak ki, benim isimle söyleyeceği sözlerimi dinlemeyecek olan adamdan ben arayacağım.”²⁴

Ancak son Peygamber’in Araplar’dan (İsmailoğullarından) gelmesi, ayrıca Yesrib’te bulunan Evs ve Hazrec kabilelerinin savaş halindeyken İslamiyet ile beraber kardeş olmaları yahudilerin bu hicret hareketine karşı çıkmasına, en önemlisi de Hz. Peygamber’e savaş açmalarına, yaptıkları anlaşmaları bozmalarına sebep oldu. Müslümanların yahudilerle resmi olarak ilk muhatap olduğu yer, diyebileceğimiz bu vesikanın ardından makalemize Medine’deki büyük dört yahudi grup hakkındaki hadisler ile devam edeceğiz.

3.2.1. Benî Kaynuka Yahudileri

Kaynuka kelimesi kuyumcu manasına gelmektedir. Zira Medine’de yaşayan bu topluluk²⁵orada kuyumculuk işi ile uğraşmaktaydı.²⁶Müslümanların Medine’den sürgüne gönderdiği, anlaşmazlık yaşadığı ilk yahudi topluluktur. Müslümanların Bedir Gazvesi’nde kazandıkları başarı onları rahatsız etti ve taşkınlık yapmaya başladılar. Resûl-i Ekrem’in, Kureyş’in başına gelenlerden ders alarak müslüman olmalarını istemesi üzerine de ona red cevabı verdiler.²⁷ Daha sonra ise Medine Vesikasına aykırı davranışları yüzünden sürgüne gönderilmişlerdir.

Medine vesikasının nasıl bozulduğu ile alakalı iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerden zayıf olanı kaynaklarda şöyle geçmektedir:

“Hz. Peygamber ve ashâbı, Bedir harbinden döndüklerinde yahudiler yapılan bu vesikayı reddedip düşmanlıklarını tam ilan edeceklerken ensardan birisinin hanımı Benî Kaynuka çarşısında bir kuyumcu dükkânına girdi. Ardından bir yahudi gizlice arkasından gelip müslüman kadının eteğini sırtına iğneledi. Kadın kalkınca avret

¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsr (Suudi Arabistan: Matbaa’tu’l-Kubra’l-Emiriyye, 1311/1890), “Cenâiz”, 49; Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî en-Nesâî, *el-Müctebâ min es-sünne*, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde (Halep: Mektebu Matbûâ’tu’l-İslâmiyye, 1406/1986), “Buyû”, 93.

²⁴ Atçeken, “Bazı Oryantalistlere Göre Asrı Saadet’te Yahudiler”, 106; Tivrattaki bu ifadeler için bk. *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 1 Ocak 2022), Yas. Tkr. 18:18-19.

²⁵ Muhammed b. Yâkub el-Fîruzâbâdî, *Kâmûsu’l-Muhît*, nşr. Muhammed Naîm Araksûsî (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2005), 757.

²⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Târîhi*, 1/410.

²⁷ Casim Avcı, “Kaynuka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/80.

yerleri gözüktü ve oradaki yahudiler gülmeye başladılar. Daha sonra müslümanlardan birisi o adamı takip edip öldürdü. Yahudiler de o müslümanı şehit ettiler. Bu olay Peygamber'e (s.a.v.) iletilince anlaşma bozuldu ve Benî Kaynuka üzerine sefere çıkıldı. Kaleleri muhasara altına alındı."²⁸

Özellikle ilk siyer âlimlerinden olan İbn İshak, İbn Sa'd, Taberî gibi zatlar ile çağdaş âlimlerin bazıları ise bu olayın Peygamber Efendimizin hidayet çağrısına karşı Benî Kaynukalılar'ın Bedir harbindeki galibiyeti kastederek "Ey Muhammed sen harp bilmeyen bir kavme karşı savaştın. Eğer bizimle savaşırsan nasıl olduğumuzu görürsün" diyerek tehdit etmelerine karşı başladığını kabul etmektedirler.²⁹

Oryantalistlerin bir kısmı ise bu konuda aşırı giderek müslümanların Bedir galibiyetinin verdiği cesaretle Benî Kaynuka'yı sürgün ettiğini söylemekteyken, itidalli sayılabilecek bir kısım daha insafli yorumlar yapmıştır.³⁰

Hicretin ilk yıllarında imzalanan bu vesikanın iptalini müteakiben yine Benî Kaynuka yahudilerine mensup bir şahıs olan Şas b. Kays'ın ortaya çıkardığı fitne olayı da dikkatleri mucibtir. Hz. Peygamber ve ashabı Medine'ye gelmeden önce Medine'nin yerli halkı olan Ensar'dan olan Evs ve Hazrec kabileleri kavga içerisinde idi. Öyleki aralarında Buas harbi denilen şiddetli savaşlar da olmuş, her iki kabileden birçok insan hayatını kaybetmişti. Bu savaşlardan dolayı Evs ve Hazrec sürekli tetik halinde birbirlerine saldırmayı gözlüyorlardı. Ancak Hz. Peygamber'in Medine'ye teşrifleriyle beraber Evs ve Hazrec kardeş olmuş aralarında gerçekleşmiş bulunan bu savaşları unutmışlardı. Bu kardeşliği kabullenemeyen yahudi Şas b. Kays eski savaş günlerini hatırlatan bir şiir okutarak hemen bir fitne çıkartıp iki kardeş kabileyi birbirine düşürdü. Öyle ki iki kabileden insanlar kılıçlarını çıkartıp savaşmak üzere iken Hz. Peygamber'in olayı yatıştırması ile bu fitne büyümeden söndürülmüş oldu.³¹

3.2.2. Benî Nadir Yahudileri

Nadir kelimesi Arapçada kutsama, canlılık ve zenginlik anlamlarına gelmektedir. Güzellik ve parlaklık anlamlarına geldiği de söylenmiştir.³² Bu kavim soylarının Hz. Harun'a (a.s.) dayandığını iddia etmiştir. Evs ve Hazrec kabileleri arasında gerçekleşen Buas savaşlarında Evs kabilesinin yanında yer almışlar, Asr-ı saadette de Hz. Peygamber'e karşı gelmiş, ona karşı saldırılarda bulunmuştur.³³

Benî Kaynuka yahudilerinin anlaşmayı bozmalarından ötürü sürgün edilmesi, ardından Allah ve Resulu hakkında hakaret içerikli şiirler yazan şair Ka'b'ın öldürülmesi Benî Nadir yahudilerini iyice tedirgin etmeye başladı.

²⁸ Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-a'lemî, 1989), 1/176-177.

²⁹ Mehmet Azimli, "Siyer Yazıcılığının Problemlerine Bir Örnek 'Benî Kaynuka Savaşının Sebebi'", *İslami İlimler Dergisi* 3/2 (2008), 177.

³⁰ Atçeken, "Bazı Oryantalistlere Göre Asrı Saadet'te Yahudiler", 113.

³¹ Cahid Kara, "Siyer-Tefsîr Bağlamında Medîne Dönemi Nifak Hareketlerinde Yahûdiler: Şas b. Kays Olayı Örneği", *Bolu İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2019) 43-61.

³² Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru sâdir, 1414), "ndr", 5/ 212.

³³ Nadir Özkuyumcu, "Nadîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 32/275-276.

Müslümanların hicret vesilesi ile geldikleri Medine’de yürürlüğe koydukları vesika gereğince eğer bir kişi haksız yere öldürülürse onun diyetine hem yahudi hem müslümanlar ortaklaşa katılacaktı.³⁴

Muhammed Hamidullah ise bu vesikanın 16. maddesindeki ifadelerden hareketle yahudiler için yazılan anlaşma maddelerinin Bedir Savaşı’nı müteakib, Ka’b b. Eşref’in ölümünden sonra kabul edildiğini söylemektedir.³⁵

Neticede müslümanlardan Amr b. Ümeyye ed-Damri, Kilab b. Rabia kabilesine mensup bir adamı yanlışlıkla öldürmesinden dolayı Hz. Peygamber yanında Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Usayd b. Hudayr ile birlikte Benî Nadir kabilesine gidip aralarındaki anlaşmadan dolayı öldürülen adamın diyeti için paylarına düşen miktarı onlardan talep etti. Onlar ise Peygamber’in üzerine değirmen taşı atmaya çalıştılar Hz. Peygamber’de oradan uzaklaştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber onlara bir elçi gönderip yaptıkları ihanetten dolayı memleketlerini terk etmelerini istedi, onlar ise bunu kabul etmeyip savaş ilan ettiler. Rasulullah (s.a.v.) Benî Nadir’in üzerine yürüdü ve onları on beş gece muhasara altına aldı. Sonra onlarla hurma bahçeleri ve topraklarının Hz. Peygamber’e verilmesi ile silah hariç develerinin taşıyabildiği kadar eşya alabilmeleri karşılığında topraklarından çekilmeleri konusunda anlaşmaya vardı. Benî Nadirin bütün malları Hz. Peygamber’e ait oldu. Bu olay rivayetlerde şöyle geçmektedir:

“Zühri’den rivayetle: Rasulullah (s.a.v.) Medine’nin mahallelerinin birinde iskân eden bir yahudi kabilesi olan Benî Nadir’i muhasara altına aldı, onlarda sadece develerinin taşıyabileceği mallar karşılığında kalelerinden indirilip sürgüne gönderildi. Bu olay hakkında Allah Teâla şu ayeti indirdi: “Ehl-i kitap’tan inkâr edenleri ilk sürgünde yurtlarından çıkararak O’ dur. Siz onların çıkacaklarına ihtimal vermemişsiniz. Onlar da kalelerinin kendilerini Allah’a karşı koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah’ın azabı hiç beklemedikleri bir yerden geliverdi; Allah yüreklerine korku düşürdü; öyle ki evlerini hem kendi elleriyle hem de müminlerin elleriyle yıkıyorlardı. O halde ibret alın, ey akıl sahipleri!”³⁶

Benî Nadir seferi sırasında Medine’de Abdullah b. Ümmi Mektum Resulullah’ın yerindevekâleten duruyordu.”³⁷

Oryantalistlere gelince onların çok azı hariç olmak üzere Benî Nadir gazvesinin gerçek sebeplerini görmezden gelmektedirler.³⁸

3.2.3. Benî Kurayza Yahudileri

Kurayza kelimesi Arapça’da bazı arapların kullandıkları atlar için kullanılmıştır. Bu kabile de Medine de bulunan yahudi kabilelerinden biridir. Benî Nadir kabilesi ile beraber soyları Hz.

³⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 1/ 413.

³⁵ Hamîdullâh, *İslam Peygamberi*, 1/194-195.

³⁶ el-Haşr 59/2.

³⁷ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzûrî, *Ensâb*, thk. Süheyl Zekkar-Riyad Zerkelî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996), 1/339; Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/8; Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Hibban b. Muâz b. Ma’bed et-Temîmî İbn Hibban el-Büstî, *es-Sîretü’n-nebeviyye ve ahhâru’l-hulefâ*, thk. Hafız Aziz Bey – Ulema Heyeti (Beyrut: Kütübü’s-sekâfiyye, 1417/1996), 1/236.

³⁸ Atçeken, “Bazı Oryantalistlere Göre Asrı Saadet’te Yahudiler”, 118-119.

Musa (a.s.) ile beraber Araplarda buluşur.³⁹ Hz. Peygamber'in hicretten sonra Medine'deki Arap ve yahudi kabileleriyle yaptığı Medine Sözleşmesi denilen antlaşmaya Benî Kurayza yahudileri Evs kabilesinin müttefiki olarak katılmışlardı.⁴⁰

Benî Kaynuka ve Benî Nadir kabilelerinin sürgün edilmesinden sonra Medine'de tek kalan kabile Benî Kurayza oldu. Onlarda diğer iki kabilenin ardından çok geçmeden Medine Vesikası'na aykırı davrandılar. Mekke müşrikleriyle gerçekleştirilen son savaş olan Hendek'te müşrikler ile antlaştılar ve müslümanları arkadan vurmaya çalıştılar. Hatta Mekke müşrikleri ile diğer Arap kabilelerini Medine'li müslümanlara karşı savaşa teşvik ettiler. Özellikle Hayber'e sürülen Benî Nadir kabilelerinden Sellam b. Ebi'l-Hakik, Huyey b. Ahtab, Kinane b. Rabi', Hevze b. Kays er-Rabii gibi kişiler Mekke'ye gidip müşriklere "Müslümanların kökünü kazıyana kadar arkanızdayız" sözünü verdiler. Mekke müşrikleri ise kendileri gibi bir Ehli kitab olan yahudilere, bizim dinimiz mi hayırlıdır yoksa Muhammedin mi? diye sordular. Yahudiler ise bu soruya sizin dininiz daha hayırlıdır⁴¹ diyerek düşmanlıklarının ne derecede olduğunu göstermiş oldular.

Hendek savaşı hazırlıklarında Kurayzalılar hilelerini öylesine gizlemişlerdi ki, hendek kazımında lazım olan eşyayı dahi müslümanlara vermişlerdi. Müslümanlar da bu güvenden dolayı onların hizasındaki yerlere hendek kazmamışlardı.⁴²

"Neticede Hendek engeline takılan müşriklerin geri çekilmesi ile Hz. Peygamber, Hz. Aişe'nin evine döndü. O sırada Cebrail (a.s) gelerek "Seni savaşmaktan alıkoyan nedir?" diye seslendi. Hz. Peygamber dışarı çıktığında da O'na (Allah Teâla Benu Kurayza üzere sefere çıkmayı emretti ben de onlara gidip kalelerini sallayacağım.) dedi. Hz. Peygamber de bunun üzerine Hz. Ali'yi çağırdı ve ona harp sancağını verdi. Bilal de insanlara "Resulullah ikinci namazlarınızı Benî Kurayza yurdunda kılmanızı emretti" diye seslendi. Müslümanlar 3000 kişilik bir ordu ile Benî Kurayza üzerine yürüdüler ve onları kalelerinde 15 gün muhasara altına aldılar. Şiddetli bir kuşatma olmasına rağmen dışarı hiç çıkmadılar. Muhasaranın uzamasından dolayı dayanamayıp Hz. Peygamber'e bir elçi göndererek kendilerine müslümanlardan Ebu Lubabe b. Abdulmunzir'i elçi olarak göndermelerini istediler. Ebu Lubabe yanlarına gittiğinde ne yapmaları gerektiğini sordular o da eliyle boğazını işaret ederek öldürüleceklerini ima etti. Daha sonra bu yaptığına pişmanlık duyup kendini mescide bağladı. Allah Teâla da onu affettiğine dair ayeti indirinceye kadar. Neticede Benu Kurayzalılar Hz. Peygamber'in hükmüne boyun eğip kalelerinden indiler. Hz. Peygamber'de onlar hakkında verilecek kararı Sa'd b. Muaz'a bıraktı.⁴³ O da buluş çağına eren erkeklerin boyunlarının vurulmasına, kadın ve çocukların esir alınmasına ve mallarının da taksim edilmesine karar verdi. Hz. Peygamber de "Sen onlar hakkında Allah Teâla'nın yedi kat gökler üzerinde verdiği hükmüne uygun

³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/456.

⁴⁰ Casim Avcı, "Kurayza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/431-432.

⁴¹ en-Nisâ 4/51.

⁴² Sümeyye Özkan, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Benî Kurayza Gazvesi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 49.

⁴³ Evs kabilesi daha önceden Hazrecliler'in müttefiki olan Benî Kaynuka'lıları ölüm cezasından kurtarmaları sebebiyle kendi müttefikleri olan Kurayzalılar için de böyle bir hakem tayini istediler. Neticede Evs kabilesinden olan Sa'd b. Muâz hakemliğe seçildi. Avcı, "Benî Kurayza", 26/431-432.

hüküm verdin.” buyurarak Sa’d b. Muaz’ı tasdikledi. Medine’ye dönen müslümanlar Hz. Peygamber’in emriyle çarşıda hendekler kazdılar ve öldürülecek olan Benî Kaynuka’lıları grup grup getirip boyunlarını vurdular. Altı yüz ile yedi yüz arasında yahudi⁴⁴, müslümanları arkadan vurmaları ve anlaşmaları bozduklarından dolayı böylece öldürülmüş oldu.”⁴⁵

3.2.4. Hayber Yahudileri

Hayber, Medine yakınında bulunan bir kalenin ismi⁴⁶ olarak bilinmekle beraber aslında, Medine’nin yaklaşık 180 km. kadar kuzeyinden başlayan ve denizden 850-1000 m. yükseklikte yer alan etrafı volkanik topraklarla çevrili geniş bir vadinin adıdır.⁴⁷

Benî Kurayza yahudilerinin Medine’de ortadan kaldırılmasıyla beraber Medine civarlarında hiçbir yahudi mahallesi ve kabilesi kalmadı. Bu durum müslümanlarında yıllardan sonra rahat bir nefes almalarını sağlamıştır. Zira yahudi gruplar Medine’deki gayr-i müslim unsurlar arasında ihtilaf çıkartan, ihanet eden tek gruptu diyebiliriz.

Benî Kurayza yahudileri ile alakalı başlıkta anlattığımız üzere Nadiroğulları ile Kaynukaoğulları yahudilerinden sürgün edilenler Medine’nin kuzeyinde bulunan Hayber adı verilen yere yerleşmişlerdi. Burada da müslümanların aleyhine faaliyetlerine devam eden yahudi kabileleri, Medine’deki son yahudi kabile olan Benî Kurayza’yı da Hendek savaşında kışkırtıp onlarında Medine’den sürgün edilmelerine neden oldular. Özellikle de Hendek savaşının başlamasına katkı sağlamaları ve Arap kabilelerini Medine aleyhine kışkırtmalarından dolayı Hz. Peygamber Hayber üzerine sefere çıktı.

Bu seferden önce Hudeybiye antlaşmasının imzalanması da Hayber’in fethinde dönüm noktası olmuştur. Zira bu antlaşmayla Hayberlilerin yegâne destekçisi sayılabilecek Mekkelilerintarafsız kalmaları sağlandı.⁴⁸

“Hz. Peygamber Allah’a ortak koşan bu yahudilerle çok şiddetli bir şekilde savaştı. Netice de müslümanlardan bazıları şehit oldu yahudilerden de birçok kişi öldürüldü. Kaleleleri teker teker fethedildi.⁴⁹Şayet galibiyetten sonra Tevrat’a göre hüküm verilmiş olsaydı bütün bâliğ erkekler öldürülecek, kadın ve çocuklar da köle yapılacaktı. Fakat Hz. Peygamber evvela halkın tamamının canını bağışlayarak kendilerine üzerlerindeki kıyafetleriyle yurtlarından ayrılmaya müsaade etti. Sonrasında ise daha çok müsamaha gösterdi ve topraklarında ortakçılık yapmalarına, yani yetiştirecekleri ürünün yarısını almalarına izin verdi.”⁵⁰

⁴⁴ W. N. Arafat, Benî Kurayza’nın ihanetini kabul etmekle beraber, 600’ün üzerinde Yahudi’nin kılıçtan geçirildiğini hem senedindeki Kurayza Yahudilerinden olan ravilerden ötürü hem de metnin Yahudilerin savaşları hakkındaki rivayetlerle birebir aynı olmasından dolayı reddetmektedir. bk. W. N. Arafat, “Medine Yahudileri ve Benî Kureyza Hikayesi Üzerine Yeni Bakışlar”, çev. Şaban Öz, *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2004), 139-144.

⁴⁵ Ebu Adbillah Muhammed b. Sa’d, *Tabakâtu’l-Kubrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ata (Beyrut: Dâru’l kütübü’l-’lmiyye, 1410/1990), 2/57-58.

⁴⁶ Fîruzâbâdî, *Kâmûsu’l-Muhît*, 382.

⁴⁷ Muhammed Hamîdullah, “Hayber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/20-22.

⁴⁸ Nuh Arslantaş, “Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri”, *Belleten* 72/264 (Ağustos 2008), 434-435.

⁴⁹ İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kübrâ*, 2/81.

⁵⁰ Hamîdullâh, “Hayber”, 17/20-22.

“Hz. Peygamber Hayber topraklarını otuz altı parçaya taksim etmiş, her parçayı da yüz hisseye ayırmıştı. Toprakların yarısı beklenmeyen hadiseler ve olağanüstü ihtiyaçlar için ayrılıp diğer yarısı ise müslümanlar arasında taksim edilmişti.”⁵¹

Hayber yahudileri, Medine içerisinde yaşayan diğer üç yahudi kabilesi gibi sürgün veyahut ölümle cezalandırılmadılar. Bunun nedenleri arasında birçok şey sayılabilir. Medine dışında yaşamaları ve müslümanlar açısından bunun rahatlatıcı bir neden olması, verimli arazilere sahip olmaları ve tarımı iyi bilmeleri (bu maddi açıdan müslümanlara fayda verecek bir nitelik) gibi nedenler sayılabilir. Hayber yahudileri buldukları bölgede Hz. Ömer zamanına kadar mahsullerinin yarısı karşılığında iskân etmişlerdir.⁵²

3.3. Medine’de Yahudiler Tarafından Hz. Muhammed’e (s.a.v.) Karşı Gerçekleştirilen Bazı Saldırıları

3.3.1. Lebîd b. el-A’sam Olayı

Hz. Peygamber’e büyü yapılması ile alakalı olay hadis kitaplarında şöyle geçmektedir:

“Hz. Aişe (r.a.) anlatır: “Hz. Peygamber’e (s.a.v.) büyü yapılmış, sonunda yapmadığı halde bir şeyi yaptığını zanneder olmuştu. Nihayet bir gün tekrar tekrar dua etti. Resûlullah (s.a.v.) sonra bana: “Allah’ın bana içerisinde şifam olacak şeyi bildirdiğini biliyor musun: Bana iki kişi geldi, birisi başucuma diğeri de ayakucuma oturdu, biri diğeri: “Bu kimsenin rahatsızlığı nedir?” dedi, o da: “Büyü yapılmış” dedi: “Kim yaptı?” dedi: “Lebîd b. el-A’sam” dedi: “Ne içinde yaptı?” dedi: “Tarak, tarantıdan dökülen kıl ve erkek hurmanın kurumuş kapçığı içerisinde” dedi. Diğeri: “O nerededir?” dedi: “Zervân kuyusundadır.” dedi. Arkasından Hz. Peygamber (s.a.v.) kuyuya gitmek için yola çıktı (işini bitirdikten) sonra döndü ve döndüğünde Hz. Aişe’ye: “Kuyunun yanındaki hurma ağaçları adeta şeytanların başları gibi idi” buyurdu, ben de: “Onu meydana çıkardın mı?” dedim: “Hayır meydana çıkarmadım, çünkü Allah bana şifa verdi, artık bu işle hak üzerinde kötülüğün yayılmasından endişe ettim” buyurdu, sonra da kuyu toprakla gömüldü.”⁵³

Enbiya Yıldırım konu üzerinde yaptığı araştırmanın sonucunda hadisin sahih olarak gözüktüğünü, Resulullah’ın karşılaştığı şeyin, kısa süreli bir dalgınlık olduğunu söylemektedir.⁵⁴

İbn Hişâm, Resulullah’a büyü yapan kişinin, Medineli Yahudi kabilesi Benî Zureyk’ten birisi olduğunu söylemektedir.⁵⁵ Nitekim yapılan büyü de Medine’de yahudilere ait bir bahçedeki kuyudan çıkarılmıştır.

Yahudiler çeşitli yollarla müslümanları Medine’den çıkartmaya çalışmışlar bunda başarıyla ulaşamayınca son olarak da zehirleme, büyüleme gibi türlü yollara başvurmuşlardır. Şimdi aktaracağımız olay da bunlardan birisidir.

⁵¹ Arslantaş, “Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri”, 435.

⁵² Arslantaş, “Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri”, 436.

⁵³ Buhârî, “Tıb”, 46; “Selâm”, 43; İbn Mâce, *es-Sünen*, “Tıb”, 45; Nesâî, “Tahrîmu’d-dem”, 19.

⁵⁴ Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 274.

⁵⁵ Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Humeyrî el-Meâfirî Ebû Muhammed Cemâluddîn, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd., (Mısır: Şeriketü Mustafa el-Bâbi el-Halebî ve Evlâduhû, 1375/1955), 1/515.

3.3.2. Zeyneb bnt. Hâris Olayı

“Hayber fethi sonlanıp etraf sakinleşince Zeynep isminde birkadın Hz. Peygamber’in koyunun neresini sevdiğini soruşturdu. İnsanlarda, ön kol ve kürek kısmını sever dediler. O da bir koyun kesip hazırladı. Ve koyunun özellikle ön kol ile kürek kısımlarına zehiri bol sürdü. Akşam olduktan sonra Hz. Peygamber akşam namazını kıldı. Daha sonra evine dönerken yolda Zeynep bnt. Haris ile karşılaştı o: “Bu, benden hediyedir” diyerek etleri uzattı. Hz. Peygamber hediye yerdi ancak sadaka kabul etmezdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ashabını da davet etti ve eti yemeye koyuldular. Hz. Peygamber koyunun kol kısmından bir ısırık aldı, o sırada Bısr b. Bera’da ısırık almıştı. Hz. Peygamber ağzına aldığı lokmaya hemen çıkarttı, Bısr b. Bera’da bunu görünce o da çıkarttı. Sonra Hz. Peygamber etin kendisine zehirli olduğunu söylediğini ilettiler. Bısr b. Bera bu zehirden şehit oldu. Hz. Peygamber Zeyneb’in çağrılmasını emretti ve ona “Eti zehirledin mi?” diye sordu. O da evet dedi ve kimden haber aldığını sordu. Hz. Peygamberde etin haber verdiğini söyledi. Sonra o kadına neden böyle bir şey yaptığını sordu, o da “Babamı, amcamı ve eşimi öldürdün. Yapmak istediklerini yaptın. Ben de eğer bu Peygamberse koyun haber verir dedim yok eğer bir zorba hükümdarsa ondan kurtuluruz” diye düşündüğünü söyledi. Daha sonra bu kadın bir rivayete göre Bısr b. Bera’nın kisası olarak öldürüldü denilmiştir.”⁵⁶

3.4. Öldürülmesi Emredilen Yahudiler

3.4.1. Ebû Afek

Bu şahıs Amr b. Avfoğulları’ndan yaşlı, insanları Hz. Peygamber aleyhine kışkırtan ve çirkin şiirler söyleyen bir yahudiydi.⁵⁷ Hz. Peygamber bizi bu pislikten kim kurtaracaktır, diyerek öldürülmesini istemiştir. Bunun üzerine Salim b. Umeyr bu görevi üstlenerek Ebu Afek’i öldürmüştür.⁵⁸ Bu konuda ki diğer bir rivayette her ne kadar öldürme işini Salim’in tek başına yaptığı anlaşılabilir da⁵⁹ Hz. Peygamber’in savaş meydanlarında yapılan küçük hatalara dahi göz yummadığına bakacak olursak bu ihtimalin zayıf kaldığını söyleyebiliriz.⁶⁰

3.4.2. Asmâ bnt. Mervân

Bu kadın Benî Ümeyye’den olup, insanları Hz. Peygamber ve İslam aleyhine kışkırtacak şiirler yazıyordu. Sahabeden Umeyr b. Adiyy bu şiirleri işitince eğer Hz. Peygamber Bedir’den sağsalım dönerse bu kadını öldüreceği adına Allah’a yemin etti. Daha sonra bir gece kadının evine gitti ve kılıcıyla onu öldürdü. Sabah namazını kılmak için Mescid-i Nebi’ye gitti, namazdan sonra Hz. Peygamber Asma’yı öldürdün mü diye sorunca Umeyr ‘Evet, Anam babam sana feda

⁵⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/677-678.

⁵⁷ Belâzûrî, *Ensâb*, 1/373.

⁵⁸ Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî el-Basrî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa Abdolvâhid (Lübnan: Dâru'l-ma'rife, 1395/1976), 4/438.

⁵⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/175.

⁶⁰ Veysel Aktürk, *Hz. Peygamber Döneminde Öldürülmeleri Emredilenler ve Öldürülme Nedenleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 111.

olsun, Ya Resulallah' dedi.⁶¹ Bu konuda ki diğer bir rivayette ise Hz. Peygamber'in "Bu kadının kellesini benim için kim alacak" dediğirivayet olunmaktadır.⁶²

Birinci rivayette Hz. Peygamber'in direkt olarak Asma'yı öldürdün mü diye sorması, ikinci rivayette de zaten emri Peygamber'in vermesinden, bu işin Umeyr tarafından izinsiz olarak yapıldığını değil bir emir doğrultusunda yapıldığını göstermektedir.⁶³

3.4.3. Ka'b b. Eşref

Dünya üzerindeki tüm medeniyetler belirli bir takım yetenekleriyle ortaya çıkmışlardır. İsa (a.s.) zamanında insanlar tıp konusunda, Musa (a.s.) zamanında sihir, büyüleyici şeyler konusunda, Hz. Peygamber zamanında ise insanlar özellikle de Araplar şiir, edebiyat, büyüleyici sözler söyleme noktasındaki yetenekleriyle öne çıkmışlardır.⁶⁴ Şiir öylesine önemli bir konumdaydı ki iki Arap kabilesi birbirleri aleyhine söyledikleri bir şiir yüzünden bile savaşa tutulabiliyordu. Hatta Mekkeli müşrikler beğendikleri yedi tane şiiri Kabe'ye asacak kadar bu işe önem veriyorlardı.

İlim ehline de malumdur ki söz karşındaki kişinin anlayışına, önem verdiği şeye göre söylenmesi gerekir. Allahu Teâla da Peygamberimiz'i kendi döneminde revaçta olan bu niteliklerle donatmıştır. O'na az sözle uzun meramları anlatabilme yeteneği vermiştir.⁶⁵

Şiir konusunda yahudilerde de önde gelen kişiler vardı. Bunlardan birisi de Ka'b b. Eşref idi. O, şiirleri ile müslümanları ve Peygamberimizi alaya almış, ayrıca Mekkeli müşrikleri de müslümanlar aleyhine kışkırtmıştır.

Bununla beraber Ka'b b. Eşref Medine'de kurulmak istenen Pazar'a müdahale etmiş ve Benî Kaynuka'da olan pazara alternatif bir yerin kurulmasına engel olmaya çalışmıştır.⁶⁶Sonuç olarak Hz. Peygamber, Ka'b'ın öldürülmesini emretmiştir.

Yahudi şair Ka'b b. Eşref'in öldürülmesi ile alakalı hadis Buhari de şöyle geçmektedir:

"Cabir b. Abdullah (r.a.): "Rasulullah (s.a.v.): " Kim, Ka'b b. Eşref'e haddini bildirir? Çünkü o, Allah ve Rasulunu incitip eziyet vermiştir." buyurdu. Muhammed b. Mesleme hemen kalkıp: "Ey Allah'ın Rasulü, onu benim öldürmemi ister misin?" dedi, O da: "tamam" dedi. Muhammed b. Mesleme: "Bazı şeyler söylemem için bana izin ver" dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.): "Tamam söyle" buyurdu. Neticede Muhammed b. Mesleme, Ka'b b. Eşref'in yanına geldi ve: "Şu adam bizden zekat vermemizi istedi, gerçekten bizi yorup bitirdi. Bu yüzden ben senden borç istemeye geldim" dedi. Ka'b: "Evet öyle, Allah'a yemin olsun ki ondan daha çok usanırsın" dedi. Muhammed b. Mesleme: "Bir kere ona uyduk, durumu ne olur sonuna bakana değin artık kendisini bırakmayı düşünmüyoruz. Bize bir iki yük yiyecek vermeni istedik" dedi, o

⁶¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/173.

⁶² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/637.

⁶³ Aktürk, *Hz. Peygamber Döneminde Öldürülmeleri Emredilenler*, 116.

⁶⁴ Zübeyir Bulut, "Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Mucizeler", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (2015), 11.

⁶⁵ Buhârî, "İ'tisâm", 1; Müslim, "Mesâcid ve Mevâdiu's-salât", 5; Nesâî, "Cihâd", 3.

⁶⁶ bk. M. J. Kister, "Peygamber'in Pazarı", çev. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 25-29.

da: “Olur ama bana rehin bırakmanız lazım” dedi. Onlar: “Rehin ne istiyorsun?” dediler. Ka’b: “Kadınlarımızı bana rehin bırakın” dedi. Onlar: “Sen, Arapların en yakışıklısı iken kadınlarımızı nasıl sana rehin bırakabiliriz” dediler. Ka’b: “O zaman oğullarımızı bana rehin bırakın” dedi. Onlar: “Birileri: “Bir iki yüke rehin bırakıldı” diye evlatlarımızı dillerine dolarlar bu da bize ar olur ama silahlarımızı sana rehin bırakalım” dediler. Arkasından Ka’b tekrar gelmeleri için onlara zaman belirledi. Muhammed b. Mesleme, Ka’b’ın sütkardeşi Ebu Naile ile birlikte geceleyin geldiler. Ka’b onları kaleye çağırmişti, (geldiklerinde) yanlarına indi. Karısı: “Bu saatte nereye gidiyorsun?” dedi: “Bu gelenler Muhammed b. Mesleme ile kardeşim Ebu Naile’dir” dedi. Karısı: “Ben bir ses duyuyorum... sanki ondan kan damlıyor...” dedi. O da: “Bu gelenler Muhammed b. Mesleme kardeşim ile sütkardeşim Ebu Naile’dir. Hem soylu bir kimse geceleyin kılıç darbesine bile çağrılrsa buna icabet eder” dedi. Muhammed b. Mesleme kendisiyle birlikte iki kişiyi de içeri koydu. Bir rivayete göre bunlar Ebu Abs b. Cubeyr, Haris b. Evs ve Abbad b. Bişr’dir. Muhammed b. Mesleme arkadaşlarına: “Yanımıza geldiğinde ben saçının ne güzel koktuğunu söyler ve koklarım bu sırada onu yakaladığımı gördüğünüzde hemen atılıp vurun” dedi. Diğer bir rivayette ise: “Sonra size de başını koklatırım” demiştir. Ka’b kılıcını kuşanmış etrafına güzel kokular saçarak indi Muhammed b. Mesleme: “Bu günkü kadar böyle güzel bir koku görmedim” dedi. Ka’b: “Arapların en güzel kokulu ve en mükemmel kadını benim yanımdadır” dedi. Muhammed b. Mesleme: “Başını bir koklamama izin verir misin?” dedi. O da: “Tabi” dedi. Başını kokladı sonra da arkadaşlarına koklattı, arkasından: “Bir daha koklamama izin verir misin?” dedi. O da: “Tabi” dedi. Muhammed b. Mesleme, Ka’b’ı yakalayınca: “Haydi saldırın!” dedi, hemen öldürdüler sonra da Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelip durumu bildirdiler.”⁶⁷

Hz. Peygamber’in burada bir şairi şiirinden dolayı öldürmesi düşünce özgürlüğünü kısıtlama olarak görülmemelidir. Özgürlükler başkalarının haklarına kastetme anlamına gelmemektedir. Nitekim günümüzde de devletler, toplumlar her fikre karşı açık olmakla beraber ülke menfaatlerine aykırı, yıkıcı fikirler ortaya çıktığında bu yumuşaklığı göstermemektedirler. Benî Nadir kabilesinden Ka’b’ın öldürülme gerekçesinin sadece edebi birtakım şiirler yazmak olamayacağı ihtimali gözden ırak tutulmamalıdır.

3.4.4. İbn Suneyne

İbn Suneyne Beni Harise kabilesine mensup yahudi birisiydi. Müslüman olan Muhayyisa’nın abisi Huvayyisa b. Mes’u’dun arkadaşıydı. Onu Muhayyisa öldürdü, abisi ‘Onu sen mi öldürdün, karnındaki yağın çoğu onun malı sayesinde’ diyerek Muhayyisa’ya vurdu. Muhayyisa da: “Vallahi onu öldürme mi emreden kişi senin de boynunu vurmamı emretse seni de öldürürüm” dedi. Bu kararlılığa şaşırان Huvayyisa da müslüman oldu.⁶⁸

⁶⁷ Buhârî, “Meğâzî”, 15; Müslim, “Cihad ve’s-siyer”, 42.

⁶⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/192.

4. Yahudiler'den Olup İslamiyet'i Seçen Önemli Şahsiyetler

4.1. Safiyye bnt. Huyey

Tam ismi Safiyye bnt. Huyey b. Ahtab b. Sa'ye b. Sa'lebe b. Ubeyd'dir.⁶⁹ Medine'de muhtemelen 610'da doğdu. Babası Benî Nadîr'in reisi Huyey b. Ahtab, annesi aynı kabileden Berre bint Semev'el'dir.⁷⁰

Hz. Peygamberaralarında birçok savaşlar geçen yahudiler ile gerçekleşen bu evlilik sayesinde sıhrî bağ kurmuş ve onların biraz da olsa kinlerini dindirmiştir. Zira Hayber savaşının akabinde yapılan bağışlar buna delalet etmektedir.⁷¹ Safiyye validemizin evliliği ise şöyle gerçekleşmiştir:

"Kendisi Hz. Peygamber'le evlenmeden önce Hayber'de, Kinâne b. Rabi' b. Ebi'l-Hukayk'ın evinde gelin iken rüyasında ayın odasına girdiğini görmüş. Bu rüyayı kocasına anlattığında da kocası ona: "Sen Hicazlıların meliki Muhammed'i istiyorsun" diyerek tokat atmıştır.⁷²Hiz. Safiyye'nin gördüğü bu rüya gerçekleşmiş. Hayber esirleri toplandığında Dıhyetü'l-Kelbi (r.a.) Hz. Peygamber'den bir esiri kendisine vermesini istemiş, O'da istediğini alabilirsin dediğinde Dıhye, Safiyye bnt. Huyey'i seçmiş. Bu durumu gören yahudiler Hz. Peygamber'e gelerek o kadın Kurayza ve Nadir yahudilerinin efendisidir, onu almak ancak sana yaraşır demişlerdir. Hz. Peygamber'de Dıhye'ye başka bir esir seçmesini istemiş kendisi Safiyye bnt. Huyey'i alıp azat etmiş daha sonra da onunla evlenmiştir."⁷³

Safiye (r.a.) diyor ki: Resûlullah'dan daha çok buğzettiğim biri yoktu, çünkü hem babamı, hem kocamı, hem kardeşimi öldürmüştü. Allah Resûlü hep benden özür diliyor ve: "Safiye, baban Arapları benim aleyhimde toplamış şöyle şöyle yapmıştı" diyordu. Sonunda kendisine duyduğum buğz ve düşmanlık kalbimden silindi.⁷⁴

Safiyye validemizle alakalı rivayetleri incelediğimiz de onun bir savaş esiri olduğunu daha önceden iki evlilik yaptığını ve lığı tercih konusunda serbest bırakılıp kendi isteğiyle müslüman olduktan sonra Peygamberimizle evlendiğini görüyoruz.⁷⁵

4.2. Abdullâh b. Selâm

Hiz. Peygamber risalet görevini Medine'de de sürdürmeye devam etti ve oranın yerlileri olan yahudileri de İslam'a davet etti. Ancak onlar son Peygamberin de kendilerinden geleceğine inandıklarından ve hasetlerinden dolayı iman etmediler. Ancak aralarından az da olsa iman edenler ortaya çıktı. Bunlardan en önemlisi de büyük yahudi âlimi olan Abdullah b. Selâm'dı (r.a.). Nitekim o yahudilerin de ilmini kabul ettiği şahsiyetli bir zat idi.

⁶⁹ Belâzûrî, *Ensâb*, 1/442.

⁷⁰ Aynur Uraler, "Safiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/474-475.

⁷¹ Ömer Sabuncu, "Hz. Peygamber'in Hanımı Hz. Safiyye'nin Hayatı ve Kişiliği", *İstem Dergisi* 14/28 (2016), 308-309.

⁷² İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 3/374.

⁷³ Buhârî, "Salât", 12; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb Arnaût, Adil Mürşit (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1421/2001), 19/51.

⁷⁴ Muhammed Yusuf Kandehlevî, *Hayâtü's-sahâbe*, çev. Sıtkı Güllü (İstanbul: Divan Yayınları, 1991), 3/218.

⁷⁵ Züleyha Karakuş, *Hiz. Peygamber'in Köle ve Cariyeleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 35.

Hatta büyük müfessir Mücâhid' e göre onun ilmine Allah Teâla dahi şahit olmuştur. Zira O, ayette buyurulan “وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ” (kendilerinde Tevrat'ın bilgisi olanlar) ifadesinin Abdullah b. Selam'a işaret ettiğini söylemektedir.⁷⁶ Aynı şekilde Mukatil b. Süleyman'da (150/767) Bakara suresinin 5. ayetinde bahsedilen “Kur'an'a, önceki kitaplara ve ahrete iman edenlerin” Abdullah b. Selam ve arkadaşları olduğunu söylemektedir.⁷⁷

Bazı alimler ise Abdullah b. Selam'ın iman edışıyle alakalı rivayetlerden, hiçbir ayetin sebebi nüzulunda bahsedilmemesinden dolayı bu surelerin böyle tefsir edilmesini doğru bulmamaktadır.⁷⁸

Abdullah b. Selam'ın nasıl iman ettiğine dair hadise ise şöyle anlatılmaktadır:

“Enes b. Malik (r.a.) anlatır: “Resulullah'ın (s.a.v.) Medine'ye geldiği haberi (bir zamanlar büyük yahudi alimi olan) Abdullah b. Selam'a (r.a.) ulaştı. O da kalkıp yanına geldi ve: “Ben sana sadece bir Peygamberin bileceği üç şey soracağım: Kıyamet alametlerinin ilki nedir, cennetliklerin ilk yiyecekleri yemek nedir, çocuk, hangi şeyden dolayı babasına, hangi şeyden dolayı da teyzelerine çeker?” dedi. Resulullah (s.a.v.): “Biraz önce Cebrail bunları bana bildirmişti” buyurdu. Abdullah b. Selam: “Bu, yahudilerin düşmanı meleklerdendir.” dedi. Resulullah (s.a.v.): “Kıyamet alametlerinin ilki, insanları doğudan batıya toplayan bir ateştir. Cennetliklerin yediği ilk yiyecek büyük balık ciğerinin uzantısıdır, çocuktaki benzeme hususuna gelince: Erkek kadınla birleştiğinde suyu kadının suyunu geçerse benzeme, erkeğe olur. Kadının suyu geçerse benzeme, kadına olur.” buyurdu. O da: “Senin Allah'ın Resulu olduğuna şahitlik ederim. Ey Allah'ın Resülü, yahudiler çok yalancı ve iftiracı bir millettir. Eğer onlara benim hakkımdaki görüşlerini sormandan önce müslüman olduğumu öğrenirlerse senin yanında bana hayret edebileceğin yalan ve iftirada bulunurlar” dedi. Arkasından bir yahudi heyeti geldi, Abdullah da bir odaya girdi. Resulullah (s.a.v.): “Abdullah'ın içinizde mevkiisi nasıldır?” buyurdu. Onlar: “En bilginimiz ve en bilginimizin oğludur” dediler. Resulullah (s.a.v.): “Abdullah müslüman olsa ne dersiniz?” buyurdu. Onlar da: “Allah onu bundan korusun.” dediler. Ardından Abdullah yanlarına çıktı ve: “Eşhedü en lâ ilahe illallah ve Eşhedü enne Muhammeden Resulullah” dedi. Onlar da: “Abdullah bizim en kötümüz, en kötümüzün oğludur” diyerek onun hakkında iftira etmeye koyuldular.”⁷⁹

4.3. Sa'lebe b. Ebî Mâlik

Benî Kurayzalıdır. Babası Ebi Malik'in ismi Abdullah b. Sâm'dır. Künyesi Sa'lebe Ebâ Yahya'dır. Ebu Malik, Yemen'den gelmiştir. Benî Kurayza'dan birisi ile evlendiği için Kurazî diye

⁷⁶ Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr et-Tabî'î el-Mekkî el-Kuraşî el-Mahzûmî, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Dr. Muhammed Abdusselam Ebu'n-Nîl (Mısır: Dâru'l-fikr, 1410/1989), 409.

⁷⁷ Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâu't-turâs 1423/2002), 1/81.

⁷⁸ Sami Kılınçlı, “Medenî Surelerde Abdullah b. Selam İle İlişkilendirilen Ayetler Bağlamında Tefsir Rivayetlerinin Değerlendirilmesi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Şubat 2019), 512.

⁷⁹ Buhârî, “Ehâdîsü'l-enbiya”, 1; Muhammed b. İsa b. Sevve b. Mûsa b. ed-Dahhâk Ebu İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuad Abdalbâki, İbrahim Atve İvaz (Mısır: Matbâa'tü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), “Sifâtu'l-kiyâme”, 42; İbn Mâce, “İkâmetü's-salavât”, 175; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/114.

anılmıştır. Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan hadis rivayet etmiştir. Davud b. Sinan, Sa'lebe'yi saç ve sakalı kınalı halde gördüğünü söylemiştir. Ayrıca Muhammed b. Ömer, Sa'lebe'nin Kurayzalıların imamı olduğunu, büyük yaşlardayken vefat ettiğini ve az sayıda hadis rivayet ettiğini aktarmıştır.⁸⁰ Vefat yeri ve tarihi hakkında ise bir rivayet bulunmamaktadır.⁸¹

4.4. Muhayrik en-Nadrî

Asıl adı Husayn olup İslâmiyet'i kabul edince Hz. Peygamber kendisine Abdullah adını vermiştir. Muhayrik, Tevrat'ı iyi bilen ve geniş hurma bahçeleri bulunan zengin bir kimse idi.⁸² Uhud günü yahudilere: "Biliyorsunuz ki Muhammed (s.a.v.) sizi yenmesi haktır" dedi. Onlar: "Bugün Cumartesi" dediler. Muhayrik hayır dedi ve kılıcını kuşanarak 'Eğer ölürsem malım Muhammed'indir, istediğini yapsın" diyerek savaştı ve şehit edildi. Hz. Peygamber: "Muhayrik yahudilerin en hayırlısıydı" buyurdu.⁸³

5. Hadislerde Müslümanlar ile Yahudiler Arasında Gerçekleşeceği Haber Verilen Savaşlar

Kur'ân'ı Kerim'i okuduğumuzda Allah Teâla'nın birçok yerde yahudilerden bahsettiğini görmekteyiz. Ancak Allah Teâla, yahudilerle alakalı malumatları müslümanlara tarihi bir bilgi olarak değil de ders alınması için anlatmaktadır. Buna delil olarak Musa'nın (a.s.), Firavun'u İslam'a davet ettiği ayetlerin Mekkî surelerde yer alması örnek verilebilir.⁸⁴

Kur'ân-ı Kerim'in bizlere ibret olarak sunduğu bir diğer husus da insanlar içinden müslümanlara en şiddetli olan kişileri yahudiler olarak göstermesidir.⁸⁵

Hz. Peygamber'in hadislerine baktığımızda hadislerin ekseriyetle kendi ashabıyla aralarında geçen meseleler üzerine söylendiğini, yine kendisine gelen vahyin açıklanması ile alakalı olduğunu görmekteyiz. Ancak Hz. Peygamber'in sözlerine genel bir çerçeveden baktığımızda bu sözlerin büyük bir kısmının da ileride gerçekleşecek hadiselerle ait olduğunu görmekteyiz. Hadis literatüründe bu türden hadislerle fiten, melahim hadisleri denmektedir.

Fiten ve Melahim hadislerinin büyük bir yekûnunu kıyamet alametleri ile alakalı konular oluşturmakla beraber bu türün içerisinde ileride müslümanlar ile değişik milletler arasında gerçekleşeceği bildirilen savaşlarda yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in yahudilerle alakalı geçmişte yaşanan olayları örnek vermesine mukabil hadislerde de geleceği dair yahudilerle alakalı malumatlar verilmektedir. Bu malumatlar hadis kaynaklarında şöyle geçmektedir:

"Yahudilerle savaşacaksınız ve onları yeneceksiniz. Hatta taş şöyle diyecektir: "Ey müslüman! Arkamda yahudi var gel onu öldür."⁸⁶

⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, 5/59.

⁸¹ Ömer Sabuncu, *Yahudi Asıllı Sahabiler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 160.

⁸² İbrahim Hatipoğlu, "Muhayrik en-Nadrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/22.

⁸³ Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî (Beirut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 2/50-51.

⁸⁴ el-A'raf 7/104.

⁸⁵ el-Mâide 5/82.

⁸⁶ Müslim, "Fiten", 80,81; Tirmizî, "Fiten", 50; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/225; İbn Hıbbân, *Sahîh*, thk. Şuayb Arnaût (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1988), 15/217.

İmam Tirmizi bu hadis sahihtir demiştir.⁸⁷

Şuayb Arnaût, yukarıdaki hadisin İbn Hibban'da geçen rivayetin tahririn de isnadının Müslim'in şartına göre sahih olduğunu, ravilerinin ise Harmele b. Yahya hariç şeyhaynın sikatından olduğunu belirtmektedir.⁸⁸

"Yahudilerle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Hatta taş şöyle diyecektir: "Ey müslüman! Arkamda yahudi var gel onu öldür."⁸⁹

Şuayb Arnaût yukarıdaki hadisin Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde geçen rivayeti için isnadı Müslim'in şartına göre sahihtir demiştir.⁹⁰

"Yahudilerle müslümanlar savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Savaşta müslümanlar yahudileri öldürecek. Yahudiler taşlar ve ağaçların arkalarına saklanacaklar. Taş veya ağaç diyecekler ki: Ey müslüman! Arkamda yahudi var gel de onu öldür, sadece ğarkad ağacı söylemeyecektir. Çünkü o yahudilerin ağaçlarındandır."⁹¹

Bu hadis için de Şuayb Arnaût, el-Müsned'e yaptığı tahriçte isnadının sahih olduğunu söylemiştir.⁹²

Süleyman Doğanay, yahudilerle gerçekleşecek savaşlar hakkındaki hadislerin isnadını değerlendirdiği makalesinde bu hadisleri detaylı bir şekilde incelemiş, klasik hadis usulüne göre hadislerin isnad yönünden sıhhatini tasdiklemiş ancak klasik hadis usülü ile beraber modern tenkit yöntemleri dâhilinde bu hadisin metninin de incelenmeden kesin hükme varılamayacağını belirtmiştir.⁹³

Yukarıda verilen hadislerde Hz. Peygamber'in kıyamet alametlerinden biri olarak müslümanlarla yahudilerin bir savaş yapacağından bahsediliyor. Sahabe zamanından şimdiki ana kadar müslümanların bu hadisi ilk bakışta tam olarak zihinlerinde canlandırmaları zor gözükmemektedir ve öylede olmuştur. Ancak yirminci asırda dünyanın muhtelif yerlerinde dağınık vaziyette bulunan yahudilerin ekseriyetinin Filistin topraklarını işgal edip orada İsrail adında bir yer kurmalarıyla bu hadisler daha da anlaşılır hale gelmiş gibi gözükmemektedir. Zira Filistin topraklarına yerleşen yahudiler burada iskan eden müslümanlara saldırıp şehid edip, evlerini ve mahallelerini işgal etmiştir. Yapılan bu haksız saldırıların müslümanların zihinlerini hadiste gerçekleşeceği söylenen savaşa hazır hale getirdiğini düşünmek mümkündür.

6. Yahudiler ile Alakalı Muhtelif Rivayetler

"Allah, yahudileri kahretsin! Şüphesiz Allah, onlara, leşlerin iç yağlarını yasakladığı zaman, onlar, onu erittiler, sonra da satıp parasını yediler."⁹⁴

⁸⁷ Tirmizi, "Fiten", 50.

⁸⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, 15/217.

⁸⁹ Buhârî, "Cihâd", 93; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/499.

⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/499.

⁹¹ Müslim, "Fiten", 82; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/233.

⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/233.

⁹³ Süleyman Doğanay, "Yahudilerle Savaş Hadisinin İsnad Açısından Tenkidi ve Değerlendirilmesi", *Bilimname* 16/1 (2009), 89-90.

⁹⁴ Buhârî, "Ehâdisü'l-Enbiya", 49; Müslim, "Müsâkât", 71; Ebu Dâvud, "Buyû' ", 66.

Yukarıdaki hadise Ebu Dâvud'daki rivayetinin tahkikinde Şuayb Arnaût, isnâdı sahihtir demiştir.⁹⁵

"İbn Abbâs'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) Medine'ye geldiği zaman, yahudiler âşûrâ günü oruç tutuyorlardı. Resûlullah (s.a.v.) onlara, "Oruç tuttuğunuz bugün nedir?" diye sordu. Onlar da "Bugün Allah'ın, Musa'yı ve kavmini kurtarıp Firavun'u ve kavmini boğduğu büyük bir gündür. Musa şükretmek için bugün oruç tuttu. Biz de oruç tutuyoruz." dediler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): "Biz Musa'ya sizden daha lâıyk ve yakınız." buyurdu. Ondan sonra âşûrâ günü Resûlullah (s.a.v.) hem kendisi oruç tuttu hem de oruç tutulmasını emretti."⁹⁶

Şuayb Arnaût yukarıdaki rivayetin Ahmed b. Hanbel'deki metninin tahkikinde hadisin Buhari ve Müslim'in şartlarına göre isnadının sahih olduğunu söylemiştir.⁹⁷

"İbn Ebû Leylâ'nın anlattığına göre, Kays b. Sa'd ve Sehl b. Huneyf Kâdisiyye'de buldukları bir sırada yanlarından bir cenaze geçmiş onlar da ayağa kalkmışlardı. Onlara bunun bir zimmîye (müslüman topraklarında yaşayan anlaşmalı bir gayri müslim vatandaşa) ait olduğu söylendi. Bunun üzerine şöyle dediler: "Resûlullah'ın (s.a.v.) yanından bir cenaze geçti de o ayağa kalktı. Kendisine, "O bir yahudidir" denilince, "O da bir can değil mi?" buyurdu."⁹⁸

Yukarıdaki rivayetin Nesai'deki metninin tahricinde Abdülfettah Ebu Ğudde, Elbani'nin sahih dediğini rivayet etmiştir.⁹⁹

"Eğer İsrailoğulları olmasaydı et kokmazdı, Havva olmasaydı kadınlar kocalarına ihanet etmezdi."¹⁰⁰

Yukarıdaki verdiğimiz hadisin farklı rivayetlerinin metinlerini de içine alarak ayrıntılı bir isnad tetkiki yapan Emine Atak bu hadisin sıhhatli olduğunu tespit etmiştir.¹⁰¹

Sonuç

İlk olarak Kur'an-ı Kerim'den verdiğimiz ayetlerde yahudilerin Allah katında olan değerlerini müşahede etmekteyiz. Ancak daha sonra Allah'ın onlara verdikleri tüm nimetlere karşılık nankörlük etmeleri, peygamberleri katletmeleri sonucunda "mağdub" (kendilerine gazap olunan) bir hale geldiklerini ayet-i kerimelerden anlamaktayız.

Peygamberimiz döneminde yaşayan yahudilere gelince, hadis-i şeriflerden yahudilerin müslümanların anlaşmacı tutumlarına karşılık onları aldattığına dair hadislerden örnekler

⁹⁵ Ebu Dâvud, "Buyû", 66.

⁹⁶ Buhârî, "Savm", 69; Müslim, "Sıyâm", 128; Ebu Dâvud, "Savm", 64; İbn Mâce, "Sıyâm", 41; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 4/393.

⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 4/393.

⁹⁸ Buhârî, "Cenâiz", 49; Müslim, "Cenâiz", 81; Nesâî, "Cenâiz", 46.

⁹⁹ Nesâî, "Cenâiz", 46.

¹⁰⁰ Buhârî, "Enbiya", 2; Müslim, "Rada", 63; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 13/402; Ebu Ukbe Hemmam b. Münebbih b. Kâmil el-Ebnâvî, *es-Sahîfe*, thk. Ali Hasan Ali Abdü'l-Humeyd (Beyrut: Mektebu'l-İslâmî, 1407/1987), 1/42; Ebu Bekr Ahmed b. Amr b. Abdü'l-Hâlık el-Bezzâr, *Müsne'd*, thk. Mahfûz Rahmân Zeynullâh (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 2009), 16/291.

¹⁰¹ Emine Atak, *İsrailoğulları Olmasaydı Et Kokmazdı, Havva Olmasaydı Kadın Kocasına İhanet Etmezdi Rivayetinin Hadis Tekniği Açısından Tahlili* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 40.

vermiş olduk. Burada da dikkat ettiğimiz husus Medine'den sürgüne gönderilen veyahut ölüm cezası ile cezalandırılan ne kadar yahudi grup varsa hepsinde de ortak nokta, anlaşmazlığı ilk olarak kendilerinin başlatmasıdır. Zira Hz. Peygamber ve muhacirler Medine'ye hicret ettiklerinde ilk olarak Medine'de yaşayan unsurlar ile yahudiler de dahil olmak üzere bir vesika imzalamış ancak buna karşılık yahudi Benî Kaynuka kabilesi bu anlaşmayı bozup ilk niza adımını atmıştı. Buna rağmen yine de Hz. Peygamber bu hatayı diğer yahudi gruplara teşmil etmemiş onlara karışmamıştı. Bilakis Hz. Peygamber yukarıda da bahsettiğimiz üzere yahudilerin seyyidesi diye tanınan Safiyye validemizle evlenmiştir.

Ancak ilerleyen zamanlarda diğer yahudi kabilelerin hepsi de çeşitli sebeplerle Medine Vesikası'na aykırı hareket edip kurulan bu güven ortamını bozmuşlardır. Ve sonunda da yaptıklarına karşılık olarak ya tamamen öldürülmüş ya da sürgüne gönderilmişlerdir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb Arnaût, Adil Mürşit. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- Aktürk, Veysel. *Hz. Peygamber Döneminde Öldürülmeleri Emredilenler ve Öldürülme Nedenleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 23. Basım, 2019.
- Arafat, W. N. "Medine Yahudileri ve Benî Kureyza Hikayesi Üzerine Yeni Bakışlar". çev. Şaban Öz. *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2004), 139-144.
- Arslantaş, Nuh. "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler". *İstem Dergisi* 6/11 (2008), 9-46.
- Arslantaş, Nuh. "Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri". *Bellekten* 72/264 (Ağustos 2008).
- Atak, Emine. *İsrailoğulları Olmasaydı Et Kokmazdı, Havva Olmasaydı Kadın Kocasına İhanet Etmezdi Rivayetinin Hadis Tekniği Açısından Tahlîli*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Atçeken, İsmail. "Bazı Oryantalistlere Göre Asrı Saâdet'te Yahudiler". *İstem Dergisi* 2/4 (2004), 105-128.
- Avcı, Casim. "Kurayza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/431-432. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. "Kaynuka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/80. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Azimli, Mehmet. "Siyer Yazıcılığının Problemlerine Bir Örnek 'Benû Kaynuka Savaşının Sebebi'". *İslami İlimler Dergisi* 3/2 (2008).
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud. *Ensâbu'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyaz Zerkelî. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1417/1996.
- Bezzâr, Ebu Bekr Ahmed b. Amr b. Abdü'l-Hâlık. *Müsned*. thk. Mahfuz Rahman Zeynullah. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'ü's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru tavki'n-necât, 1. Basım, 1422/2001.
- Bulut, Zübeyir. "Peygamberleri Tasdîk Aracı Olarak mucizeler". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (2015).
- Diyanet İşleri Başkanlığı Meali. Erişim 18 Temmuz 2021. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Doğanay, Süleyman. "Yahudilerle Savaş Hadisinin İsnad Açısından Tenkidi ve Değerlendirilmesi". *Bilimname* 16/1 (2009).
- Doğan, Bayram – Turan, Mehmet. "Anayasa Hukuku Bağlamında Medine Vesikası". *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2021).
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî el-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Şuayb Arnaut-Muhammed Kamil Karabelli. 7 Cilt. Dâru risâleti'l-âlemiyye, 1. Basım, 1430/2009.
- Esen, Muammer. "Kur'ân'ın Ehl-i Kitaba Bakışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 93-110.
- Fîruzâbâdî, Mecduddîn Ebu Tâhir Muhammed b. Yâkub el-Fîruzâbâdî (817). *el-Kâmûsu'l-muhît*. nşr. Muhammed Nuaym el-Arkasûsî, Beyrut: Müessesetu'r-risâle.
- Gürkan, Sâlime Leyla. "Yahudi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.43/182-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gürkan, Sâlime Leyla. "Kur'ân'a Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğulları'nın Seçilmişliği Meselesi". *İslam Araştırmaları Dergisi* 13 (2005).
- Hamîdullah, Muhammed. "Hayber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.17/20-22. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. Ankara: İmaj Yayınevi, 2003.
- Hatipoğlu, İbrahim. "Muhayrik en-Nadrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/22. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Hemmâm b. Münebbih, Ebu Ukbe b. Kâmil el-Ebnâvî. *es-Sahîfe*. thk. Ali Hasan Ali Abdü'l-Humeyd. Beyrut: Mektebu'l-İslâmî, 1. Basım, 1407/1987.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem İzzuddîn eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdusselam et-Tedmîrî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1417/1997.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî. *Sahîhu İbni Hibbân*. thk. Şuayb Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1. Basım, 1408/1988.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî el-Büstî. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhâru'l-hulefâ*. thk. Hafız Aziz Bey – Ulema Heyeti. 2 Cilt. Beyrut: Kütübü's-sekâfiyye, 3. Basım, 1417/1996.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî el-Basrî ed-Dımaşkî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. nşr. Mustafa Abdulvâhid. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1976.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî el-Basrî ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*. nşr. Sami b. Muhammed Sellâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 2. Basım, 1999.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. nşr. Şuayb Arnaût, vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru risâleti'l-âlemiyye, 1. Basım, 1430/2009.
- İbnu'l-Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemaluddin İbn Manzûr el-Ensârî el-İfrîkî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menû'l-Hâşimî bi'l-Velâî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*. nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1. Basım, 1990.
- İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Humeyrî el-Meâfirî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. 2 Cilt. Mısır: Şerîketü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 2. Basım, 1375/1955.
- Kandehlevî, Muhammed Yusuf. *Hayâtu's-Sahâbe*. çev. Sıtkı Güllü. İstanbul: Divan Yayınları, 1991.
- Kara, Cahid. "Siyer-Tefsir Bağlamında Medine Dönemi Nifak Hareketlerinde Yahudiler: Şâs b. Kays Olayı Örneği". *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (2019) 43-61.
- Karakuş, Züleyha. *Hız. Peygamber'in Köle ve Cârîyeleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Kaya, Osman. *Kur'an'ın Nuzûlü Sürecinde Müslümanlarla Diğer Dîni Gruplar Arasındaki İlişkilerin Kur'an'a Yansımaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Kılınçlı, Sami. "Medenî Surelerde Abdullah b. Selam İle İlişkilendirilen Ayetler Bağlamında Tefsir Rivayetlerinin Değerlendirilmesi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Şubat 2019), 512.
- Kister, M. J. "Peygamber'in Pazarı". çev. Abdullah Kahraman. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 25-29.
- Kitâb-ı Mukaddes. Erişim 1 Ocak 2022. <https://www.kutsalkitap.org>
- Mukâtil, Ebu'l-Hasan b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs, 1. Basım, 1423/2002.
- Mücâhid, Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr et-Tabîî el-Mekkî el-Kuraşî el-Mahzûmî. *Tefsîru Mücâhid*. nşr. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-nîl. Mısır: Dâru'l-fikri'l-İslâmiyyi'l-hadîse, 1989.
- Müslim, Ebû'l-Hasen Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *el-Câmiu 's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1374/1955.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasanî. *el-Müctebâ mine's-sünne*. thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde. 9 Cilt. Halep: Mektebu Matbûâtü'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Özkan, Mustafa. "Medine Vesikası". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 2/212-215. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

- Özkan, Sümeyye. *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Benî Kurayza Gazvesi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Özkuyumcu, Nadir. "Nadîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Sabuncu, Ömer. *Yahudi Asıllı Sahabiler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Sabuncu, Ömer. "Hz. Peygamber'in Hanımı Hz. Safiyye'nin Hayatı ve Kişiliği". *İstem Dergisi* 14/28 (2016), 308-309.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk Ebu İsa et-Tirmizî. *es-Sünen*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Mısır: Matbâa'tü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1395/1975.
- Uraler, Aynur. "Safiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/474-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ünalın, Sıddık. "Hz. Muhammed'in Arabistan Yarımadasındaki Yahudilerle İlişkileri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2015), 49-71.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehmî el-Eslemî bi'l-velâî el-Medenî Ebu Abdullah el-Vâkıdî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. nşr. Marsden Jones. Beyrût: Dâru'l-âlemî, 1989.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Problemleri*. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 6. Basım, 2019.

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/**RUSUH** Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2021, 1 (2): 179-196

rusuhdergisi@usak.edu.tr

Olumsuz Başlıklandırmalar Üzerinden Bir Hz. Muhammed Tasavvuru Örneği: William Muir'in The Life Of Mahomet Adlı Eseri

An Example Of The Imagine Of Muhammad Over Negative Titleings The Life Of Mahomet By William Muir

Yusuf Kabakcı

Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı

Lecturer, PhD., Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Department of History of Islam

Uşak, Turkey

yusuf.kabakci@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4553-1417>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 15.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 22.11.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 179-196

Atıf/Cite as: Kabakci, Yusuf. "Olumsuz Başlıklandırmalar Üzerinden Bir Hz. Muhammed Tasavvuru Örneği: William Muir'in The Life Of Mahomet Adlı Eseri [An Example Of The Imagine Of Muhammad Over Negative Titleings The Life Of Mahomet By William Muir]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi- Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 1/2 (Aralık 2021): 179-196.

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2021 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

**OLUMSUZ BAŞLIKLANDIRMALAR ÜZERİNDEN BİR HZ. MUHAMMED TASAVVURU ÖRNEĞİ:
WILLIAM MUIR'İN *THE LIFE OF MAHOMET* ADLI ESERİ**

Öz

19. yüzyılda Batı'da oryantalizm kurumsallaşmış ve oryantalist çalışmalar yüksek bir ivme kazanmıştır. Ayrıca oryantalistlerce ilk dönem eserlerine başvurularak yapılan araştırmalar, teolojik bağlarından koparılarak filolojik bir zemine kaydırılmış ve klasik tarih anlayışı bırakılarak eleştirel tarih araştırmaları başlamıştır. İngiliz oryantalist William Muir (ö. 1905) eserleri, entelektüel kişiliği, Kur'an ve Hz. Muhammed hakkındaki eleştirel görüşleriyle kendisinden sonraki batılı araştırmacıları etkilemiş biridir. Hz. Muhammed'in hayatını anlattığı 4 ciltlik *The Life Of Mahomet* isimli eserinde temel olarak İslamiyet'in orijinal bir din olmadığını, Hz. Peygamber'in çocukluğundan itibaren karşılaştığı Yahudi-Hıristiyan kişilerden ve İncil ve Tevrat'tan esinlendiğini iddia etmiştir. Hz. Peygamber'in tavırlarının hicretten sonra güçlenince menfi yönde değiştiğini belirtmiştir. Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretten sonra Yahudi ve Hıristiyanlara düşman olduğunu, karakterinde tutarsızlıkların bulunduğunu ve kadın düşkünü birisi olduğunu iddia etmiştir. Eseri boyunca takip ettiği metot ve attığı başlıklarla fikirlerini okuyucusuna aktarmayı tarihi bir vazife olarak görmüştür. Başlık, müellifin bir konuyu nasıl gördüğünün ve nasıl göstermek istediğinin bir kanıt olduğundan makalemizde Muir'in Hz. Muhammed'in peygamberliği hakkındaki iddiaları ortaya konarak bunları nasıl başlıklandırdığı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Hz. Muhammed, Oryantalizm, William Muir, *The Life Of Mahomet*.

AN EXAMPLE OF THE IMAGINE OF MUHAMMAD OVER NEGATIVE TITLEINGS

***THE LIFE OF MAHOMET* BY WILLIAM MUIR**

Abstract

In the 19th century, orientalism was institutionalized in the West and orientalist studies gained a high impetus. In addition, the researches made by the orientalists with reference to the works of the first period were shifted to a philological ground by being separated from theological ties; besides that, by abandoning the understanding of classical history, critical history research began. British orientalist William Muir (d.1905) was also someone who impressed the Western researchers after him by his works, intellectual personality and his critical views on Quran and Prophet Muhammad. In his 4 volume book's *The Life Of Mahomet* which describes the life of Muhammad, he basically claimed that Islam was not an original religion and Muhammad was inspired by the Jewish-Christian people which he encountered since his childhood and by Bible and Torah. He stated that the attitude of the Prophet changed in the negative direction when he became stronger after the hegira. He claimed that Muhammad was hostile to Jews and Christians after the hegira to Medina and he has inconsistencies in his character and that he has passions for women. Throughout his work, he took upon himself to convey his ideas to the reader with the methods and titles that he followed. Since the title is a proof of how the author sees a subject and how he wants to show it, in our article, Muir's allegations about the Muhammed's prophethood are put forward and how he titled them is tried to be evaluated.

Keywords: Sirah, Prophet Muhammad, Orientalism, William Muir, *The Life Of Mahomet*.

Giriş

Başlık, bir yazının adıdır. Başlıklar, ilgili metnin içeriğini en güzel şekilde özetleyen kelime veya kelimelerdir. Bu kelimeler metnin yazarının konuya bakış açısını yansıtır. Başlık belirlenirken dikkatli ve özenli olunmalıdır. Yerinde bir başlık yazıyı daha etkili ve ilgi çekici hale getirerek adeta taçlandırırken, eksik veya yanlış bir başlık ise güzel bir metnin dikkatlerden kaçmasına sebep olabilir. Bir metni başlıklandırmak, ebeveynlerin çocuklarına; kendi zihin yapılarına, geleneklerine, hayallerine ve onlardan beklentilerine göre isim koyması gibidir. Ayrıca iyi bir başlık konunun tamamından ziyade, kompozisyonda okuyucuların zihninde yer etmesi amaçlanan esas düşünceyi de ortaya koyar. Bu noktadan hareketle tarihçilerin herhangi bir vakayı aktarırken uygun gördükleri başlıklar, onların meseleyi bir bütün olarak betimleyip betimlemediklerini, hadisenin ön plana çıkarmak istediklerini taraflarını yahut muhataplarının zihninde oluşturmak istedikleri imajı ortaya koyması bakımından çok önemlidir.

Bu çalışmada önce 19. yüzyıl oryantalistlerinin genel olarak siyer konularına yaklaşımları ortaya konacak, bilahare bu yüzyılın etkili oryantalistlerinden biri olan William Muir'in *The Life of Mahomet*¹ adlı eserinde siyer konularından bazılarını olumsuz başlıklandırmalarından hareketle Hz. Muhammed'e bakış açısı ve O'nu okuyucularına nasıl tanıtmak istediği değerlendirilmeye çalışılacaktır. William Muir'in Hz. Muhammed'e bakışı müstakil olmasa da ilk olarak İngiltere'de doktora tezi olarak çalışılmış ve bu çalışma kitap olarak basılmıştır.² *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'ndeki "William Muir" maddesi³ ise Batılı bir akademisyen tarafından kaleme alınmıştır. Zira ülkemizde önce Muir'in Kur'an'a yaklaşımı akademik çalışmalara konu olmuş, Hz. Muhammed'e bakış açısı ise ancak son yıllarda çalışmaya başlanarak

Siyer'e⁴ ve Siyer kaynaklarına yaklaşımını⁵ konu alan bazı çalışmalar ortaya konmuştur. Bu makalenin de alana bir nebze olsun katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

1. 19. Yüzyıl Oryantalizmi ve Genel Özellikleri

19. yüzyıl, Batılılar tarafından Avrupa'da ve doğu ülkelerinin birçok yerinde amaç ve çıkarlarına uygun oryantalist derneklerin kurulduğu, süreli dergilerin veya telif eserlerin yayımlandığı bir dönem olmuştur. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal denemesi askeri açıdan başarısızlıkla sonuçlansa da Batı'nın İslam, Müslümanlar ve özelde Osmanlı Devleti'yle ilişkilerinde kritik bir dönüm noktası olmuştur. Avrupa'da Rönesans sonrası ortaya çıkan İslâm'a ve Hz. Muhammed'e karşı olgusal ve romantik yaklaşım, Osmanlı Devleti'nin Avrupalı Devletler karşısında ekonomik, askeri ve siyasî yönden güç kaybetmesiyle etkisini yitirmiştir.

¹ William Muir, *The Life of Mahomet I-IV* (London: Simth Elder and Co, 1861).

² Jabal Muhammad Bauben, *Image of the Prophet Muhammad in the West: A Study of Muir, Margoliouth and Watt* (Leicester: Islamic Foundation, 1996).

³ Woodhead, Christine, "Muir, Sir William", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/94.

⁴ Meryem Beyza Aykaç, *Sir William Muir'in Siyeri Örneğinde 19. Yüzyıl Oryantalizminin Hz. Muhammed'in Hayatına Bakışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Yusuf Yıkılmaz, *The Life Of Mahomed Adlı Eseri Çerçevesinde Sir William Muir'in Siyere Bakışı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁵ Belkis Özsoy Demiray, "İngiliz Müsteşrik William Muir'in Siyer Kaynaklarına Yaklaşımı", *İstem: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 15/30 (Aralık 2017), 393-414.

Napolyon'un bu girişimi aynı zamanda sömürgecilik faaliyetleriyle oryantalist çalışmaların birlikteliğini simgelemektedir. Çünkü O bu sefere çıkarken yanına çok sayıda oryantalisti de alarak çıkmış ve Mısır'da Institut d'Egypte'i kurmuştur.⁶ Bu sayede ilk dönemlerden itibaren Müslümanlarca kaleme alınan değişik alanlara ve İslam tarihine dair çok sayıda orijinal kaynak Avrupa'ya geçmiştir. Böylece daha önceleri Ebu'l-Fida⁷ (ö. 732/1331) gibi epeyce geç sayılabilecek bir dönemde yazılmış eserlerle yetinen Batılı araştırmacılar⁸ pek çok erken dönem İslam Tarihi kaynağına ulaşma imkânına kavuşmuşlardır. Ancak bu dönemde kurumsallaşmalarının ve rasyonalizm ve pozitivizm gibi fikri akımların da etkisiyle Oryantalist araştırmalar teolojik bağlarından koparılıp daha ziyade filolojik bir zemine kaydırılmış ve neticede Avrupa'da klasik tarih ve tarihçilik anlayışının yerine eleştirel tarih düşüncesi ön plana çıkarılmıştır. Böylece bir yandan geç dönemlerde kaleme alınan eserler bir kenara bırakılarak erken dönem eserlere öncelik verilirken,⁹ diğer yandan da ulaşılan bu erken kaynaklar olduğu gibi incelenmek ve çalışılmak yerine önce eleştirel bir tarih süzgecinden geçirilmiştir. Bu yaklaşıma göre çok erken dönemde yazılmış olsalar da dinî kaynaklar neticede insan eseri olduklarından tam olarak tarihî olayların kendisini değil müellifinin bu olayı nasıl anladığını ve algıladığı göstermektedir.¹⁰ Bu nedenle Kur'an ve Hadis de dâhil olmak üzere temel İslamî kaynaklar kritiğe tabi tutulmuşlardır.

Bu noktada oryantalistlerin hâdiseleri nasıl gördüklerinden ziyade, nasıl gösterdikleri veya nasıl görülmesini istedikleri mühim bir mesele haline gelmiştir. Çünkü Müslüman bir siyer müellifiyle oryantalist bir yazarın niyet ve amaçları aynı değil hatta çoğu zaman birbirine tamamen zıttır. Müslüman siyer müelliflerinin amacı, Kur'an'da Hz. Muhammed'in tüm Müslümanlara örnek gösterilmesi ve O'na uymaya çağırılması sebebiyle Hz. Muhammed'in (sav) hayatını doğru bir şekilde anlatmak ve O'nu dünya gözüyle göremeyenlere söz, fiil, fikir ve şemail bakımından tanıtmaya arzudur.¹¹ Bu gayret Hz. Peygamber'in sünnetinin yeni nesillere ulaştırılmasına ve yaşatılmasına vesile olduğu için bir yönüyle de ibadet değeri taşımaktadır. 19. yüzyıl oryantalistlerinin Hz. Muhammed'in hayatını yazmalarının amacı ise akademik merak ve bilimsel araştırma gibi görünse de gerçekte Ortaçağ boyunca Hıristiyan yazarların yaptığı gibi İslam ve Hz. Muhammed hakkında polemik oluşturarak onları değersizleştirmek ve karalamaktır. Bu türden hedeflerine ulaşabilmek için gerektiğinde iftira atmaktan, hakikati görmezden gelmekten ve işlerine geldiğinde sonuna kadar savdukları bilimsel kriterlerinden taviz vermekten hiç çekinmemişlerdir. Bu yaklaşımın daha iyi anlaşılabilmesi için 19. yüzyıl oryantalistlerinin genel özelliklerine değinmek yerinde olacaktır.

1. Daha önceleri İslamî kaynakların tercümeleriyle veyahut herkesçe bilinen birkaç eserden istifadeyle yetinen Batılı araştırmacılar orijinal kaynaklara doğrudan ulaşma imkânına

⁶ Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/431.

⁷ Jean Gagnier tarafından 1723'te Latince'ye tercüme edilen Ebü'l-Fida'nın (ö.732/1331) *el-Muhtasar fi tarihi'l-beşer* adlı eseri, 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğun olarak gerçekleştirilen tercümelere kadar batıda en temel İslamî kaynak olmuştur, bk. Jean Gagnier, *Ismaël Abulfedae de vita et rebus gestis Mohammedis* (Oxford: 1722-23).

⁸ Oryantalist Margoliouth eserinin önsözünde bu gerçeğe işaret etmiştir; bk. David Samuel Margoliouth, *Mohammed and The Rise of Islam* (London: The Knickerbocker Press, 1905), ııı.

⁹ Hilal Görgün, "Muhammed (Batı Dünyası)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/477.

¹⁰ İlhami Oruçoğlu, *Başlangıcından Günümüze İslâm Dünyasında Peygamber İmajı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 31.

¹¹ Mehmet Özdemir, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", *Milel ve Nihal* 4/3 (Aralık 2007), 130.

kavuşmuşlardır. Nitekim mesela William Muir gibi bazı oryantalistler kitap isimlerinin başına “from original sources: orijinal kaynaklardan” gibi ifadeler ekleyerek aslında kendi orijinalliklerini vurgulamaya çalışmışlardır. Böylece İbn İshak’tan itibaren erken dönem eserleri temel kaynakları arasına girmiştir.

2. Bu dönem oryantalistlerinin çoğu bir şekilde Arapça başta olmak üzere birçok doğu dilini de öğrenmiş kişilerdir. Bu durum gerçekten takdire şayan olmakla birlikte malum dillere tam vukûfiyet sağlayamamaları zaman zaman konuları yanlış anlamalarına da sebep olmuştur.

3. Ulaşım imkânlarının da gelişmesiyle Avrupalı araştırmacıların çoğu bu dönemde devletlerinin sömürgeleriyle ilişkileri, şahsî ve umumî ticarî münasebetler, akademik gayretler, resmî görevleri, misyonerlik faaliyetleri (bunların bazıları veyahut tamamı) gibi sebeplerle İstanbul, Şam, Bağdat, Kahire ve Hindistan gibi özellikle kültürel açıdan zengin Doğu şehir ve memleketlerine gitmişler ve hatta bazıları buralarda yıllarca yaşamışlardır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak Doğu’ya ait hemen her konuda bol miktarda malzeme toplama imkânları olmuş ve doğu insanını daha yakından tanıma fırsatına sahip olmuşlardır.

4. Oryantalistlerin Kur’an’a bakışı genel olarak vahiy temelli olmayıp, Hz. Peygamber’in sözleri veya uydurduğu fikirler olduğu şeklindedir. Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinin başlarından itibaren süregelen bu iddia Kur’an hakkında kitap yazmış olsalar da 19. yüzyıl oryantalistlerince de genel bir görüş olarak devam ettirilmiştir. Bu genel kabulleri onların, Kur’an ayetlerini yorumlarken Müslüman müelliflerden farklı çıkarımlara ulaşmalarına neden olmuştur. Buna mukabil Hz. Peygamber döneminde kayda geçirildiği için Kur’an’ın siyer malzemesi olarak diğer tüm materyallerden daha güvenilir bir kaynak olduğu hususunda hemfikirdirler. Zira onlara göre, düzenli bir dizilişi olmasa da, bazı konular çok defa tekrarlanırsa ve anlaşılması güç pek çok ifade barındırırsa da Kur’an, yazılı bir metin olarak İslam’ın ilk yıllarından itibaren bir şekilde korunarak değişikliğe uğramadan günümüze kadar ulaşmıştır.

5. Kur’an haricindeki siyer rivayetleri ise (Müslümanlarca sahih kabul edilen hadisler de dâhil olmak üzere) temel bir kıstas olarak kabul edilen tarihi tenkit metoduna göre değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Buna gerekçe olarak da hadislerin çok uzun süreler şifahî suretle aktarımı gösterilmiştir. Böylece topyekün tüm hadislere ihtiyatla yaklaşmış veya daha farklı materyallerle desteklenmeleri gerektiği vurgulanmıştır.¹² Onlara göre özellikle anlaşma metinleri, şiir ve arkeolojik bulgular somut kanıt mahiyetindedir.

6. Siyer konularını işlerken tamamı aynı görüşte olmasalar ve bazen farklı konulara yoğunlaşmış olsalar da eserlerinde ön plana çıkarıldıkları veya Hz. Peygamber’i karalamak için özellikle vurguladıkları başlıca konular şunlardır;

a- Hz Muhammed’in risaletine başlanmadan önce Arab Yarımadası’nın sosyo-kültürel durumu detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Böylece ahlakî açıdan kokuşmuş bir ortamda Hz. Muhammed “kurnazca” davranarak ıslahata girişmiş denilerek O’nun nebevî başarısı küçümsenmek istenmiştir.

c- İlk dönem İslam kaynaklarında aktarılan mucize türünden rivayetler görmezden gelinmiş veya doğal olaylar şeklinde izah edilmeye çalışılmıştır.

¹² Şibli Numanî (ö. 1914), Avrupalı müelliflerin Hz. Muhammed’in hayatını yazarken hataya düşmelerinin sebeplerini açıklarken önce onların dinî ve siyasî tassuplarına dikkat çeker. Sonra da siyer malzemesini hadislerin önüne geçirmelerini ve Hadis ilminde olduğu gibi ravinin adaletine, takvasına vs bakmaksızın sadece rivayetin teknik şartlarını göz önüne aldıklarını ifade eder. Bk. Mevlânâ Şibli Numanî, *Asr-ı Saadet*, trc. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Eser Kitabevi, 1973), 1/78-79.

b- Rahip Bahîrâ(Sergius) hadisesi örneği başta olmak üzere Hz. Muhammed'in risalet öncesinde çocukluk ve gençlik yıllarında ticaret vesilesiyle yaptığı seyahatlerde Yahudilik ve Hıristiyanlığı tanıdığı, onların din adamlarıyla tanıştığı ve etkilendiği, böylece tebliğ ettiği ve orijinal olduğunu savunduğu İslam'ın bu dinlerden devşirilmiş bir inanç sistemi olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır.

d- Hz. Peygamber'in Mekke Döneminde insanları etkilemek ve taraftar toplamak için rol yaptığı ve tavırlarının Medine'ye hicretten sonra değiştiği söylemi. Bu iddiaya göre Hz. Muhammed, hicretten önce çok sakin, mütevazı ve sabırlı bir karaktere sahipti ve daima mağdurları savunuyordu. Fakat Medine'de gücü eline geçirince ahkâm kesen ve zulmeden bir karaktere büründü.

d- Hz. Muhammed, Mekke'de daima sabrı tavsiye ederken, Medine'de güç kullanmayı tercih etmiş ve kılıca sarılmıştır. Tıpkı O gibi taraftarları da cihad, ganimet veya farklı amaçlar için şiddeti bir vasıta olarak görmüşlerdir.

e- Hz. Muhammed, Araplarda yaygın olan yağmacılığı cihad adıyla kutsallaştırarak askeri faaliyetlerine dini bir bahane uydurmuştur. Savaşlardaki asıl amacı ise ganimettir.

f-Medine'de bazı gayr-i müslimlerin öldürülmeleri suikast, Kurayzaoğulları hakkında verilen karar ve uygulaması ise hukuki bir infaz olmayıp cinayet hatta bazılarında katliamdır.

g- Çok evliliğin yaygın olduğu bir toplumda Mekke'deyken Hz. Hatice gibi kendisinden yaş itibarıyla büyük bir kadınla tek evlilik yaşayan Hz. Muhammed, hicretten sonra Medine'de pek çok kadınla evlenmiştir. Bu durum O'nun aslında kadın düşkünü, şehvetperest biri olduğunu göstermektedir.

Aslında bu iddiaların hiçbirisi yeni değildir, ilk dönemlerden itibaren asırlar boyunca Hıristiyan müelliflerce gerçekliği sorgulanmadan tekrar tekrar dillendirilmiştir. Burada gariptenecek olan durum Avrupa'da Arapça öğretiminin yaygınlaştığı, Avrupalı aydınların İslam, Kur'an ve Hz. Muhammed'in hayatına dair orijinal literatüre erişme imkânlarının oldukça kolaylaştığı, yeni belge, bilgi ve materyallere ulaşıldığı halde Batılı araştırmacıların Hz. Muhammed tasavvurunun neredeyse hiç değişmemiş olmasıdır. Başka bir deyişle yeni akademik kriterler geliştirilmiş olmasına ve anlatımda da üslup değişikliğine gidilmesine rağmen müsteşriklerin İslam'a ve Hz. Muhammed'e yaklaşımında zihniyet temelli ciddi bir farklılık olmamıştır. Dahası lehlerine olan konularda ısrarla savundukları kriterlerinden, önyargılarıyla bağdaşmadığı durumlarda bir yolunu bulup vazgeçmesini bilmişlerdir.¹³

2. William Muir Ve Siyer Konularını Başlıklandırması

2.1. William Muir

İskoç asıllı olan Muir 1819 yılında Glasgow'da doğmuştur. Glasgow'da ve Edinburg üniversitelerinde öğrenim görmüş, ancak asıl şarkiyat eğitimini Indian Civil Service (ICS)¹⁴ birimlerinden almış ve Doğu dillerini ICS elemanlarının yetiştirildiği Haileybury Koleji'nde öğrenmiştir. 1837 yılında gittiği Hindistan'da evvela Doğu Hindistan Şirketi ve sonrasında

¹³ Yusuf Kabakçı, *Hz. Muhammed'i Oryantalizme Karşı Savunmak Seyyid Emir Ali Örneği* (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 42-44.

¹⁴ İngilizlerin Hindistan'da 1857 isyanından sonra İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin statüsünü iptal ederek bu ülkeyi yönetmek için İngiltere Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak kurdukları ve üst düzey yöneticilerinin İngiliz olduğu idari teşkilat.

İngilizlerce yerine ikame edilen Hindistan Genel Valiliği'nin eyalet başkan yardımcılığı da dâhil olmak üzere muhtelif kademelerinde otuz dokuz yıl boyunca değişik görevler ifa etmiştir. 1867'de üstün hizmetlerinden dolayı şövalyelik (sir) unvanına layık görülmüştür. 1876'da emekli olmuş ve İngiliz hükümetinin Hindistan İşleri Bakanı'nın davetiyle İngiltere'ye dönmüş ve Londra'da kurulan Hindistan Konseyi'ne dâhil edilmiştir. 1884'de Royal Asiatic Society Dergisi'nin¹⁵ başkanlığına seçilmiş ve iki yıl süreyle bu görevini devam ettirmiştir. Uzun süre (1885-1903) Edinburg Üniversitesi rektörlüğü de yapmış olan William Muir 2 Temmuz 1905 tarihinde seksen altı yaşında Edinburg'da ölmüştür.¹⁶

Asıl uzmanlığı Sanskrit dili üzerine olan Muir, dindar kişiliğiyle gayretli bir Hıristiyan misyoneri, yönetici pozisyonlarında görevler icra ettiği İngiliz sömürü kurumlarında aktif ve sadık bir kolonyalist, yazdığı kitapları, entelektüel birikimi, Kur'an, İslam ve Hz. Muhammed hakkındaki eleştirel fikirleriyle kendisinden sonra yetişen Batılı araştırmacıları etkilemiş meşhur bir oryantalisttir.¹⁷ Ailesinin serveti sayesinde Hindistan'ın farklı bölgelerinde Batı ve Hıristiyan usulü eğitim veren kolejler açmış, üniversiteler kurmuş, Hint Müslümanlarını Hıristiyanlaştırabilmek için yoğun gayret sarf etmiş ve yerli Hıristiyan halkın refah seviyesini yükseltebilmek için büyük gayret sarf etmiştir. Birçok eser yazan Muir, konumuz açısından en mühim eseri olan *The Life of Mahomet*¹⁸'de genel olarak Hz. Muhammed'in gerçek bir peygamber olup olmadığını sorun olarak ele almıştır. Otuz yedi bölüm olarak dört cilt halinde basılan çalışma, o zamana kadar orijinal kaynaklara dayanılarak yazılan en kapsamlı İngilizce çalışmadır. Bu hacimli eserin muhtemelen daha fazla okuyucu kitlesine ulaşabilmesi amacıyla 1894 yılında 660 sayfalık tek ciltlik nüshası da yayımlanmıştır. Muir'in ayrıca konumuzla alakalı The Religious Tract Society tarafından yayımlanmış *The Rise and Decline of Islam*¹⁹ isimli 60 sayfalık bir el kitabı çalışması da vardır.

En etkili İngiliz oryantalistlerden olan Muir 19. yüzyılda Batı'da, "Hz. Muhammed ve İslam" imajının şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir.²⁰ Kendisi Aloys Sprenger'in (ö. 1893) fikirlerinden etkilenmiş, kitaplarının birçok yerinde ondan alıntılar yapmış ve kendisinden sonra yetişen oryantalistleri büyük ölçüde etkilemiştir. 20. yüzyılın önemli oryantalistlerinden biri olan David Samuel Margoliout (ö. 1940) eserinin önsözünde Hz. Muhammed'in nebevî başarısını değerlendirirken, "O'nun entelektüel kabiliyetini adil bir şekilde değerlendirmeye çalıştığını ve

¹⁵ 15 Mart 1823'te Londra'da, Asiatic Society'nin (Kalküta) eski başkanlarından Sanskritist Henry Thomas Colebrooke tarafından Hindistan ve diğer Asya ülkelerinin tarih, medeniyet, sanat ve edebiyatını incelemek amacıyla kurulan ve ertesi yıl İngiltere Kralı IV. George'un himayesiyle "Royal" unvanını alan The Asiatic Society of Great Britain and Ireland isimli derneğin yayın organı. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Köse, "Journal of The Royal Asiatic Society", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/583-584.

¹⁶ Christine Woodhead, "Muir, Sir William" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/94.

¹⁷ İbrahim Sarıçam vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz Muhammed Tasavvuru* (Ankara: Nobel Yayınları, 2011), 490.

¹⁸ William Muir, *The Life of Mahomet I-IV* (London: Simth Elder and Co, 1861). Muhammed ismi İngilizcede "Muhammad, Mohammad, Mohammed" şeklinde yazılırken Muir'in ve başka bazı oryantalistlerin Fransızca literatürde kullanılan "Mahomet" şekliyle yazmaları dikkat çekicidir. Çünkü "Mahomet" ismi Fransızca olarak oldukça olumsuz çağrışımlar yapmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk., İsmail Metin, *Fransız Oryantalistlerin Siyer Literatüründe Hz. Muhammed İmajı (Maurice Gaudefroy-Demombynes, Régis Blachère ve Maxime Rodinson Örneği)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 39.

¹⁹ William Muir, *The Rise and Decline of Islam* (Piccadily: The Religious Tract Society, ts.).

²⁰ Bauben, *Image of the Prophet Muhammad*, 21.

O'na karşı saygılı davranmaya gayret gösterdiğini ifade etmiş ve William Muir ile Müslüman müellif Seyyid Emir Ali'yi karşılaştırarak, kendi eserinin Emir Ali'nin *The Spirit of Islam* adlı eseri gibi apolojik, veyahut sayıları çok fazla olsa da Muir'in ki gibi iddianame türünden olmadığını söylemiştir.²¹

Muir'in kitaplarında bölüm başlıkları dışında bugünkü gibi alt başlıklandırma kullanılmamıştır. Kitaplarının içindekiler kısmına bölüm başlıkları ve ana konular yazılmıştır. Konular işlenirken ise kitap okuma düzeninde her sayfanın üzerine o sayfada anlatılan konuya uygun başlıklar yazılmıştır. Bazen uzun başlıklar sol sayfa üzerinde başlatılıp sağ sayfada devam ettirilmiştir. Bazen de okuyucunun dikkatini çekmek için sayfa kenarlarına haşiye şeklinde paragraftaki konuyu özetleyen cümleler yazılmıştır. Sayfaya daha ilk bakışta dikkat çeken bu ifadeler bizim makalemizde başlık gibi değerlendirilmiştir. Muir'in içindekiler kısmıyla sayfa üstlerine yazdığı başlıklar bazı yerlerde birbiriyle örtüşmemektedir. Pek çok yerde de içindekiler kısmına yazmadığı halde sayfa üstüne veya yan taraflara başlıklar yazdığı görülmektedir.

Oryantalistler genel olarak Hz. Peygamber'in sözlerini, davranışlarını ve karakterini olduğu gibi aktarmak yerine, olmasını/algılanmasını istedikleri gibi göstermeye çalışmışlar ve bu yönde bir başlıklandırma yöntemi kullanmışlardır. Şunu da belirtmek gerekir ki; elbette ki Muir ve diğer oryantalistlerin yazdıkları başlıkların tamamı olumsuz ve yanlış değildir. Ancak biz konumuz açısından gerçeği yansıtmadığını düşündüğümüz menfi başlıkları tespit ederek onlar üzerinden Muir'in Hz. Peygamber'in hayatına bakışını ve bunu okuyucusuna nasıl sunduğunu değerlendirmeye çalıştık. Başlıkların tespiti ve kaynak göstermede *Life of Mahomet*'in 4 cilt takım olarak ilk baskısı olan 1861 Londra baskısı esas alınmıştır. Başlıklar sıralanırken Muir'in kitabındaki konu akışı değil, bizim konuları tasnifimiz esas alınarak sıralama yapılmış ve buna göre dipnot verilmiştir.

2.2. Muir'in Siyer Konularını Başlıklandırması

2.2.1. Arap Yarımadası'nın Durumu

Muir, Hz. Muhammed'in hayatına geçmeden önce yukarıda da belirtildiği üzere Arabistan'ın durumunu detaylıca anlatmıştır. Dört ciltlik eserinin birinci cildini kaynaklarının²² ve Arap Yarımadası'nın fiziki, siyasi ve kültürel ortamının tanıtımına ayırmıştır. Yemen, Hîre, Gassan, Mekke, Medine'yi ve kabile hayatını ayrı ayrı başlıklar altında incelemiştir. Böyle bir girişin evveleminde Siyer'i anlamayı kolaylaştıracağı aşikârdır. Ancak Muir bu konuları işlerken özellikle Yahudilik ve Hıristiyan lığa ait öğeleri ön plana çıkartarak detaylıca açıklamıştır. Böylece Hz. Muhammed'in dininin orijinal olmayıp bölgesel bir etkileşimin neticesinde ortaya çıkarıldığı fikrinin zemini oluşturulmak istenmiştir.²³ Hîre'yi anlattığı clxv-clxxxiii numaralı sayfalarda sayfa kenarına koyduğu haşiye türü başlıklarda Hıristiyan figürlere dikkat çekmiştir. Örnek olması açısından Hîre Kralı IV. Münzir'in torunu ve V. Numan'ın kızı Hind ile Adî'nin evliliğinden bahsederken her ikisinin de Hıristiyan lığı seçtiğini yan başlıkta:

²¹ Margoliouth, *Mohammed and The Rise of Islam*, vii.

²² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Demiray, "William Muir'in Siyer Kaynaklarına Yaklaşımı", 393-414.

²³ Müellif bu konuları toplamda üç bölüm olarak yaklaşık 200 sayfada anlatmıştır. Bk. Muir, *The Life of Mahomet*, 1/cvi - cclxxi.

- "Adi and Hind both Chritians: Adi ve Hind'in her ikisi de Hıristiyandı" şeklinde özellikle belirtmiştir.²⁴ Yine başlık şeklinde değilse de bölüm sonuna yerleştiği dipnotta:

"We must seek for the Christian influences which left their impression on the Western Arabs – Biz Hıristiyan etkilerinin Batı Arapları üzerine bıraktığı izlenimleri aramak zorundayız" cümlesiyle asıl niyetini ortaya koymaktadır.²⁵

2.2.2. Hz. Peygamber'in Mesajının Orijinal Olmadığı ve Yahudi-Hıristiyan Kaynaklarına Dayandığı İddiası

Muir çalışması boyunca bilinçli bir şekilde okuyucusuna Hz. Peygamber'in davetinin yani İslam'ın orijinal bir din olmadığını, Hz. Muhammed'in çocukluğundan itibaren özellikle Suriye taraflarına yaptığı seyahatlerdeki izlenimlerinden, buralarda karşılaştığı Hıristiyan din adamlarından, Mekke'de yaşayan ve/veya Mekke'ye ticaret vb. sebeplerle uğrayan Yahudi ve Hıristiyanlardan görüp öğrendiklerini harmanlayarak bir mesaj oluşturduğunu ve çevresindekileri buna ikna ettiğini iddia etmektedir. Bu iddiası aşağıda görüleceği üzere pek çok kez başlıklarına da yansımıştır. Muir, Hz. Peygamber'in daha çok Hıristiyanlarla münasebet kurduğunu, fakat daha ziyade Yahudiliğin İslam'a büyük ölçüde etki ettiğini söylemiştir.

Muir'in konu ile ilgili uygun gördüğü başlıklar şöyledir:

- "Syrian tradition the likeliest source of Mahomet's knowledge; derived chiefly through a Jewish, partly through a Christian channel: Başta bir Yahudi aracılığıyla, kısmen bir Hıristiyan kanalıyla türetilmiş Suriye geleneği Muhammed'in bilgisinin en muhtemel kaynağı."²⁶

- "Probable influence upon Mahomet of attending the fair at Ocatz, in acquiring the faculty of poetry and rhetoric, and an acquaintance with Christians and Jews: 'Muhammed'in şiir ve retorik yeteneği kazanmasında ve Hıristiyanlarla ve Yahudilerle tanışmasında Ukaz'daki fuara katılmasının olası etkisi."²⁷

- "Impressions regarding christianity: Hıristiyanlıkla ilgili izlenimler".²⁸

Konuyu işlerken "Muhammed'in Suriyeli Hıristiyanların uygulamalarını ve ilkelerini sorgulama veya kendi yoluna düşen keşiş ve din adamlarıyla konuşma fırsatını kaçırmadığından emin olabiliriz" şeklinde açıklamaları vardır.

- "Christian influence of Zeid, of Othman ibn Huweirith, and of Waraca: Zeyd'in (Zeyd b. Harise), Osman b. Huveyris'in ve Varaka'nın Hıristiyan etkisi."²⁹

- "Coran at first held to be concurrent with and only auxiliary to the Jewish and Christian Scriptures : Kur'an ilk başta, Yahudi ve Hıristiyan Kutsal Yazılarına eşzamanlı ve yalnızca yardımcı olmak için kullanıldı."³⁰

- "Christian Scriptures little mentioned as yet: Hıristiyan Kutsal Metinlerinden henüz az bahsediliyor."³¹

- "Connection with Judaism: Yahudilikle bağlantı."³²

²⁴ Muir, *The Life of Mahomet*, 1/clxxx.

²⁵ Muir, *The Life of Mahomet*, 1/cxci.

²⁶ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/308.

²⁷ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/i-2/7.

²⁸ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/18.

²⁹ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/50.

³⁰ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/299.

³¹ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/189.

- "The Jews supply Mahomet with materials for the Coran: Yahudiler, Muhammed'e Kur'an malzemeleri tedarik ediyor."³³

- "Jewish Legends: Yahudi Efsaneleri." ³⁴

- "The relation of Islam to Christianity: İslam'ın Hıristiyanlıkla İlişkisi."³⁵

Bu son başlık kitabın VII. Bölüm başlığıdır. Bölüm içerisinde Hz. Peygamber'in Hıristiyanlıkla ilgili kaynaklarının eksik ve aldatıcı olduğunu, O'nun hiçbir zaman Hıristiyanlığın gerçek doktrinlerini anlamadığı,³⁶ tam aksine Yahudiliğin tüm sisteme rengini verdiğini, yine de üstün olmasa da Hıristiyanlığın Yahudiliğe eşit bir yer işgal ettiğini iddia etmiştir.³⁷

- "Christianity had little real influence in Islam: Hıristiyanlığın İslam'da çok az etkisi oldu."³⁸

- "Comparison of the life of Mahomet prior to his emigration, with the life of Christ: Mesih'in yaşamı ile hicretten önce Muhammed'in yaşamının karşılaştırılması."³⁹

- "Mahomet misinformed of the teaching of the Church regarding the Crucifixion of Jesus: Muhammed, İsa'nın çarmıha gerilmesiyle ilgili olarak kilisenin öğretisini yanlış anladı."⁴⁰

Görüldüğü üzere Muir en temel iddialarından biri olan İslam'ın orijinal bir din olmadığı, Hz. Peygamber'in Yahudi ve Hıristiyan kaynaklardan beslendiği fikrini pek çok kez başlıklarına da yansıtmıştır. Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki Muir, Hz. Peygamber'in Yahudi ve Hıristiyanlardan etkileşiminden bahsederken Rahip Bahîrâ olayı gibi bazı oryantalistlerin çok önemseydiği çocuk yaştaki anlık ve tek seferlik bir etkileşimden değil, farklı kaynaklardan ve mütemediyen devam eden bilinçli bir etkileşimden bahsetmiştir. O, Bahîrâ hadisesinin birçok kaynaktan geçtiğini fakat pek çok saçmalıklar içerdiğini de ifade etmiştir.⁴¹ İslam'ın Hıristiyanlıktan etkilenmesi hususunda F.C. Gerock'un 1839'da neşrettiği *Versuch einer Darstellung der Christologie des Koran*,⁴² isimli eserinden etkilendiğini de beyan etmiştir.⁴³

2.2.3. Hz. Muhammed'in Tavırlarının Medine Döneminde Değiştiği İddiası

Hicretle beraber mücadelenin mahiyeti değiştiği gibi Hz. Peygamber'in sorumlulukları da artmıştır. Mekke döneminde pasif mücadele eden Müslümanlara, Medine döneminde haksızlıklarla birebir mücadele ve gerektiğinde kılıçla da cihat yetkisi verilmiştir. Hz. Muhammed de artık sadece peygamber değil aynı zamanda devlet başkanıdır. Dolayısıyla

³² Muir, *The Life of Mahomet*, 2/183.

³³ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/185.

³⁴ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/186.

³⁵ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/277.

³⁶ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/288.

³⁷ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/289-290.

³⁸ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/290.

³⁹ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/273.

⁴⁰ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/306.

⁴¹ Muir, *The Life of Mahomet*, 1/35 (dipnot).

⁴² Carl Friedrich Gerock, *Versuch einer Darstellung der Christologie des Koran* (Hamburg und Gotha: Andreas Perthes, 1839). Gerock bu eserinde Kur'an'daki Hz. İsa ve Hristiyanlığa ait bilgileri erken dönemde ticarî seyahatler veya başka yollarla Arap kültürüne yerleşen geleneğe ve halk hikayelerine bağlar, 7. Yahudiliğin ve Hristiyanlığın etkisine dair iddialar için ayrıca bk.: İbrahim Sarıçam. "Hz. Muhammed'in Mesajının Kaynakları ve Orijinalliği Meselesine Oryantalist Yaklaşımlar", *Çağdaş Çalışmalar ve Oryantalistlerin Siyer'e Yaklaşımı*, thk. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2014), 273-290.

⁴³ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/277.

Mekke’de müşriklerin baskılarına karşı sabreden ve ashabına da sabrı tavsiye Hz. Peygamber, Medine’de icabında kendisini, idare ettiği bütün insanları, davetini ve devletini korumak için tedbirler almak ve uygulamak zorunda kalmıştır. Muir değişen şartları görmek yerine Hz. Muhammed’in değiştiğini iddia etmiştir;

- “If Mahomet was acted on by a supernatural guidance, his course at Medina proves it to have been from an evil source: Eğer Muhammed doğaüstü bir yönlendirmeyle hareket ettiyse Medine’deki dönemi O’nun kötü bir kaynaktan beslendiğini kanıtlar.”⁴⁴

- “Mahomet on his first arrival at Medina, endeavours to stir up the Jews to gratitude and to persuade them to bear evidence in his favour: Medine’ye ilk gelişinde olan Muhammed, Yahudileri şükretmeye teşvik etmeye ve onları lehine kanıt göstermeye ikna etmeye çalışır.”⁴⁵

- “Salvation was not confined to Islam: Kurtuluş İslam’la sınırlı değil.”⁴⁶

Muir’e göre başlangıçta putperestliği reddetmek yeterli iken (Hıristiyan inancı da geçmiş gibi kabul edilirken) zamanla Kur’an’ın mahiyeti değiştirilmiş ve nihayet şöyle sonuçlanmıştır:

- “In its final development İslam rapidly diverged from the Bible: Son gelişmede İslam, hızla İncil’den ayrıldı.”⁴⁷

- “Earnestness and honesty of Mahomet at Mecca: Muhammed’in Mekke’de samimiyyeti ve dürüstlüğü.”⁴⁸

- “At Medina, worldly motives mingle with his spiritual objects: Medine’de, dünyevî motifler O’nun dinî amaçlarıyla karışıyor.”⁴⁹

- “Rapid moral declension the natural consequence: Hızlı ahlaki çöküntünün doğal sonucu.”⁵⁰

- “Rapid deterioration at Medina: Medine’de hızlı bozulma.”⁵¹

Muir son dört başlığı Hz. Peygamber’in karakterini anlatırken kullanmıştır. Sayfaların içerisinde ise ahlaki bozulmanın doğal sonucu olarak, Muhammed’in Medine’ye vardığından itibaren telkin ettiği sistemde belirgin ve hızlı bir düşüş gözleendiğini, hoşgörüsüzlüğün baş gösterdiğini anlatmıştır; “İlk başta daha ulvî gayeler için tasarlanan manevi değerlerin, geçici otoritenin amaçlarına göre kullanılmaya başlandığını ve manevi silahlarla güçlenen devletin kılıcının inanmayanlar yok edilene ve muhalifler yalvarana dek kullanıldığını” iddia etmiştir. Buna göre “Hz. Peygamber ve Mekke’deki takipçilerinin soluduğu sıcak ve samimi bağlılık kısa sürede Medine’de donuk ve cılız bir hal almış, resmi törenlerin soğuk ve cansız döngüsü içinde şiddetli bir fanatizme” dönüşmüştür. “Saf kaynakları Muhammed’e serbestçe ulaşabilen Yahudi inancı ve daha az bilinen Hıristiyan sistemi, eski inanç ve bağlılığın itirazlarına rağmen tereddütsüzce ve sorgulanmadan kenara itilmiştir.” Muir bu iddialarıyla aslında Hz. Muhammed’in Mekke’de Yahudi ve Hıristiyanlıktan etkilenerek oluşturduğu ve daha çok ezilenlerin yanında durduğu sisteminin Medine’de iktidarı ele geçirmesi ve güçlenmesiyle

⁴⁴ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/95.

⁴⁵ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/289.

⁴⁶ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/296.

⁴⁷ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/298.

⁴⁸ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/316.

⁴⁹ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/318.

⁵⁰ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/319.

⁵¹ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/319.

değiştirdiğini ve Hz. Peygamber'in kendini merkeze alarak kutsadığını söylemiştir. Böylece Mekke'de zayıf bir pozisyondayken mağdurların yanında yer alan Hz. Muhammed, Medine'de güçlü bir pozisyona ulaşınca Mekke'deki samimiyet ve içtenliklerin anlamsızlaştığını ve O'nun bir Yahudi ve Hıristiyan düşmanına dönüştüğünü belirtmiştir.

2.2.4. Hz. Peygamber'in Yahudi ve Hıristiyan Düşmanı Olduğu İddiası

Bir önceki konunun devamı ve tamamlayıcısı mahiyetinde Muir, Mekke'deyken Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarından beslenen Hz. Muhammed'in hicretten sonra Yahudi ve Hıristiyanları itaat altına almak ve sadece kendi dinine inandırmak istediğini, bunu kabul etmeyenlerin ise önce dışlandığı ve sonrasında özellikle Yahudi kabileleri örneğinde olduğu gibi şiddetle cezalandırıldığını iddia etmiştir. Bu bağlamda uygun gördüğü başlıklar şunlardır:

- "The sword of Islam contrasted with the expedients of early Christianity : İslam'ın kılıcı ilk dönem Hıristiyanlığın ilkelerine karşı."⁵²

- "Mahomet's Sources of Christian information imperfect and deceptive: Muhammed'in Hıristiyan bilgisi kaynakları yetersiz ve aldatıcı".⁵³

- "Mahomet on his first arrival at Medina, endeavours to stir up the Jews to gratitude and to persuade them to bear evidence in his favour: Medine'ye ilk gelişinde olan Muhammed, Yahudileri şükretmeye teşvik etmeye ve onları lehine kanıt göstermeye ikna etmeye çalışır."⁵⁴

- "In its final development Islam rapidly diverges from the Bible: Son gelişmesinde İslam hızla İncil'den ayrılıyor."⁵⁵ Bu başlık altında Hz. Peygamber'in Yahudi ve Hıristiyanlara karşı düşmanca beyanları olduğundan bahsedilmiştir.

- "The Jews a standing cause of annoyance to Mahomet: Yahudiler, Muhammed'e bir sıkıntı kaynağı olarak duruyor."⁵⁶

- "Battle of Badr followed by an early movement against the Jews: Bedir Savaşının ardından Yahudilere karşı erken bir hareket."⁵⁷ (Ebu Afak ve Esmâ bint Mervan'ın öldürülmesiyle ilgili olarak.)

- "Importance of the victory over the Bani Nadhir: Beni Nadir zaferinin önemi."⁵⁸

Devamla şöyle diyor: "Bani Nadir'in sınır dışı edilmesi Muhammed için maddi bir zaferdi. Teker teker civardaki Yahudi yerleşim birimlerini bölmek ve rahatsızlığının sebeplerini gidermek istiyordu..."

- "Siege of Madina end Massacre of the Bani Coreitza: Medine Kuşatması ve Beni Kureyza Katliamı."⁵⁹

- "On their refusal to acknowledge him, Mahomet changes the style of his address to rebuke and reproach: Muhammed kendisinin peygamberliğini kabul etmeyi reddettikleri zaman, onlara hitabını azarlama ve kınama şeklinde değiştirir."⁶⁰

⁵² Muir, *The Life of Mahomet*, 2/275.

⁵³ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/288.

⁵⁴ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/289

⁵⁵ Muir, *The Life of Mahomet*, 2/298.

⁵⁶ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/37.

⁵⁷ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/130.

⁵⁸ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/215.

⁵⁹ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/255. Bu başlık, kitabın 17. Bölüm başlığıdır.

⁶⁰ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/290.

- "The Jews are thus stirred up to hatred of Mahomet": Böylece Yahudiler, Muhammed'in nefretine karışıyorlar."⁶¹

- "They are accused of encouraging idolatry at Mecca: Mekke'de putperestliği teşvik etmekle suçlanıyorlar."⁶² Bu başlık Yahudi liderlerinin Kureyş'i Hendek savaşına teşvik etmeleri sebebiyle atılmıştır.

- "The bloody judgment of Sad: Sa'd'ın kanlı yargısı."⁶³

- "Effect of the massacre of the Bani Coreitza: Beni Kureyza katliamının etkisi."⁶⁴

- "Its moral bearing on the character of Mahomet: Beni Kureyza katliamının Muhammed'in karakterine ahlakî etkisi."⁶⁵

Sayfa içerisinde bu konuyla ilgili olarak, "Peygamber'in otoritesi zaten çok gizemli ve doğaüstü bir yaptırımla donatılmıştı, kimse onu açıkça görmeye cesaret edemedi" demiştir. Devamla "Muhammed'in Yahudilere yönelik politikası, Medine'ye gelmesinden sonra çok erken bir zamanda sert ve baskıcı oldu, şüpheli gerekçelerle iki kabileye saldırdı ve onları kovdu, bazı Yahudilerin suikastı gibi bizde bu tür bir güvensizlik ve alarm oluşturacak kadar öfkeliydi," gibi açıklamalar yapmıştır. Muir ayrıca çeşitli sebeplerle öldürülen Yahudilerin infazını sürekli 'assassin:suikast' kelimesiyle nitelemiştir.⁶⁶ Örnek olması açısından Ebu Hukeyk'in (Ebu Rafi) öldürülmesini "Assassination of Abul Huceick" şeklinde başlıklandırmıştır.⁶⁷

- "Benefits of Islam outweighed by its Evils: İslam'ın zararları faydalarına ağır basar".⁶⁸

Yazının devamında bu zararları 3 başlık altında şöyle özetlemiştir:

1- İslam, köleliği, çek eşliliği ve boşanmayı devam ettirdi.

2- Hukukun özgürlüğü ve hoşgörü ortadan kaldırıldı ve kılıç İslam'ın inkar edilemez bir cezası oldu.

3- Hıristiyanlığın kabulüne karşı güçlü bir engel kondu.

Muir, Hz. Peygamber'in Mekke döneminde Yahudilik ve Hıristiyanlıktan beslendiğini ama hicretten sonra kendi dinine girmeyi reddeden Yahudi ve Hıristiyanlara karşı düşmanca davranmaya başladığını ve nihayet onları ortadan kaldırmayı amaçladığını iddia etmektedir. Ona göre İslam kalıcı olmak için kılıç kullanmak zorundadır, bunu da:

- "The principles of Islam required continued prosecution of war: İslam'ın ilkeleri savaşın devam etmesini gerektiriyordu"⁶⁹ şeklinde başlığa dökmüştür. Özellikle Beni Kureyza hadisesini infaz veya cinayetten öte '*massacre: katliam*' olarak nitelendirmektedir. Hâlbuki Beni Kureyza'nın yaptığı düşmanlıktan öte ihanettir. İhanet ise bütün hukuk sistemlerinde çok büyük bir suç olmasına rağmen Muir bu hadiseyi, Hz. Muhammed'in kendisine muhalif görüşlere karşı

⁶¹ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/291.

⁶² Muir, *The Life of Mahomet*, 3/292.

⁶³ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/274.

⁶⁴ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/282.

⁶⁵ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/282.

⁶⁶ Muir'in bu yaklaşımı Fransız oryantalistler tarafından da benimsenmiştir. Mesela, Fransız oryantalist Maurice Godefroy-Demombynes (ö.1957), Medine'de Yahudilere karşı bir "kökten kazıma, soykırım" (Fr. Extermination Finale) uygulandığını iddia etmiştir. Bk. Metin, *Fransız Oryantalistlerin Siyer Literatüründe Hz. Muhammed İmajı*, 185.

⁶⁷ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/14.

⁶⁸ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/320-321.

⁶⁹ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/251.

tahammülsüzlüğü olarak görmüştür. Ona göre “Benî Kurayzalıları zaten Muhammed’in kendileri hakkındaki kötü niyetini öğrendikleri için antlaşmayı bozmuşlardı. Buna rağmen böylesine kritik bir zamanda hata ederek Muhammed’in eline koz vermişlerdir.”⁷⁰

2.2.5. Hz. Muhammed’in Kişiliği ve Karakteri

William Muir, Hz. Muhammed’in karakterini değerlendirirken hicret öncesi dönemde O’nun sadeliği, kibarlığı, mağdurların yanında oluşu, samimiyeti, mücadelesindeki metaneti, arkadaş canlısı oluşu gibi bazı konularda objektif değerlendirmelerde bulunmuş ve buna göre münasip başlıklar atmıştır. Ancak aynı Muir özellikle *The Life of Mahomet*’te Hz. Muhammed’in kişiliğini ve karakterini incelediği “The Person and Character of Mahomet: Muhammed’in Kişiliği ve Karakteri” başlıklı son bölümü başta olmak üzere birçok yerde O’nun özelliklerinden bahsederken aşağıda verilen başlıkları uygun görmüştür:

- “Though simple in his habits, Mahomet assumed the real power and dignity of a prince: Alışkanlıkları basit olmasına rağmen, Muhammed bir prensin gerçek gücünü ve onurunu üstlendi.”⁷¹

- “Moderation towards Friends: Arkadaşlarına karşı ılımlı.”⁷²

- “Cruelty towards Enemies: Düşmanlarına karşı zâlim.”⁷³

- “Duplicity and Perfidy: İkiyüzlü ve vefasız.”⁷⁴

- “Craftiness: Kurnaz.”⁷⁵

- “Passion for Women: Kadın düşkünü.”⁷⁶

- “Superstitious: Batıl inançlı-hurafepere.”⁷⁷

- “Inconsistencies pervade the character of Mahomet: Tutarsızlıklar Muhammed’in karakterini istila etti.”⁷⁸

Muir bu başlıktan sonra şu açıklamaları yapmıştır: “Okuyucuyu Muhammed’in karakterindeki tutarsızlıklar konusunda uyarmak zorundayım; tarihin öğrencisi, Muhammed’in saf ve yüce özlemlerinin ilk kez nasıl karıştırıldığını, sonra yavaş yavaş yarı bilinçsiz bir kendini aldatma ve hakikatin yanlışlıkla, samimiyetin suçlulukla nasıl birleştiğini görecektir... Okuyucu, eş zamanlı olarak putperestliği söndürme ve dünyada din ve erdemi teşvik etme arzusuyla, hoşgörülü ve hevesli bir peygamberin sonunda nasıl cennetin yegâne favorisi olduğunu ve kendisini vahiylerle nasıl haklı çıkardığını görecektir...”⁷⁹

Neticede itibariyle dolaylı olarak yukarıda bahsedilen Hz. Peygamber’in davranışlarının hicretten sonra değişmesinin de aslında karakterinden kaynaklandığını kastederek, doğrudan dillendirmese de okuyucusunun zihninde O’nun Mekke’de kurnazca rol yaptığı düşüncesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

⁷⁰ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/271-278.

⁷¹ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/296.

⁷² Muir, *The Life of Mahomet*, 4/306.

⁷³ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/307.

⁷⁴ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/308.

⁷⁵ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/308.

⁷⁶ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/310.

⁷⁷ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/312.

⁷⁸ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/322.

⁷⁹ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/322-323.

2.2.6. Hz. Muhammed'in Kadın Düşkünü Olduğu İddiası

Muir'in Hz. Peygamber'in hicretten sonraki davranışlarındaki tavır değişikliğiyle beraber sıkça konu edildiği meselelerden birisi de Hz. Peygamber'in evlilikleridir. Ona göre zaten çok eşlilik İslam'ın Hıristiyanlığa göre eksik taraflarından biridir. Hz. Peygamber'in Medine'deki evlilikleri her ne sebeple olursa olsun kadın düşkünlüğünden kaynaklanmaktadır. Hz. Peygamber'in eşlerinden bahsederken pek çok yerde 'harem' ifadesini kullanmakla zaten O'nun evliliklerine 'nikâh ve aile' bağlamından çok 'zevk' merkezli baktığını göstermiştir. Daha çok da esir kadınlara yapılan muameleleri kendi bakış açısıyla buna örnek olarak vermiştir.

- "Polygamy creates an irreconcilable divergence from Christianity: Çok eşlilik Hıristiyanlıktan uzlaşmaz bir sapma yaratır."⁸⁰

- "His domestic life; polygamy: O'nun ev hayatı; Çokeşlilik."⁸¹

- "Passion for Women: Kadın düşkünlüğü."⁸²

- "Mahomet takes Rihana, a captive girl, for his concubine: Muhammed kendine metres olarak esir kız Reynahe'yi alır."⁸³

Muir Beni Kureyza'nın infazından sonra: "Muhammed kocası ve tüm erkek akrabaları katliamda az önce ölmüş olan Reyhane'yi cazibesıyla kendisini teselli etmesi için seçti ve onu karısı olmaya davet etti. Reyhane bunu reddetti ancak O'nun kölesi ya da cariyesi olmaktan başka çaresi yoktu. Karısı olmayı mecburen kabul etti ama Muhammed'in çok korktuğu Yahudi inancında kalmaya devam etti. Ancak daha sonra İslam'ı kucakladığı, ölümüne kadar Muhammed ile yaşadığı söyleniyor..." şeklinde açıklamalar yapmıştır.

- "Number of his Harem now complete: Harem sayısı şimdi tamamlandı."⁸⁴

- "An affair with Mary creates scandal in Mahomet's harem: Mariye ile olan bir ilişki Muhammed'in haremde skandal yaratıyor."⁸⁵

- "Mahomet presents female slaves to Ali, Othman, and Omar: Muhammed, kadın köleleri Ali, Osman ve Ömer'e sunar."⁸⁶

Bu son başlıklı sayfada ve devamında, "Bu olay Muhammed'in gündelik hayatında kayınpederine ve damatlarına nasıl hediyeler sunduğu konusunda bize ışık tutuyor..." gibi açıklamalar yapılarak Hz. Peygamber'in kadın düşkünlüğü ve kadınlara muamelesinde damatlarına ve kayınpederine de esirler arasından seçtiği üç güzel kadını hediye edecek kadar tuhaf bir karakterli olduğu söylenmiştir.

Muir birçok konuda hadiseyi aktardıktan sonra konuyla ilgili Kur'an ayetlerini aktararak sanki Hz. Peygamber sıkıştığında ve etrafındakilerle sorun yaşadığında Kur'an'a sığınmış gibi bir algı oluşturmaktadır. Muir'in Kur'an hakkında "His own Inspiration: Kendi İlhamı" bir başlığını uygun gördüğü yani Kuran'ın vahiy değil de Hz. Peygamber'in kendi ilhamı olduğunu

⁸⁰ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/24.

⁸¹ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/309.

⁸² Muir, *The Life of Mahomet*, 4/310. Benzer iddialar için ayrıca bk., İsmail Metin, "Batı'da Hz. Muhammed'in Kişiliğine ve Evliliklerine Yaklaşımlar: Maurice Gaudetfroy-Demombynes, Régis Blachère ve Maxime Rodinson Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/45 (Ağustos 2016), 1023-1032.

⁸³ Muir, *The Life of Mahomet*, 3/278.

⁸⁴ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/89.

⁸⁵ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/160.

⁸⁶ Muir, *The Life of Mahomet*, 4/149.

savunduğu düşünüldüğünde bunun bilinçli bir şekilde yapıldığı ortaya çıkacaktır. Mesela yukarıda başlığı verilen Hz. Peygamber'in Mariye ile evliliğinden diğer eşlerinin rahatsız olduğu aktarıldıktan sonra "hadiseyle ilgili hiç iyi bir yorum yapılmayabileceğini ancak bu garip durumun Tanrı'nın doğrudan yorumuyla desteklendiğini, Kur'an'da bu işle ilgili bölümün şöyle olduğunu" belirterek Tahrim Süresi'nin ilgili ayetlerini aktarmıştır:

1-"Ey Peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun? Allah çok bağışlayan çok esirgeyendir. 2 - Allah size yeminlerinizi çözmeyi meşrû kılmıştır. Allah sizin sahibinizdir. O bilendir, hikmetle yönetendir. 3 - Peygamber, eşlerinden birine gizlice bir söz söylemişti. Fakat eşi, o sözü başkalarına haber verip Allah da bunu Peygamber'e açıklayınca, Peygamber (eşine) bir kısmını bildirmiş bir kısmından da vazgeçmişti. Peygamber bunu ona haber verince eşi: "Bunu sana kim söyledi?" dedi. Peygamber "Bilen, her şeyden haberi olan Allah bana söyledi." dedi. 4 - Eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz ne iyi, çünkü kalpleriniz eğildi. Ve eğer Peygamber'e karşı birbirinize arka olursanız (bilin ki) onun dostu ve yardımcısı Allah, Cibrîl ve müminlerin iyileridir. Bunun ardından melekler de ona arkadır. 5 - Eğer o sizi boşarsa belki de Rabbi ona, sizden daha hayırlı, kendisini Allah'a teslim eden, inanan, gönülden itaat eden, tevbe eden, oruç tutan dul ve bakire eşler verir." (et-Tahrim 66/1-5)

Sonuç

19. yüzyılın siyer konularında en etkili oryantalistlerinden biri olan William Muir oriiinal kaynaklara dayanarak yazdığını iddia ettiği ve kendi zamanına kadar bir oryantalist tarafından yazılmış en kapsamlı sayılabilecek dört ciltlik *The Life Of Mahomet* isimli eserinde Hz. Peygamber'in özellikle Mekke'deki hayatıyla ilgili O'nun dürüstlüğü, samimiyeti, gayreti, putperestliğe karşı verdiği ciddi mücadelesi, insanlara karşı hoşgörüsü gibi mevzularda insafli ve adil değerlendirmeler yaparken, öte yandan O'nu özellikle Medine döneminde güçlenince düşmanlarına karşı zalimce davranan, kendi kafasından uydurduklarını vahiy diye insanlara sunan bir sahtekâr, hedefine ulaşabilmek için Kur'an dediği ilhamını kullanan ve bu uğurda her yolu mübah gören hilekâr ve şehvet düşkününü birisi olarak tarif etmiştir. Kur'an ve Hz. Muhammed hakkındaki müspet rivayetlere daima eleştirel yaklaşan müellif, aleyhte olanları ise sorgulamadan gerçekmiş gibi kabul ederek akademik veya olgusal davranmak yerine misyoner ruhuyla hareket ettiğini göstermiştir.

Çalışmasının başında Klasik İslam Tarihi kaynaklarını değerlendirdiği uzunca bir giriş bölümüne yer veren Muir, burada malum kaynaklar üzerine bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre; vahiy olarak değil de Hz. Muhammed'in sözleri olarak kabul ettiği Kur'an metninin siyer kaynağı olarak güvenilir bir materyal olduğunu düşünürken, Müslümanlarca en sahih kabul edilenleri de dâhil olmak üzere tüm hadislerin ise ravilerinin şahsî ve subjektif eğilimlerine bağlı olduklarını, dolayısıyla her halükarda ihtiyatla karşılanmaları gerektiğini iddia etmiştir. Günümüze ulaşabilen en erken müelliflerden İbn İshak, Vakîdî, Taberî ve İbn Sâ'd'ı siyer konularında otorite yazarlar olarak kabul ederken (İbn Hişâm'ı da beğenmekle birlikte O'nun bazı konuları gizlediği kanaatindedir), sonraki dönemlerdeki İslam tarihçilerinin ise yeni bir şey meydana getiremediklerini savunmuştur.

Muir'in en temel iddiası İslamiyet'in orijinal bir din olmadığı, Hz. Peygamber'in çocukluğundan itibaren gerek Mekke ve çevresinde görüştüğü gerekse ticari amaçlarla yaptığı seyahatlerde karşılaştığı Yahudi-Hıristiyan kişilerden ve İncil ve Tevrat'tan etkilenerek ve

esinlenerek ayetler uydurup insanları etkilediğidir. Ona göre Hz. Muhammed, insanları etkileyip başarıya ulaşmak için Mekke döneminde rol yaparak mağdur ve mazlumların yanında olmuş, putperestliğe karşı çıkmış ve aslında Hıristiyanlığın temel ilkelerine muvafık davranmıştır. Ancak hicretten sonra güçlü ve muktedir bir konuma ulaşınca gerçek niyetini ortaya koyarak, önceden ilham kaynağı olan Yahudi ve Hıristiyanları, kendisinin dinine inanmadıklarında düşman ilan ederek değişik bahanelerle ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Taraftarlarını yanında tutmak ve icraatlarını meşrulaştırmak için de Kur'an ayetlerini devreye sokmuştur.

İslam öncesi dönemden başlayarak siyer konularına uygun gördüğü başlıkları sistematik bir şekilde sıralayarak asıl muhatapları olan Hıristiyan kitleyi kendi bakış açısı ve iddiaları doğrultusunda bilgilendirmeye çalışmıştır. Neticede orijinal ve gerçek olmayan, Yahudilik ve Hıristiyanlıktan esinlenerek taklitle kurgulanmış bir inanç sistemi ve bu sistemi oluşturan ve idame ve/veya itmam etmek için hiçbir fırsatı kaçırmayan uyanık, kurnaz, gayretli ama sahtekâr, duruma göre davranan, ikiyüzlü, gerektiğinde acımasız olabilen, kerameti kendinden menkul sahte bir peygamber portresi ortaya koymaya çalışmıştır.

Kaynakça

- Aykaç, Meryem Beyza. *Sir William Muir'in Siyeri Örneğinde 19. Yüzyıl Oryantalizminin Hz. Muhammed'in Hayatına Bakışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Bauben, Jabal Muhammad. *Image of the Prophet Muhammad in the West: A Study of Muir, Margoliouth and Watt*. Leicester: Islamic Foundation, 1996.
- Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Demiray, Belkıs Özsoy. "İngiliz Müsteşrik William Muir'in Siyer Kaynaklarına Yaklaşımı". *İstem* 30 (Aralık 2017), 393-414.
- Margoliouth, David Samuel. *Mohammed and The Rise of Islam*. London: The Knickerbocker Press, 1905.
- Gagnier, Jean. *Ismaël Abulfedae de vita et rebus gestis Mohammedis*. Oxford: 1722-23.
- Gerock, Carl Friedrich. *Versuch einer Darstellung der Christologie des Koran*. Hamburg und Gotha: Andreas Perthes, 1839.
- Görgün, Hilal, "Muhammed"/Batı Dünyası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/476-478. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kabakçı, Yusuf. *Hz. Muhammed'i Oryantalizme Karşı Savunmak Seyyid Emir Ali Örneği*. Bursa: Emin Yayınları, 2018.
- Köse, Ali. "Journal of The Royal Asiatic Society". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/583-584. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Longman-Metro. *Büyük İngilizce-Türkçe Türkçe Sözlük*. İstanbul: Metro Kitap Yayın Pazarlama, 1993.

- Metin, İsmail. *Fransız Oryantalistlerin Siyer Literatüründe Hz. Muhammed İmajı (Maurice Gaudefroy-Demombynes, Régis Blachère ve Maxime Rodinson Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Metin, İsmail. "Batı'da Hz. Muhammed'in Kişiliğine ve Evliliklerine Yaklaşımlar: Maurice Gaudefroy-Demombynes, Régis Blachère ve Maxime Rodinson Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/45 (Ağustos 2016), 1023-1032.
- Muir, William. *Mahomet and Islam*. London: Religious Tract Society, 1887.
- Muir, William. *The Coran*. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1878.
- Muir, William. *The Life of Mahomet I-IV*. London: Simth Elder and Co, 1861.
- Muir, William. *The Rise and Decline of Islam*. Piccadily: The Religious Tract Society, ts.
- Oruçoğlu, İlhami. *Başlangıcından Günümüze İslâm Dünyasında Peygamber İmajı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Özdemir, Mehmet. "Siyer Yazıcılığı Üzerine". *Milel ve Nihal* 4/3 (Aralık 2007), 129-162.
- Sarıçam, İbrahim vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*. Ankara: Nobel Yayınları, 2011.
- Sarıçam, İbrahim. "Hz. Muhammed'in Mesajının Kaynakları ve Orijinalliği Meselesine Oryantalist Yaklaşımlar". *Çağdaş Çalışmalar ve Oryantalistlerin Siyer'e Yaklaşımı*. thk. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2014.
- Şibli Numanî, Mevlânâ. *Asr-ı Saadet*. Trc. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Eser Kitabevi, 1973.
- Woodhead, Christine. "Muir, Sir William". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/94. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yıkılmaz, Yusuf. *The Life Of Mahomed Adlı Eseri Çerçevesinde Sir William Muir'in Siyere Bakışı*, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/RUSUH Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2021, 1 (2): 197-223

rusuhdergisi@usak.edu.tr

Ali Osman Koçkuzu'nun "Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi" Adlı Eserinde Nesh Anlayışı
Conception of Abrogation in Abrogator-Abrogated Matter in Hadith by Ali Osman Koçkuzu

Tuğba Yıldırım

Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri

Graduate student, Uşak University, Graduate Education Institute, Basic Islamic Sciences

Uşak, Turkey

tgba.yldrm15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1768-4317>

Ayşe Gültekin

Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Lecturer, PhD, Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith

Uşak, Turkey

ayse.gultekin@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0088-880X>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 24.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 15.12.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 197-223

Atıf/Cite as: Yıldırım, Tuğba-Gültekin, Ayşe. "Ali Osman Koçkuzu'nun "Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi" Adlı Eserinde Nesh Anlayışı [Conception of Abrogation in Abrogator-Abrogated Matter in Hadith by Ali Osman Koçkuzu]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi- Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 1/2 (Aralık 2021): 197-223.

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2021 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

ALİ OSMAN KOÇKUZU'NUN "HADİSTE NÂSİH-MENSÛH MESELESİ" ADLI ESERİNDE NESH ANLAYIŞI

Öz

Allah Teâlâ mü'minlere, gönderdiği son elçiye itaat etmeleri gerektiğini haber vermiş ve bunun kendisine itaatle eş değer olduğunu bildirmiştir. O halde yapılması gereken, yeni bir kanun koyma ve gerektiğinde bu kanunda değişiklik yapma yetkisine de sahip olan Allah Resulü'nün hayatını takip edip onu örnek almak, uygulamada bir değişiklik olmuşsa da önceki ve sonraki uygulamanın ne olduğunu öğrenip en son tatbikata uymaktır. Hz. Peygamber'in sağlığında, bu değişikliğin hangi gerekçelerle ortaya çıktığını bizzat ona sorup öğrenme imkânı varken ve Hz. Peygamber'in sünnetini iyi bilen ashâb hayattayken, hadisler arasındaki ihtilaflar ve uygulamadaki farklılıklar bir problem olarak değerlendirilmemiştir. Ancak sahâbenin hayatın tabii akışı içerisinde görüp benimsedikleri bu değişiklikler, sonraki dönemlerde mü'minlerin kafalarını karıştırmış ve yeni izahların ve açıklamaların yapılması gerekmiştir.

Nesh metodu, aralarında ihtilaf varmış gibi görünen âyet ve hadislerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunda çözüm yolları sunan metotlardan bir tanesidir. Hadis, Tefsir ve İslâm Hukuku nesh konusunun incelendiği ilim dallarıdır. İmam Şâfiî'den itibaren pek çok âlim konuyla ilgilenmiş hatta bu konuda müstakil eserler yazılmıştır. Biz bu makalemizde Cumhuriyet sonrası "Hadiste nesh" konusunu kitap seviyesinde ele alan ilk çalışmayı, Prof. Dr. Ali Osman Koçkuzu'nun "Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi" adlı kitabını temel alarak nesh meselesini incelemeye, hocanın konu hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ali Osman Koçkuzu, sünnet, nesh, nâsîh, mensûh.

CONCEPTION OF ABROGATION IN ABROGATOR-ABROGATED MATTER IN HADITH by ALİ OSMAN KOÇKUZU

Abstract

Allah informed the believers that they must obey the last Messenger He sent and that this was equivalent to obeying Him. In this case, what needs to be done is to follow the life of the Messenger of Allah, who has the authority to make a new law and make changes in this law when it is necessary, and to take him as an example, and if there has been a change in the implementation, to follow the last exercise learning what the previous and next implementations are. While the Prophet was alive, it was possible to ask him personally for what reasons this change occurred. Also while the companions of the Prophet, who knew the Sunnah of the Prophet well, were alive, the contradictions between the hadiths and the differences in practice did not emerge as a problem. However, these changes, which were seen as the course of the nature and adopted by companions, confused the believers in the following periods. Hereby, new explanations had to be made.

The abrogation (naskh) method is one of the methods offered as a solution to how the verses and hadiths that seem to conflict between them should be evaluated. Al-Hadith, at-Tafsir and al-Fiqh are domains in which abrogation is examined. Since Imam Shafii, many scholars have been interested in this subject, moreover, independent works have been written on this subject. In this article, we will try to examine the matter of naskh based on "Abrogator-Abrogated Matter in Hadith", the first book that deals with the issue of abrogation in the post-republican period on hadith, by Ali Osman Koçkuzu and to present Ali Osman Koçkuzu's view's on this issue.

Keywords: Ali Osman Koçkuzu, sunnah, abrogation, abrogator, abrogated.

Giriş

Peygamber'imiz beşer olmakla birlikte¹ vahye uyan ve vahyi müminlere tebliğ etmekle görevlendirilen son elçidir². Bununla birlikte insanlara tebliğ ettiği vahyi açıklamış, insanları bu yeni dine davet etmiş ve bu konuda karşılaştığı tüm sıkıntılara göğüs germiştir. Gönderildiği topluma ilâhî mesajı örnek olup öğretmiş ve içinde yaşadığı toplumu kötülüklerden arındırmış, iyiliklerde yarışan ideal bir toplum haline getirmeye çalışmıştır³. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'e teşrîf yetkisi de verilmiştir. Buna bağlı olarak Hz. Peygamber haram ve helal kılma yetkisine sahip bir kanun koyucudur.⁴ "Onlar aralarında çekiştikleri şeylerde seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükme, nefisleri hiçbir darlık duymadan, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar."⁵ "Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi yasak ettiyse, ondan da uzak durun."⁶ vb. âyetler ve Erîke hadisinde geçen "Allah Resulü'nün haram kıldığı şeyler, muhakkak ki Allah'ın haram kıldığı şeyler gibidir."⁷ sözleri, Hz. Peygamber'in teşrîf yetkisine işâret etmektedir. Onun koyduğu kuralların Kur'an âyetlerine ters düşmesi düşünülemez. Hz. Peygamber'in teşrîf yetkisini kabul etmeyenler çoğu kere kendi akıllarını Peygamber aklının önüne geçirmişler, bu da dinde birtakım karışıklıklara sebep olmuştur.⁸

Sahâbe ve tâbiûn dönemlerinde "Kitap ve Sünnet" kanun koymada iki ana kaynak olarak kabul edilmiş, hadise ve sünnete ciddî itirazlar yöneltilmemiştir. İmam Şâfiî'nin yaşadığı hicri 2. asırdan itibaren sünnete itiraz edenler üç grup olarak sınıflandırılabilir: Vahiy yoluyla gelen Kur'an ile insanlar tarafından sözlü olarak nakledilen ve daha sonra yazıya geçirilen hadisin birbirine denk kabul edilemeyeceğini savunanlar, Kur'an âyetlerinde geçen bir konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber'in söylediği hadislerin kabul edilmesi gerektiğini söyleyenler ve haber-i vâhidlerin kabul edilemeyeceğini iddia edenler.⁹ İmam Şâfiî "*er-Risâle*" ve "*el-Ümm*" adlı eserlerinde sünnetin otoritesini yok sayanların görüşlerini haber vermekte ve bu iddiaları reddeden deliller nakletmektedir.¹⁰

Hadislerin mütevâtir, meşhûr ve âhâd şeklinde sınıflandırılması,¹¹ özellikle Mu'tezile ve Şî'a'nın başını çektiği ehl-i bid'at fırkalarının sünnete itirazlarını kolaylaştırmıştır. İtirazların ana noktasını ise haber-i vâhidler oluşturur. Başta dört mezhep imamı olmak üzere, Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111) vb. İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre haber-i vâhidler amelî

¹ el-İsrâ 17/93-94-95; el-Kamer 54/24.

² el-En'âm 6/50-56-106; Yûnus 10/109.

³ Mehmet Görmez, *Hadis İliminin Temel Meseleleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 31-32.

⁴ el-A'râf 7/157.

⁵ en-Nisa 4/36.

⁶ el-Haşr 59/7.

⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Dımeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Sünnet", 6; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk. Beşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), "İlm", 60; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: Dâru lhyâi'l- Kütübi'l-Arabiyye, ts.), "Mukaddime", 2.

⁸ Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 28-29.

⁹ Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 40.

¹⁰ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risale*, trc. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 125-142.

¹¹ Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsimî, *Kâvâidü't-tahdîs min fûnûn-i mustalahi'l-hadîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar (Kâhire: Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1380/1961), 146-147.

konularda delil olarak kabul edilirken, itikâdî konularda delil olamazlar. İbn Hazm (ö. 456/1064) başta olmak üzere Zâhirîler, İbn Teymiyye (ö.728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve bir rivâyete göre Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Hz. Peygamber'in hayatından örnekler vererek sahih haber-i vâhidlerin amelî konularda olduğu gibi itikâdî konularda da ilim ifâde edeceğini söylemektedirler. Son dönem âlimlerinden Ahmed Muhammed Şâkir (ö.1958) ve Muhammed Nâsıruddin el-Elbânî de (ö. 1999) de aynı kanaate sahiptirler. Şevkânî (ö. 1250/1834) ve Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952) de aralarında bulunduğu bazı âlimler ise itikâdî konularda haber-i vâhidi kabul etmek için birtakım şartlar ileri sürmektedirler.¹² Haber-i vâhidleri delil kabul etmeyen Mu'tezile mensuplarının birçok itikâdî meselede âhâd hadisleri mütevâtir kabul ederek kullanmaları bu fikirlerinde çok da tutarlı olmadıklarını ortaya koymaktadır.

Ali Osman Koçkuzu'ya (ö.2021) göre sünneti anlama noktasında iki ana grup söz konusudur. Bu gruplardan birisi sünneti hayat düsturu olarak kabul edip din ve dünyasını bu kurallara göre düzenlemeye çalışmakta, diğer grup ise kendi fikrini hükümran kılmak için sünnetin otoritesini sorgulamakta ve eksikliğini bulmaya çalışmaktadır. Birinci grup nesh meselesini Hz. Peygamber'in son tatbikatını öğrenip hayatına geçirmek için incelerken, diğer grup nesh konusundaki tartışmaları kendisine delil olarak kabul etmektedir. Mensûhu kabul etmeyen bu kimselerin nâsîh ile de işi yoktur.¹³

Hz. Peygamber'in yaşadığı çağda ve onun vefatını takip eden ilk dönemlerde ilim kelimesiyle öncelikle hadis ilmi anlaşılmiş¹⁴ ve Hz. Peygamber'den nakledilen talimatların tamamı sünnet kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁵ Hz. Peygamber'in gözetiminde yetişen sahâbîler ilmi amel edip yaşamak için öğrenmişler ve her türlü problemlerini çözme konusunda Kur'an ile birlikte hadise de müracaat etmişlerdir. Sorularını bizzat Hz. Peygamber'e yöneltip cevapları bizzat Hz. Peygamber'den dinlemişler, kendileri Hz. Peygamber'in yanına gelemediklerinde o gün olan biteni arkadaşlarından sorup öğrenmişlerdir.¹⁶ Kur'an'ı ve sünneti ve bu iki kaynak çerçevesinde oluşan İslâmî tatbikatı sahâbeden öğrenen tabiûn devrinde de Hz. Peygamber'i görmek ve bizzat Hz. Peygamber'e sorup öğrenmek mümkün olmasa da sünnete bağlılık aynen devam etmiştir. Farklı ilim merkezlerinin, sahâbeden meşhur olan kimselere izâfe edilen mekteplerin oluşması ilmî merkez ve ekollerde farklı tatbikatların ortaya çıkmasına sebep olmuş, uygulamada ufak farklılıklar göze çarpsa da Şî'a ve Mu'tezile gibi ehli bid'at fırkalar dışındaki büyük çoğunluk sünneti yok saymayı hiçbir zaman düşünmemiştir.¹⁷ Sünnetin Müslümanların hayatına hâkim olması gerektiğini savunan ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını doğru bir şekilde öğrenip öğretmeye çalışan ilim adamları ise iki zümrenin suçlamalarına maruz kalmaktadırlar. Birinci grup; aydın olduklarını iddia ettikleri halde dini tanımamakta, nakil

¹² Mehmet Özşenel, "İtikadi Konularda Haber-i Vâhidin Delil Olma Meselesi ve Kevserî'nin Konuya Bakışı", *Dîvân Dergisi* 37 (2014/1), 174-175.

¹³ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 45.

¹⁴ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), *Câmiu beyânî'l ilm ve fazlih*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyrî (Demmam: Dâru İbnî'l-Cevzi, 1414/1994), 1/1-62.

¹⁵ Şâtıbî, İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât* (Huber: Dâru İbn Affân, 1417/1997), 4/289.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Dımeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002), "İlim", 27, "Mezâlim", 25; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Nazar b. Muhammed el-Faryâbî (Riyad: Dâru Taybe, 1427/2006), "Talak", 34.

¹⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 49.

taftarı herkesi bağınaz olarak yaftalamakta ve aklın öngördüğü her şeyi engellemekle itham etmektedir. İkinci grup ise; İslâmî ilimler konusunda bilgi sahibi olmakla birlikte bu bilgilerini güncelleştirmemekte, yeni izah tarzlarına karşı çıkmakta, sünneti her konuda kaynak olarak görmeye devam edenleri mezhepsizlikle suçlamaktadır.¹⁸

Hız. Peygamber sonrası dinin öğrenileceği kaynaklar kitap-Kur'an, hadis-sünnet, sahâbenin uygulamaları ve fetvalarıdır. Kur'an ve sünnete dayalı olarak gerçekleştirilen icmâ ve kıyas gibi metotlarla yeni meseleler çözüme kavuşturulmuştur. Geliştirilen bu yeni metotlar kimileri tarafından sünnetle amel etmekten uzaklaşma, "rey ve şahsî icthad"a göre dinde hüküm koyma olarak değerlendirilmiş¹⁹ ve bu tartışmalar günümüze kadar devam etmiştir. Fikhî mezhepler içerisinde rey taraftarı olmakla suçlanan Ebû Hanîfe bile, hadis konusunda kendisini tenkit edenlerin itiraflarına göre sahih olan hadisi daima kıyas ve reyden üstün tutmuştur. Haberi vahidlerle amel etmek için birtakım şartlar ileri sürse de diğer mezhep imamları gibi "hadisin sıhhati sabitse benim mezhebim odur" demektedir. Kendisinden hüküm çıkardığı hadisleri toplayan, konuyla ilgili sahâbe ve tabiûnun rivâyetlerinin de sıralandığı *Müsned* adlı çalışma onun Kur'an'dan sonra sahih hadisi temel delil olarak kabul ettiğini göstermektedir.²⁰

Müntesibi kalmamış veya zamanımıza kadar varlığını sürdürmüş fikhî mezheplerin metodu "meselelere hadis çerçevesinde düşünerek bir çözüm yolu aramaktır." Fakih Kur'an'ı iyi bildiği gibi hadisi de sünneti de iyi bilen bir kimse olmak zorundadır. Mezhep imamları kendi vardıkları sonucu mutlak manada uyulması gereken görüş olarak kabul etmemişler, zaman zaman kendileri de önceki görüşlerine muhalif olan yeni sonuçlara ulaşmışlardır. Mezhep bağlularının kendi imamlarının görüşünü mutlak doğru olarak kabul etmesi, zamanla düşünce dünyasında bir tıkanmayı da beraberinde getirmiş ve bu husus sünnetle amel konusunu menfî şekilde etkilemiştir. Bunun yanı sıra cahil kimselerin hadis konusundaki bilgisizlikleri ve hadisle ameli zor bir iş olarak değerlendirmeleri de Müslümanların hadisle amelden geri durmalarına sebep olmuştur.²¹

Hadiste nâsîh-mensûh meselesinin de hadisle amel etmekten uzaklaşma konusunda olumsuz bir rol oynadığı görülmektedir. Nesh konusunda kullanılan şahsî metotlar ve neshi tespit etme konusunda farklı anlayışların ortaya çıkması müçtehit imamların nesh konusunda farklı kanaatlere sahip olmaları sonucunu beraberinde getirmiştir. Bir âlim, üzerinde ihtilaf edilen bir meseleyi "Bize göre burada nesh vardır" diye değerlendirirken, diğer bir âlim aynı meselede nesh olmadığını savunmakta ve meseleyi farklı metotlar kullanarak çözüme kavuşturmaktadır. Bazıları da nesh ihtimali bulunan konularda bilmeyen kimsenin hata edebileceği düşüncesiyle bu konulardan uzak durmayı tercih etmişlerdir. Koçkuzu'ya göre Müslümana düşen bu gerekçelerle hadiste nâsîh-mensûh kapsamına giren konulardan uzak

¹⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 57.

¹⁹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Esfer (Beyrut-Katar: el-Mektebü'l-İslâmî-Müessesetü'l-İşrâk, 1419/1999), 193-205.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Menâkibul-imam Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Haydarabad: Lecnetü İhyâ'î'l-Meârifi'n-Nu'mâniyye, 1408), 30; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 1/68. Geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Ünal, "Ebû Hanîfe ve Hadis", *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 75-81; İbrahim Hatiboğlu, "Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/101-103.

²¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 57-58.

durmak değil hadisleri şerhleriyle ve açıklamalarıyla okuyup anlamaya ve en son tatbikatı öğrenmeye çalışmaktır.²²

Nesh konusu hadis ilminde olduğu gibi tefsir ve özellikle fıkıh ilminde de ele alınan bir konudur. Neshe açıkça işaret eden âyetler olmakla birlikte²³ Kur'an'da nesh olup olmadığı, hangi âyetlerin nâsîh-mensûh kapsamına girdiği âlimler arasında tartışma konusudur. Neshin söz konusu olmadığı âyetlerde nesh iddiası dile getirilmiş, tahsîs, takyîd ve istisnâ gibi meseleler nesh olarak değerlendirilmiş, âyetin iniş sebebi gibi neshi tespiti yardımcı olacak unsurlar gözden kaçırılmış, mübalağalı değerlendirmeler yapılarak nesh vakaları abartılmıştır.²⁴ Koçkuzu'ya göre Fıkıh ilmi için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Fıkıh Usulü eserlerinde nesh meselesi hem müstakil bölümler açılarak, hem de icma, teâruzu'l-ahbâr, tercih vb. konularda sık sık atıf yapılan bir konu olmuştur. Fakihlerden bazıları, Hz. Peygamber'den gelen farklı rivâyetleri ve en son tatbikatı arama yerine kendi reylerine dayanarak meseleleri açıklamakla itham edilmişlerdir.²⁵ İhtilafü'l-Hadis kapsamında değerlendirilen rivâyetlerde çözüm yolları sıralamasının âlimlere göre değişiklik göstermesi,²⁶ meselelerin çözümü hususunda neshe öncelik verenlerle diğerlerinin nâsîh mensûh kapsamında değerlendirdiği rivâyetleri farklılaştırmıştır.

İlk Hadis Usulü eseri olarak kabul edilen '*el-Muhaddisu'l-fâsil*'da nesh konusuna yer verilmemiş, Hâkim en-Nîsâbûrî '*Kitabu Ma'rîfeti ulûmi'l-hadîs*' adlı eserinde 21. Nev'de nesh meselesini örneklerle işlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin '*el-Kifâye*' adlı eserinde nesh konusuna yer verilmezken, İbnü's-Salâh '*Ulûmül hadis*'inde 'Ma'rîfetü nâsihi'l-hadîs ve mensûhih' başlığıyla nesh ilmini tanıtır ve zor bir ilim dalı olduğundan bahsetmiştir.²⁷ Nevevî ve Suyûtî eserlerinde nesh meselesine yer veren, nâsîh ve mensûhu bilme ve tanıma yollarından bahseden âlimlerdir. Fıkıh usulcülerinin işin nazarî yönü üzerinde dururken hadis usulcülerinin tatbikata ve uygulamaya ağırlık vermeleri dikkat çekicidir. Fetvâ verecek konumda olan kimselerin nâsîh ve mensûhu bilmesi de bir gereklilik olarak kabul edilmiştir.²⁸

Ali Osman Koçkuzu'dan önce Talat Koçyiğit'in 'Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi' adlı makalesi hariç tutulacak olursa nesh ülkemizde konusunda herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Koçkuzu neshin, ameli engelleyen, Hz. Peygamber'in risaletini gölgeleyen bir konu olmadığını ispat etmek için, nesh konusunda yazılan 4 kitaptaki örnekleri araştırarak hadiste nesh konusunda mübalağalı rakamlara ulaşıldığını tespit etmiştir. Biz bu makalemizde nesh konusunu ana hatlarıyla vermeye ve Ali Osman Koçkuzu'nun 'Hadiste Nâsîh ve Mensûh Meselesi' kitabını inceleyerek hocanın nesh konusundaki kanaatlerini tespit etmeye çalışacağız.

1. Nesh Kelimesinin Anlamı ve Tarihi Süreci

²² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 58.

²³ el-Bakara 2/106; en-Nahl 16/101.

²⁴ Abdurrahman Çetin, "Nesh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579-581.

²⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 51.

²⁶ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 6. Baskı, 2013), 179-180.

²⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 83-85.

²⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 59.

Sözlükte nesh; "Bir kitabı harfi harfine kopyalamak, bir şeyin başkasıyla değiştirilmesi, bir şeyi olduğu gibi nakletmek, ref', izâle" manalarına gelir.²⁹ "Biz bir âyetin yerine başkasını getirdiğimiz zaman..."³⁰ âyetinde neshin değiştirme manası, "Biz bütün yaptıklarınızı kaydetmekte idik."³¹ âyetinde kopyalayıp kaydetmek, "Senden önce hiçbir resul ve nebi göndermedik ki o bir temennide bulunduğunda şeytan ille de onun arzularına bir şey katmaya çalışsın. Fakat Allah, şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder."³² âyetinde gidermek, iptal etmek, "Musa, öfkesi yatışınca levhaları aldı. Onlardaki yazılarda Rablerinden korkanlar için hidâyet ve rahmet hükümleri vardı."³³ âyetinde nüsha anlamı vardır. Bakara ve Hac surelerinde geçen âyetler neshin istilâhî tarifini etkilemiş, istilâhî olarak da neshin pek çok tarifi yapılmıştır. Sahâbe döneminde nesh, takyîd, tahsîs ve istisnâ ile birlikte değerlendirilip daha geniş bir anlam ifâde ederken, sonraki dönemlerde bu geniş anlam daraltılmış, bazı ilim adamları neshe intihâ ve tebdîl beyânı, bazıları hitâb, bazıları ise sonraki bir şer'î delil ile evvelki hükmün kaldırılması anlamını vermişlerdir.³⁴

Hanefi Hukukçularından Cessâs (ö.370/981) neshi "Nesh, bizim takdir ve teveccühümüzde bekası caiz olan hükmün müddetini beyandır. Böylelikle, bizim için o hükmün müddetinin bu sınıra kadar olduğu ve bundan sonra o hükmün artık murat edilen olmaktan çıktığı belli olur." şeklinde tarif etmektedir. Mütekellimûn usulcülerden Gazzâlî (ö.505) ve Râzî (ö.606) nesh tarifine "hitâb" lafzını ilave etmişlerdir. Gazzâlî ve Râzî neshi "Önceki hitapla sabit olan hükmün, daha sonra gelen hükümle ortadan kalktığına delalet eden hitaptır." diye tanımlamakta ve bu tanımla aklın değil nassın neshedici olduğunu kabul etmektedirler.³⁵

Şâtıbî (ö.790/1388) 'Muvâfakât'ında "mütekaddimûn" dediği hicrî üç asır içinde yaşayan âlimlere göre neshi şöyle anlatır: "Mütekaddimûn'un sözlerinden anlaşıldığına göre nesh, mutlak olarak usulcülerin sözlerinden daha umûmî bir manadır. Onlar, mutlak'ın takyîdine, muttasıl veya munfasıl bir delille âmm olan bir sözün tahsîsine, mübhem olan bir şeyi beyân etmeye nesh adını vermişlerdir. Sonra gelen bir delille önceki şer'î hükmü kaldırmaya da nesh demişlerdir. Bunların hepsi birinci hükmün murâd edilmediği konusunda birleşmektedirler. Nesh, istilahta önceki hükmün sorumluluğunun kalkması ve sonraki hükümle amelin gerekliliği demektir, ilk emirle amel etmek gerekmez, son emre göre hareket edilir."³⁶

Hz. Âdem'den başlayarak her Peygamber'in getirdiği şeriatte nesh cereyan etmiştir. Evvelce mübah olan bazı şeyler zamanla haram sayılmış, emirlerin muhtevâları değişmiştir. "Biz bir âyeti diğer bir âyetin yerine getirdiğimiz vakit -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilendir-dediler ki: 'Sen bir iftiracısın!' Hayır, onların pek çoğu bilmezler."³⁷ âyetinde görüldüğü gibi inanç

²⁹ Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, *Tâcû'l-Arûs* (İskenderiye: Dârü'l-Hidâye, t.y.) 2/282; Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), 3/61; Seyyid Şerîf Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, 1985), 309.

³⁰ en-Nahl 16/101.

³¹ el-Câsiye 45/29.

³² el-Hac 103/52.

³³ el-A'râf 7/154.

³⁴ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 98.

³⁵ Nesh tarifleri için bk. Sezai Bekdemir, "Sadrüşşerâ'nın Nesh Konusuna Yaklaşımı", *AİÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2 (2016), 176-179.

³⁶ Şâtıbî, *Muvâfakât*, III/344; Geniş bilgi için bk. Ali Bakkal, "Kur'an'da Mensûh Ayetlerin Sayısı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1996), 37.

³⁷ en-Nahl 16/101.

sahibi olmayanlar yeni bir hüküm geldiğinde yaratıcının o durumdan haberi olmadığını savunma gayreti içine girmiş ve "nesh meselesini nübüvvet-i Muhammediye hakkında bir şüphe gibi ileri sürmek istemişlerdi. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır "Zamanımızda da hala bunu takip eden kafirler çoktur" diyerek meselenin her asrın gündemini meşgul ettiğine dikkat çekmektedir. Halbuki önceki emir de sonraki emir de hikmet-i ilâhiyyeye ve kulların maslahatına göre nâzil olmuştur.³⁸

Nesh, bütün semâvî dinlerde ortak olan ve değişmeyen zarûriyyât,³⁹ hâciyyât⁴⁰ ve tahsîniyyât⁴¹ oluşan küllî kâidelerde değil, cüz'î ilkelerde gerçekleşmiştir.⁴² Bütün semâvî dinlerde inanç esasları bir bütünlük arz eder. Çünkü tevhid noktasında bir değişiklik söz konusu olamaz. Kur'ân-ı Kerîm bu gerçeği "Senden önce hiçbir Resul göndermedik ki ona: 'Benden başka ilah yoktur; şu halde bana kulluk edin' diye vahyetmiş olmayalım"⁴³ âyetiyle açıklamaktadır. Ancak ibâdetler ve muâmelât konusunda toplumun selametini korumayı, kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmeyi hedef alan temel prensiplerde ittifak olmakla birlikte, her milletin ihtiyacı zaman ve şartlarına göre farklı olacağından, bir asırda bir millete uygun düşen bir hüküm diğer bir millet için uygun olmayabilir.⁴⁴

Hz. Peygamber de, "ما من نبوة إلا تناسخت" ⁴⁵ "Her Peygamberlik müessesesi nesh ile karşılaşmıştır." sözü ile neshin şeriatler arasında ve gönderilen yeni dinde cereyan edeceğine işaret etmektedir. Şeriatler arası nesh olduğu gibi aynı şeriat içerisinde de nesh meydana gelmiştir.⁴⁶

2. Nesh Çeşitleri

Toplum düzenini sağlamak için insan eliyle yapılan kanunlarda nasıl en son tatbikatı bilip ona göre davranmak mecburiyeti söz konusuysa, mü'min bir kulun Resulullah'ın öğrettiği hususlarda Peygamber'inin en son uygulamasının ne olduğunu bilme sorumluluğu vardır. Bu sayede en son tatbikatı öğrenecek ve yanlışlardan kurtulma imkânına kavuşacaktır. Nâsîh olan hükmü arayıp bulma ve ona tabi olma sorumluluğuna sahip bir Müslümanın pek tabiidir ki delilsiz nesh iddiâsında bulunması düşünülemez. Nazarî kâidelere, akli çıkarımlara, kıyas vb. yollara başvurarak bir konuda nesh olduğunu söylemek son derece mahzurludur. Bu konuda zan ve tahmine dayalı görüşler serdetmek yerine kesin delillere, "sarih delaletli bürhanlara" yani nakle müracaat etmek zorundayız. Aksi takdirde dileyen dilediği emri iptal yetkisine kavuşacak ve neticede ortada şeri hüküm namına hiçbir şey kalmayacaktır. Kullar içerisinde bir emri diğeriyle değiştirme yetkisi, kulların tamamına değil sadece Hz. Peygamber'e verilen bir

³⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul; Eser Neşriyat, tsz), 5/3124.

³⁹ "İslâm dininin toplum ve bireyler için vazgeçilmez gördüğü değerlerin korunması"

⁴⁰ "Ferdî veya içtimaî hayat için mutlaka gerekli olmayan, ancak bunların düzenli olarak yürümesini temine yarayan hükümler"

⁴¹ "Hayatı güzelleştirmeyi hedefleyen ve insanı mükemmeli aramaya teşvik eden -zarûriyyât ve hâciyyat düzeyine çıkmamış- düzenlemeler"

⁴² Şâtıbî, *Muvâfakât*, III/365-367.

⁴³ el-Enbiyâ 21/25.

⁴⁴ İdris Şengül, "Ulûmu'l- Kur'an Konusu Olarak Nâsîh ve Mensûh", *Diyanet İlmi Dergi* 38/3 (Eylül 2002), 92-93.

⁴⁵ Müslim, "Zühd", 14; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd-Âdil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 29/115. Bizim verdiğimiz kaynaklarda rivayet *ما من نبوة قط إلا تناسخت* şeklinde yer almaktadır.

⁴⁶ Geniş bilgi için bk. Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 20, 106-111; Talat Koçyiğit, "Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (1963), 96-97.

özelliştir. Ona bu yetkiyi veren Allah'tır ve Hz. Peygamber Allah adına bu yetkiyi emri hak vaki olup vahiy nihâyete erişinceye kadar kullanmıştır. Yani Hz. Peygamber'den sonra nesh yolu kapanmıştır.⁴⁷

Allah Teâlâ veya Hz. Peygamber tarafından ortaya konulan bir uygulamanın daha sonra ortadan kaldırılması ve verilen hükümlerde değişiklik meydana gelmesine bağlı olarak 4 çeşit neshten söz edilir:

1. Kur'ân'ın Kur'ân'ı neshi,
2. Sünnetin Kur'ân'ı neshi,
3. Sünnetin sünneti neshi,
4. Kur'ân'ın sünneti neshi.

Kitabın Kitabı neshi ve sünnetin sünneti neshi konusunda Ebû Müslim el-İsfehânî dışında bütün İslâm âlimleri arasında bir ittifak oluşmuşken sünnetin kitabı neshi ve Kuran'ın sünneti neshi konularında âlimler ciddi görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir.⁴⁸

2.1. Kur'an'ın Kur'an ile Neshi

Nâsîh ve mensûh olan âyetler arasında denklik olup aynı derecede bilgi verdikleri için birkaç istisnâ dışında ilim adamlarının bu konuda görüş birliği içinde olduklarını söyleyebiliriz. İki âyet farklı iki hükmü getiriyorsa ve âyetlerden biri diğerinden önce nâzil olmuşsa nesh gerçekleşir.⁴⁹ Bu konuda pek ihtilaf bulunmamaktadır. Konu Kur'an'da nâsîh-mensûh meselesi olarak değerlendirildiği için bu konuda bu kadar bilgi vermekle iktifa edeceğiz.

2.2. Sünnetin Kur'an ile Neshi

Sünnetin Kitap ile neshi Eş'arîler, Mu'tezile ve fakihlerin çoğunluğuna göre aklen caiz, şer'an da vâkidir. İmam Şâfiî'den bu konuda iki görüş geldiği, bir görüşüne göre sünnetin kitap ile neshini kabul etmediği, diğer görüşüne göre böyle bir neshi kabul ettiği nakledilmektedir. İmam Şâfiî'ye göre Kur'ân'ın sünneti nesh etmesi için Hz. Peygamber'in sünnetinde önceki sünnetine karşılık neshi açıklayan başka bir sünnetin bulunması gerekir. Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu bir sünnet Allah tarafından bir başkasıyla değiştirilirse, Allah Resulü insanların hata edip mensûha göre hareket etmemeleri için sünnetinde değişikliğe giderek konuyu açıklığa kavuşturur. Sünnet vahiy mertebesinde bulunduğu ve Allah'ın murad ettiği manayı açıklama görevi üstlendiği için Allah Resulü'nün Kur'an'a aykırı bir sünnet ihdas etmesi, sünnetin Allah'ın kitabına muhalefet etmesi mümkün değildir.⁵⁰

İmam Şâfiî'nin hayatını kaleme alan Ebû Zehre, İmam Şâfiî'nin bu görüşünün iki esasa dayandığını söylemektedir. Birincisi Hz. Peygamber'e Kur'an'ı açıklama görevi verilmiştir. Nesh olaylarında da önceki ve sonraki hükmün açıklanması esastır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in nesh konusunda ashabına yaptığı açıklamaları öğrenmek gerekir. İkinci olarak ise o konuda açıklayıcı bir sünnet bulunmadan Kur'an'ın sünneti neshi caiz olsaydı Kur'an'a aykırı olan her hadisin reddedilmesi gerekirdi. Akıl açısından da Kur'an'ın sünneti neshetmesinin mümkün olduğunu

⁴⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 176-178.

⁴⁸ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 205.

⁴⁹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 159.

⁵⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 131-132.

söyleyen âlimler iki kaynağın yani kitap ve sünnetin aynı kaynaktan geldiğini savunmakta ve neshin aklen mümkün olduğunu söylemektedirler.⁵¹

Bu konuda ileri sürülen en önemli delillerden birisi Hudeybiye antlaşmasındaki şartlardan birinin âyetle nesh edilmesidir. Anlaşma gereği Mekke'den kaçıp Müslümanlara sığınan herkes Mekkelilere iade edilecekti. Ebû Cendel Mekke'den kaçıp geldiğinde Müslümanlar onu iade etmek zorunda kalmışlardı. Mekke'den bir kadın Müslümanlara sığındığında inen âyet bu maddeyi feshetmiş, kadınlar nâsîh olan âyet gereğince⁵² müşriklere teslim edilmemişlerdir. Sünnet ile sabit olan Aşura orucu Ramazan orucunun farz kılınmasıyla mensûh hale gelip nafîle bir ibâdete dönüşmüş,⁵³ önceleri harbin kızıştığı esnada namaz kazaya bırakılırken Salat-ı Havfî emreden âyet önceki uygulamayı yürürlükten kaldırmıştır.⁵⁴ Bazı ilim adamları ise sünnetin Kur'an ile neshedilmeyeceğini söylemekte ve aklî olarak birtakım deliller ileri sürmektedirler. Onlara göre sünnetin kitapla neshinin caiz olması, Hz. Peygamber'in sünnetinde sık sık değişikliğe gidilmesi, insanları Peygamber'den soğutur ve kendisine duyulan itimadı sarsardı. Aralarında denklik olmayan şeyler arasında neshin gerçekleşmesi mümkün değildir. Kur'an ve sünnetin kaynakları farklıdır.⁵⁵ Görüleceği üzere Kur'an'ın sünneti neshi hakkındaki görüş farklılıkları Kur'an ve sünnetin aynı değerde olup olmadıkları ve aynı kaynaktan gelip gelmedikleri konusunda farklı düşüncelerinden kaynaklanmaktadır.

2.3. Kitabın Sünnet ile Neshi

Âlimlerden bazıları Kitab'ın sünnetle veya sünnetin Kitap'la neshi arasında bir farklılık görmezken bazıları ise Kitab'ın sünneti neshini kabul ettikleri halde sünneti Kitap'tan daha aşağı bir mertebede kabul ettikleri için sünnetin Kitab'ı neshini caiz görmemektedirler.

İmam Şâfiî "Biz bir âyetin yerine bir âyeti getirdiğimiz zaman..." âyetini delil getirerek Allah'ın Kitabı'nı ancak Allah'ın Kitabı'nın neshedeceğini savunmakta, sünnetin Kitab'a tâbi olduğunu ve Allah'tan nâzil olan âyetleri açıklama görevi bulunduğunu söylemektedir. Bu konuda ilk hükmü koyan Cenabı Hakk'ın yetkili olduğunu, bu işin Allah'ın yarattığı birine ait olamayacağını söylemektedir. Zâhirîlerin çoğunluğu ve bir görüşe göre Ahmed b. Hanbel de aynı kanaattedir. Aklî yönden Kur'an'ın sünneti neshedebileceğini savunan âlimler sünneti de Kur'an gibi vahiy mahsulü kabul etmekte, ikisinin de aynı kaynağa dayandığını söylemekte ve bu konuda örnekler sıralamaktadırlar. Kitab'ın sünnetle neshedileceğini savunanlar âyette geçen "Zina eden erkek ve kadına yüz sopa vurulması cezasının"⁵⁶ Hz. Peygamber'in sünnetiyle belirlenen recm uygulamasıyla ortadan kalktığı ve buna benzer üç örneği kitabın sünneti neshine delil olarak gösterirler.⁵⁷

Sünnetin Kur'an ile neshedilemeyeceğini savunan ilim adamları ise örnek vermemekle birlikte Kur'an-ı Kerim ile sünnetin neshinin Hz. Peygamber'e duyulan güveni sarsacağını

⁵¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 162.

⁵² el-Mümtehin 60/10.

⁵³ el-Bakara 2/183; Buhârî, "Savm", 1, 69; Müslim, "Sıyâm", 111,112, 114, 116, 120, 121; Ebû Dâvûd, "Savm", 63; Tirmizî, "Savm", 48.

⁵⁴ en-Nisa 4/101; Buhârî, "Meğâzî", 29; Müslim, "Mesâcid", 202-206. Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 163-165.

⁵⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 166.

⁵⁶ en-Nûr 24/2.

⁵⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 169.

savunarak sünnet ile Kur'an'ın birbirlerine denk olmadıklarını ve farklı kaynaklardan geldiklerini söylemektedirler⁵⁸. Âlimler arasındaki görüş ayrılığının ana sebebi neshin kurallarından birisi olan "nassı neshedecek nassın aynı kuvvette ya da daha kuvvetli olması"dır. Bu kurala bağlı olarak Kur'an âyetlerinin mütevâtir sünnetle neshedilebileceği görüşü genel olarak kabul görmüştür⁵⁹.

Kitabın sünnetle neshedilemeyeceğini savunan kimseler ise aklî ve naklî deliller ileri sürerek bunun mümkün olamayacağını savunmaktadırlar. Bu konuda ileri sürülen naklî deliller daha çok neshe delil olarak gösterilen "Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz." âyeti⁶⁰ ve Hz. Peygamber'e verilen beyan yetkisine⁶¹ dayandırılmaktadır. Âyetin daha hayırlısını veya benzerini getirecek olan bizzat Allah'tır ve sünnetin Kur'an'a denk ve benzer olması da mümkün değildir. Âyette geçen daha hayırlısı ve benzeri ifadeleri değişen ve değiştirilenin aynı cinsten olması gerektiğine işaret etmektedir. "Biz bir âyeti diğerinin yerine koyduğumuz zaman..."⁶² âyeti de sünnetin âyetin yerine konulamayacağına, değişikliğin yeni bir vahiy ile gerçekleşebileceğine işaret etmektedir. Hz. Peygamber'e Kur'an'ı açıklama yetkisinin verildiğine işaret eden âyet ve Hz. Peygamber'in "Ben ancak vahye tabi olurum"⁶³ demesi de bu konuda verilen naklî delillerdir. Bu konuda ileri sürülen aklî deliller ise Sünnetin Kur'an'ın bir fer'i olarak kabul edilmesi, Kur'an'ın lafzı yönünden mucize olması, Kur'an'a ancak temiz olanların dokunabilmesi ve Kur'an âyetleriyle ibâdet edilebilmesi gibi Kur'an'ın sünnetten farklı birtakım özelliklere sahip olmasıdır.⁶⁴

Tartışmanın ana noktası sünnetin vahiy olarak kabul edilip edilmeyeceği konusudur. Koçkuzu, bu konuda nazarı münakaşalar yapılmasını uygun görmemekte, vahyin açıklayıcısı olan Hz. Peygamber'den bize geldiği sabit olan haberlerin içerisinde nesh tespit edildiğinde ona inanmanın ve onun gereğince amel etmenin her Müslümana lazım olduğuna işaret etmektedir. Bu konuda aklî deliller ileri sürüp tenkitler yapanların adeta Hz. Peygamber'i devre dışı bırakıp Kuran'ın hükümlerini Hz. Peygamber'e karşı savunan bir tavır takındıklarına işaret ederek şöyle demektedir: "Şeriatı getiren, Allah'ı bize tanıtan, hükümleri açıklayan kimdir? Neshin her çeşidini hatta bizzat nesh müessesesinin kendisini açıklayıp tebliğ eden kimdir? Biz kimi kime savunuyoruz? Her iki tebliğ de aynı ağızdan çıktığı halde nasıl oluyor da nazari münakaşalar ve delil-dava vasatına giriyoruz? Kanaatimizce yanılma buradan neş'et etmektedir."⁶⁵

2.4. Sünnetin Sünnet ile Neshi

Allah'ın insanları doğru yola ulaştırmak için bir rehber olarak Kur'an'ı indirdiğini, onda yer alan bazı emirler sâbit kalırken bazılarında da değişikliğe gittiğini ifade eden İmam Şâfiî, bu değişikliklerin (neshin) insanların işini kolaylaştırmak, yüklerini hafifletmek ve içinde buldukları nimetleri artırmak vb. sebeplerle yapıldığını söylemektedir. Değişen ve sabit kalan âyetlerin hepsi Allah'ın rahmetinin bir tecellisidir. Ona göre Kitap ancak Kitap'la neshedilir.

⁵⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 160-166.

⁵⁹ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 218.

⁶⁰ el-Bakara 2/106.

⁶¹ en-Nahl 16/44.

⁶² en-Nahl 16/101.

⁶³ Yûnus 10/15.

⁶⁴ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 172.

⁶⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 174.

Sünnet hakkında nass bulunan konularda Kitab'a tabidir ve Kitab'ın açıklayıcısı durumundadır. "Kendilerine âyetlerimiz açıkça okunup anlatılınca bize geleceklerine inananlar, 'Bundan başka bir Kur'an getir veya bunu değiştir' dediler. Onlara şöyle de: 'Onu kendiliğinden değiştirmeye hak ve yetkim yoktur, ben ancak bana vahyedilene uyuyorum. Eğer Rabbime itaatsizlik edersem şüphesiz dehşetli bir günün azabından korkarım'"⁶⁶ âyetine göre Hz. Peygamber'in kendiliğinden vahyi değiştirmesinin mümkün olmadığını, bu yetkinin sadece Allah'a ait olduğunu savunan İmam Şâfiî, aynı durumun sünnetin sünnetle neshi için de geçerli olduğunu, Hz. Peygamber'in sünnetinin ancak onun sünnetiyle neshedilebileceğini Hz. Peygamber'den başka hiç kimsenin böyle bir yetkiye sahip olmadığını söylemektedir.⁶⁷

İmam Şâfiî'ye göre mensûh sünnet rivâyet edildiği halde nâsîh sünnetin rivâyet edilmemiş olması gibi bir ihtimal söz konusu değildir. Böyle bir kabullenme sünnetlerin çoğunun "belki de neshedilmiş sünnetlerdir" şeklinde değerlendirilmesine yol açacağı için kabul edilemez.⁶⁸

Hadisler arasında neshten bahsedebilmek için hadisler arasında bir teâruzun bulunması gerekir. İhtilaf yoksa nesh de yoktur. Nesh "külli kâideler ve müebbed hükümlerde" meydana gelmez. "Ebedîlik kaydı taşımayan cüz'î hükümlerde geçerli olması", neshin, zaman içerisinde değişen durumlara uyum sağlanması amacıyla uygun olarak gerçekleşen tabii bir durum olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁹

Âlimler sünnette gerçekleşen neshi 4 şekilde sınıflandırmaktadır.

"1.Mütevâtir hadis, mütevâtir hadisle neshedilir.

2.Haber-i vâhid, haber-i vâhid ile nesh edilir.

3.Haber-i vâhid, mütevâtir hadisle neshedilir.

4. Mütevâtir hadis, haber-i vâhid ile neshedilir." Son madde hariç diğer maddeler üzerinde ittifak mevcuttur. 4. madde ile ilgili olarak İbn Hazm burada da neshin olduğu görüşündedir.⁷⁰

Mu'tezile mezhebine mensup olan Nazzâm aklî delillerle bazı hadislerin neshedilebileceğini iddia etse de bu görüş kabul görmemiş ve İbn Kuteybe gibi ilim adamları tarafından Mu'tezili kelimciler kıyasıya eleştirilmiştir⁷¹. İsmail Lütfi Çakan aklî delillerle hadislerin neshedilmesi şeklindeki kullanımın ıstılâhî manaya uygun olmadığını, Nazzâm'ın nesh kelimesini red manasına kullanmış olabileceğini söylemektedir. Aklın hadislerin neshinde veya reddinde tek başına bir ölçü olarak kabul edilmesi ise mümkün değildir. Bu durumda dinî konularda yeterli bilgisi olmayan, âyetin ya da hadisin manasını tam olarak kavrayamayan ya da bugünün şartlarına uygun olmadığını düşünüp beğenmeyen herkes "bana göre", "benim düşünceme göre" gibi ifadelerle değerlendirmelerde bulunabilir.⁷² Ali Osman Koçkuzu araştırmamızın temelini oluşturan eserinde sünnetin sünneti neshi konusunu, hadiste nesh

⁶⁶ Yûnus 10/15.

⁶⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 65-67.

⁶⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 162.

⁶⁹ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 206-207.

⁷⁰ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 217.

⁷¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 43 vd.

⁷² Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 219.

konusunu inceleyen dört eserden örnekler vererek işlemekte ve bu konuda değerlendirmeler yapmaktadır.

3. Nesh Meselesinin Bilinme Yolları

Hadisler arasında cereyan eden nesh ilişkisini tespit edebilmek için hadisçiler tarafından belirlenen bazı metotlar vardır. Bu yolları şöyle sıralayabiliriz.

3.1. Bizzat Hz. Peygamber'in Açıklaması

Hz. Peygamber daha önce emrettiği bir şeyi sonra yasaklamış ya da yasakladığı bir şeyi serbest bırakmış ve hadislerinde de bu durumu açıkça belirtmiştir.

"Ben sizi kabirleri ziyaretten nehyetmişim; artık ziyaret ediniz!"⁷³ hadisi bu metotla aynı hadis içinde nâsîh ve mensûhu tespit edilen bir örnektir. Bu gibi durumlarda itiraz edecek bir konu mevcut değildir.

3.2. Sahâbenin Verdiği Bilgilerle Nesh Vakasının Tespiti

Sahâbenin bilgilendirmesi sebebiyle de neshten haberdar olabiliriz. Bu iki şekilde meydana gelebilir. Birincisinde sahâbî neshi açıkça belirtir. Hz. Âişe'nin, Aşûre günü orucunun Ramazan orucu ile neshedildiğini⁷⁴ haber verdiği hadis bu konuya örnek verilebilir.

İkincisi ise sahâbînin rivâyeti aktarırken "Bu iki uygulamanın sonuncusudur" şeklinde bir kayıt düşmesidir. Mesela Câbir b. Abdillâh "Ateşte pişmiş yiyeceklerden sonra abdest almayı terk etmek Resulullah'ın iki hareketinden sonuncusudur."⁷⁵ diyerek son uygulamanın abdest almamak olduğunu açıkça haber vermiştir.

Bu konuda sahâbî sözünün kendi icthâdı olabileceği şeklinde itirazlar yapılmıştır. Bazı âlimler ise sahâbenin tarih farkını göz önünde bulundurarak böyle bir değerlendirme yaptığını, dolayısıyla bu sözün neshi tanıtıcı bir cümle olduğunu ifade etmektedirler. Leknevî, "İki uygulamanın sonuncusu şudur" sözüyle tarihî farklılığın açıkça belirtildiğini, bu sözün kesin olarak neshe işaret etmediği görüşünü daha isabetli görmekte, bu konuda nesh olduğunu söyleyen âlimlerin de kesinliği değil, nesh ihtimalini ortaya koyduklarını savunmaktadır.⁷⁶

3.3. Tarih Yoluyla Tespit

Aralarında zıtlık görülen hadislerin vürûd tarihlerinin bilinmesi, neshi tanımada önemli bir ölçü olarak kabul edilir. Eğer tarihler biliniyorsa, daha sonra gelen emir nâsihtir, önceki gelen emir mensûhtur. Hadisler arasını cem etmek mümkün değilse vürûd tarihlerine bakılarak neshe hükmedilebilir.⁷⁷

⁷³ Müslim, "Cenaiz", 106; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 77; İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni Salâh*, thk. Nûreddîn İtr (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 277.

⁷⁴ Buhârî, "Savm", 1, 69; Müslim, "Sıyam", 111,112, 114, 116, 120, 12; İbn Huzeyme, *Sahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî (Beirut: el-Mektebül-İslâmî, 1424/2003), II/999 (146. bab)

⁷⁵ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/67-68 (30. ve 31. Bablar); İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 277-278.

⁷⁶ Abdülhay el-Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebül-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1428/2007), 193; Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 212.

⁷⁷ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla*, 192.

Hadisler arasında sıhhat yönünden bir eşitlik mevcutsa ve cem ve te'lif metoduyla her iki hadisle de amel etmek mümkün değilse, hadislerin Peygamber'imizden geldiği tarihler araştırılır ve son gelen hadisin nâsîh olduğu belirlenir.⁷⁸ Şeddâd b. Evs'ten "Kan alanın da aldıranın da orucu bozulur"⁷⁹ şeklinde bir rivâyet nakledilirken İbn Abbâs, Resulullah'ın ihramlı ve oruçluken kan aldırıldığını⁸⁰ haber vermektedir. Şeddâd b. Evs'in Hz. Peygamber'den bu sözü Mekke'nin fethi esnasında duyduğu, İbn Abbâs'ın rivâyetinin ise iki yıl sonra gerçekleşen Veda Haccında şahit olduğu bir olaya dayandığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı İbn Abbâs'ın rivâyeti nâsîh, Şeddâd'ın rivâyeti mensûh kabul edilmektedir.⁸¹

3.4. İcma ile Tespit

Bir hadis üzerinde ilim adamlarının görüş birliğiyle "nesh vardır" demesiyle de neshi tespit imkânına sahip olmaktadır. Görüş birliğiyle kastedilen, mevcut rivâyetlerin ve dirâyet yollarının kullanılması ve delillerin değerlendirilmesi sonucu oluşan bir görüş birliğidir. İbn Hazm, icma'ı neshi bildiren haber ve neshi belirleyen birinci yol olarak kabul etmektedir.⁸² Bu icma fıkhındaki icmadan farklıdır. İcma tek başına herhangi bir hükmü nesh edemez. Bu konuda gelen rivâyetlerin ve uygulamanın değerlendirilmesiyle oluşan bir icma ile rivâyet mensûh sayılabilir. Resulullah'tan dördüncü defa içki içen kimsenin öldürülmesi konusunda bir rivâyet gelmişken bu kişinin öldürülmemesi gerektiği konusunda bir icma oluşmuş ve rivâyet mensûh kabul edilmiştir.⁸³

4. Neshin Gerçekleşmesi İçin Şartlar

Âyetler veya hadisler arasında neshi tespit edebilmek için belli şartların gerçekleşmesi gerekir. Bir durumu belirlerken hiçbir araştırma yapmadan "Burada nesh gerçekleşmiştir" demek kolaya kaçıp hükümlerin yanlış anlaşılmasına sebebiyet verir.

Neshin genel şartları olarak değerlendirilen bu kurallar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra gerçekleşmemek, nesheden ve neshedilenin Kur'an ve sünnette yer alan amelî bir hüküm olması, neshedilen hükmün nâsîh gelinceye kadar yürürlükte olması, nâsîh ve mensûh hükmün delilinin birbirine denk veya nâsîhin delilinin daha kuvvetli olması, nâsîh ile mensûh arasında ikisiyle aynı anda amel edilemeyecek bir uzlaşmazlık bulunması olarak sıralanmaktadır.⁸⁴

5. Nâsîh ve Mensûh Konusunda Yazılan Eserler

Hadis Usulü konuları arasında nesh hem müstakil olarak hem de hadisler arasındaki ihtilafı giderme yollarından biri olarak iki ayrı yerde ele alınır.⁸⁵ Usul kitapları dışında meseleyi müstakil olarak inceleyen kitaplar da mevcuttur. Ali Osman Koçkuzu, "Hadiste Nâsîh Mensûh Meselesi" adlı eserinde hadisin hadisle, sünnetin sünnetle neshi konusunda aralarında nesh ilişkisi tespit ettiği veya âlimlerin nesh iddiâsında bulunduğu 157 konuyu işlemiştir. Bu seçtiği

⁷⁸ Talat, Koçyiğit, *Hadis Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 87.

⁷⁹ Buhârî, "Savm", 32; Ebû Dâvûd, "Savm", 38, Tirmizî, "Savm", 60; İbn Mâce, "Sıyam", 18.

⁸⁰ Buhârî, "Savm", 22, "Tıb" 12, 14, 15; Müslim, "Hac", 27-28; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 35; Tirmizî, "Hac", 22, "Savm", 60.

⁸¹ Şâfiî, *el-Ümm*, (*İhtilâfü'l-hadîs*), (Mensûra: Dâru'l- Vefâ, 1422/2001), 10/190-192; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 278; Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 212-213.

⁸² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 180.

⁸³ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 278; Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 214-215.

⁸⁴ Abdurrahman Çetin, "Nesh", 32/579.

⁸⁵ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 276-278, 286.

hadisler nâsîh ve mensûh konusunda yazılan 4 eserde bulunan 200 konu içerisinde yer almaktadır. Öncelikle bu eserleri sıralayacak olursak;

Bu eserlerden ilki; "*er-Risâle*" ve "*el-Ümm*" adlı eserlerin sahibi, Şâfiî mezhebinin imamı, ehl-i hadisin temsilcisi olarak kabul edilen İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) "*İhtilâfûl-hadîs*" adlı eseridir. İmam Şâfiî Fıkıh Usulü alanında günümüze ulaşan ilk kitap olarak kabul edilen "*er-Risâle*"sinin üçte ikisini ayet ve hadislerde görülen ihtilaflara ayırmıştır. Hadisler arası çatışmaları ve çözüm yollarını konu edinen, hadisi ve hadisçileri savunmak üzere kaleme alınan, "İmam Şâfiî'nin fıkıh ve hadis birikiminin birlikte harmanlandığı örneklerden"⁸⁶ birisi olan "*İhtilâfû'l-hadîs*" ise yeni dönem fıkıh düşüncesini en ayrıntılı biçimde yansıtan ve mezhebin ana kaynağını oluşturan "*el-Ümm*" adlı eserinin içinde yer alan bir risâledir.⁸⁷

Şâfiî "Hadis varken kıyasa müracaat edilemez" demekte, bir hadisi kabul edebilmek için Hz. Peygamber'e ulaşınca kadar sika râvîler tarafından aktarılmış olmasını, senette kopukluk olmaması şartını esas kabul etmektedir. Rivâyet zincirini oluşturan halkalardaki râvîlerin sayısı haberin kabulü açısından önemli değildir. Haber-i hâssa (haber-i vâhid) düzeyinde de olsa bir hadis ancak kendisiyle çelişen bir hadisten dolayı terk edilebilir. Hadisler arasında birlikte kullanılmalarına imkân vermeyecek derecede bir ihtilaf bulunduğu ispat edildiğinde mümkünse nesh, değilse tercih yöntemiyle mesele çözülmeye çalışılır. İmam Şâfiî'nin "*er-Risâle*" ve "*İhtilâfûl-hadîs*"te hadisler arası ihtilaf meselesine ayrıntılı biçimde ilgi göstermesinin sebebi de haber-i vâhidlerin ikna edici olmayan gerekçelerle kullanım dışı bırakılmasını önlemek amaçlıdır. Ona göre veriler arasında gerçek uyumsuzluk bulunduğu zaman sorun belirlenen metotlarla çözüme kavuşturulmalıdır. Şâfiî, "haber-i âmme" olarak adlandırdığı mütevatir haberle haber-i hâssa arasında bilgi değeri açısından fark görse de hadislerin tamamının haber-i âmme şeklinde gelmesinin imkân dâhilinde olmadığını, amel edilmesi için de böyle bir şart bulunmadığını belirterek haber-i hâssa'yı kullanım dışı bırakmakla sonuçlanacak her türlü yorum metoduna karşı olmuştur.⁸⁸

Bu eserlerden ikincisi Ebû Bekir el-Esrem'in (ö.261/874-875(?)) "*Nâsihu'l- hadîs ve mensûhuh*" adlı eseridir. Ebû Bekir el-Esrem; Tayâlisî, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Affân b. Müslim, Ka'nebî, Müsedded b. Müserhed, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis âlimlerinden ders almış ve kendisinden de Musâ b. Harûn, Ali b. Kazvînî ve Nesâî gibi hadis hafızları rivâyette bulunmuşlardır. Ahmed b. Hanbel'i tanıdıktan sonra, daha önce öğrendiği fikhî meseleleri ezberlemekten vazgeçmiş, ondan hadis, ilelû'l-hadîs ve fıkha dair pek çok meseleyi rivâyet etmiştir. Nesâî *es-Sünen*'inde Esrem'den rivâyette bulunmuştur.

Hanbelî fıkının kaynağı olan hadisleri ihtiva ettiği belirtilen *es-Sünen*, Ahmed b. Hanbel'den yazıp kaydettiği ve fikhî bablara göre düzenlediği *Mesâilü Ahmed b. Hanbel* ve hadis ricaline dair bilgilere yer veren ve bazı kaynaklarda *Kitabu't-Târîh* adıyla da anılan *el-İlelû'l-hadîs* adlı eserlerinin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir. Konumuzu ilgilendiren "*Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*" adlı eserinde ise nâsîh mensûh kapsamında değerlendirdiği rivâyetler ve bu konuda şahid olabilecek hadislerle senedleriyle birlikte yer vermiştir. Toplamda yedi cüz olduğu anlaşılan eserin ilk iki cüzü Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

⁸⁶ Bayram Kanarya, "İmâm Şâfiî'nin "İhtilâfu'l-Hadîs" İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi", *Şarkiyât İlmî Araştırmalar Dergisi* 8 (Kasım 2012), 102.

⁸⁷ Ali Bakka, "İmam Şâfiî'de Nesh Anlayışı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1997), 115-116.

⁸⁸ Bilal Aybakan, "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/223-233.

Kütüphanesi'nde, üçüncü cüzü Daru'l-Kütübî'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.⁸⁹ Ali Osman Koçkuzu çalışmasında bu iki cüzden istifâde etmiştir.

Koçkuzu'nun faydalandığı eserlerin üçüncüsü ise İbn Şâhîn'in (ö.385/996) "*Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*" adlı eseridir. İbn Şâhîn kendisine hadisi sevdiren dedesiyle, bir muhaddis olan babası sayesinde küçük yaşta hadis meclislerine katılıp kendi ifadesine göre 308'de (920) hadis yazmaya başlamıştır. Vaiz lakabıyla da anılan İbn Şâhîn'in ilmî kişiliği hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Ebû Bekir Muhammed b. İsmail el-Verrâk, Hatîb el-Bağdâdî, Berkânî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, Ahmed b. Muhammed el-Atîkî ve İbnü'l-Cezerî hadis rivâyeti açısından onu güvenilir bir kimse olarak değerlendirmişlerdir. Hatasında ısrarcı olmak, fıkıh bilgisi yeterli olmadığı halde Şâfî gibi fakihlerin bir konudaki görüşleri nakledildiğinde Muhammed'in mezhebinden olduğunu söylemek ve kendisinden daha fakih kimselerin görüşlerini önemsememek vb. konularda ise eleştirilmiştir. Bazı müellifler onun kitaplarını pek önemli bulmasalar da Zehebî onun "hadisin inceliklerini bilen bir muhaddis sayılmamakla birlikte birçok rivâyeti bulunan dürüst bir âlim olduğunu" söylemektedir. Müellifin "*Târîhu esmâi's-sikât mimmen nukile anhümü'l-ilm*", "*et-Tergîb fî fezâili'l-a'mâl ve sevâbi zâlik*", "*Şerhu mezâhibi Ehli's-sünne ve ma'rifeti şerâii'd-dîn ve't-temessüki bi's-sünen*", "*Fezâilü Fâtımatî'z-Zehra*", "*Fezâilü şehri Ramazan*" gibi pek çok eserinin bulunduğu nakledilmektedir.

Müellifin "*Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*" adlı eseri nâsîh mensûh konusunda kaynak kabul edilen eserlerden birisidir. İbn Şâhîn eserinde nâsîh ve mensûh rivâyetleri adeta sergilercesine nakletmiş, konuyla ilgili olabilecek her türden malzemeyi toplamaya çalışmış, eserinde nazârî konulara ve fikrî tartışmalara girmemeye özen göstermiştir. Eserin günümüze ulaşan dört nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan sadece birisi dikkate alınarak neşri gerçekleştirilmiş, Ali Osman Koçkuzu'nun eserin dört nüshasından istifade ederek hazırladığı tenkitli çalışma ise henüz yayımlanamamıştır.⁹⁰

Ali Osman Koçkuzu'nun faydalandığı dördüncü eser ise Hâzîmî'nin (ö.584/1188) konumuzu ilgilendiren eseri "*el-İ'tibâr fî beyânî'n-nâsîh ve'l-mensûh mine'l-âsâr*"dır. Hâzîmî küçük yaşta Sahîh-i Buhârî râvîlerinden Ebûl-Vakt es-Siczî'nin hadis derslerine katılmış, Silefî ve İbnü's-Sem'ânî'den icâzet yoluyla nakilde bulunmuştur. Hafızasının kuvvetli olması ve parlak zekâsı ile öne çıkan ve hadiste hüccet olarak değerlendirilen Hâzîmî'nin, pek çok hadisi öğrenen, isnad, rical ve fıkhu'l-hadis alanında donanımlı bir âlim olduğu nakledilmektedir.

Yedi bölüm olarak düzenlediği "*el-İ'tibâr fî beyânî'n-nâsîh ve'l-mensûh mine'l-âsâr*" adlı eseri, hadiste nâsîh-mensûh konusunu en güzel şekilde işleyen bir eser olarak kabul edilmiş ve kitap birkaç defa yayınlanmıştır. Hâzîmî nâsîh-mensûh konusunu bilmenin icthadda bulunmak için gerekli şartlardan birisi olduğuna dikkat çekmekte ve İbn Şihâb ez-Zührî'den naklen bu ilmin fakihleri yorup acze düşürdüğünü söylemektedir. Müellifin nesh kapsamında değerlendirdiği konular fıkıh kitaplarındaki sıralamaya göre tanzim edilmiş ve ilgili bölümde ara başlıklarla nesh vakalarına işaret edilmiştir. Hâzîmî önce konuyla ilgili müteâriz rivâyetleri sıralamakta, konu hakkında fikir ayrılıkları mevcutsa, bu ihtilafları nakledip kendi görüşünü açıklamakta, gerekli gördüğü yerlerde senedde yer alan râvîler hakkında bilgi vermektedir.

⁸⁹ Ali Osman Koçkuzu, "Esrem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/436.

⁹⁰ Ali Osman Koçkuzu, "İbn Şâhîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/367-369. Geniş bilgi için bk. Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 76-81.

Neshe kani olduğunda neshi destekleyen tatbikatlar ve ek bilgilere de işaret eden müellif, neshin mevcudiyetine kani olmamışsa, cem' veya rivâyetler arası tercihte bulunmaktadır. Hâzîmî rivâyetleri ele alırken muhaddislerin yolunu tutmuş, akli izahlar yerine rivâyetleri nakletmeyi tercih etmiş ve sağlam târihî bilgiyi esas almıştır.⁹¹

Ali Osman Koçkuzu'nun eserinde inceleme konusu yaptığı bu dört eserden başka hadiste nesh konusunda Hibetullah b. Selâme'nin (ö. 410/1019) "*en-Nâsîh ve'l-mensûh mine'l-hadis*"i, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin, (ö. 597/1201) "*Ahbârü ehli'r-rüsûh fi'l-fikh ve't-tahdîs bi mikdâri nâsihi ve'l-mensûh mine'l-hadis*"⁹² adlı eserleri mevcuttur. Sıddık Hasan Han el-Kannevcî, Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed er-Râzî ve Ca'berî de konuyla ilgili eser sahibi müelliflerdir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Davûd es-Sicistânî, Muhammed b. Osman el-Ca'd eş-Şeybânî, Kâsım b. Asbağ el-Kurtubî ve Ebu's-Şeyh kaynak eserlerde eser sahibi müellifler olarak tanıtılsalar da kitaplarının günümüze ulaşmış olmadığı kesin olarak belli değildir.⁹³

Cumhuriyet sonrası çalışmalarda konuyu kitap hacminde ele alan ilk çalışmanın yazarı olan Ali Osman Koçkuzu'nun "Haber-i Vâhidlerin Değeri" adlı çalışması asistanlık, "Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi" konulu çalışması doktora tezidir. İbn Şâhin'in "*Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*" adlı eserini de tahkik eden hocanın bu eseri henüz yayınlanmamıştır. Aşağıdaki bölümde hocanın doktora tezinden yola çıkarak bazı tesbitlerde bulunmaya ve nesh konusundaki görüşlerini tesbit etmeye çalışacağız.

6. Koçkuzu'nun İncelediği Dört Kitaba Göre Nesh Vakaları

Nesh usulüyle çözümlenen hadis sayısı İbnü'l-Cevzî (ö.597-1200) ve Koçkuzu'ya göre 20'yi aşmazken, ümmetin nesh konusunda ittifak ettiği hadis sayısının 10'a ulaşmadığı belirtilmektedir.⁹⁴ Koçkuzu'nun nesh kapsamında incelediği dört eserde yer alan 157 örneğin⁹⁵ 44'ü Şâfiî'nin, 42'si Ebû Bekir el-Esrem'in, 56'sı İbn Şâhin'in, 62'si Hâzîmî'nin eserlerinde yer almakta, bu meselelerden 47'sinde Tahâvî'nin, 13 meselede ise Azîmâbâdî'nin kanaatleri de aktarılmaktadır.

Bizim tespitlerimize göre; suyun pislik tutup tutmaması, namazda konuşma, alışverişte araya girme, şüf'a, sağılabilir hayvanların satışında aldatma konuları yalnızca İmam Şâfiî'nin eserinde geçmekte, ancak bu konulardan hiçbirinde nesh iddiası dile getirilmemektedir. Şâfiî eserine aldığı 44 hadis arasından 10 tanesinde 'nesh mevcut', 30 tanesinde 'nesh mevcut değil' kanaatine sahipken 4 konunun ihtilafı olduğunu söylemektedir.

Namaz kılınabilecek yerler, kadınların elbisesi ile namaz kılma, uyuyarak veya unutarak namazı geçirme, namaz kılan kişinin ayakkabısını koyacağı yer, sabah namazından sonra yan tarafına yatma, yatsıdan sonra oturma veya yatma, akşamdan sonra kılınan iki rekatta ne

⁹¹ Selman Başaran, "Hâzîmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1998), 17/124-125. Geniş bilgi için bk. Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 70-76.

⁹² İsmail Akyüz'ün ilavelerde bulunarak Türkçe'ye çevirdiği eser "*Hadiste Nesh*" ismiyle yayımlamıştır. İbnü'l Cevzî'nin "*İ'lâmu ehli'l-ilm bi tahkîki nâsihi'l-hadis ve mensûhih*" adlı konuyla ilgili başka bir eseri daha mevcuttur.

⁹³ Mehmet Efendioğlu, "Nesh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/581-582. Günümüz çalışmaları için bk. a.g.y.

⁹⁴ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 208.

⁹⁵ Biz vitir meselesindeki konuları ayrı meseleler olarak ele aldığımız için 163 örnek üzerinden değerlendirme yapacağız.

okunacağı,⁹⁶ Cuma günü günün yarısında namaz kılma, Cuma namazında okunacak sureler, Cuma gününde duanın kabul saati,⁹⁷ imam okurken yanıldığında hatırlatma, salat-ı vüstâ, misafirin misafirliğinin müddeti, istiskâ namazı ve hutbesi, cemaatle namazın faziletindeki rakam farkları, bayram namazlarında okunan sureler, vitir ile ilgili bir mesele, oruçta visâl, belirli günlerde Peygamber'imizin oruç tutması meseleleri sadece el-Esrem'in eserinde yer almaktadır. el-Esrem bunların içerisinde yalnızca istiskâ namazı ve hutbesi konusunda nesh bulunduğu görüşündedir. Eserine aldığı 42 nesh meselesinden 36'sında neshin mevcut olmadığını düşünmekte, 3 meselede nesh tespiti yaparken, 3 konuyu ise ihtimalli olarak değerlendirmektedir.

Guslü gerektiren şeyler, cinsi münâsebette iâde, gusülde abdest, ayakta iken abdest bozma,⁹⁸ abdestin sonunda mendil kullanma,⁹⁹ teyemmümlünün imamlığı,¹⁰⁰ yağlı yiyeceklerin yenilmesi sonucu ağzın yıkanması, imamın hatası ve cemaatin namazının durumu, müntehirin cenaze namazı, mescitte istilka (uzanıp yatma), münâfık olan cenazelerin namazı, duhâ namazı, rukûdan kalkışta okunanlar, ezan vakti ve yemeğin hazır olması, vitir ile ilgili bir mesele, namazda uyuklama, Ramazan ayının miktarı, artışı ve azalması, cenazenin önünden yürüme, bir yere dayanarak yemek yeme, kedinin artığı meseleleri yalnızca İbn Şâhin'in eserinde yer almaktadır. Müellif eserine aldığı 56 konu arasından 19 hadiste neshin mevcut olduğu, 27 tanesinde de mevcut olmadığı kanaatine sahipken 10 meselede ise nesh ihtimalinden bahsetmektedir.

Hamam yasağı,¹⁰¹ teyemmümün icrâ şekli, Cuma namazının hutbeden önce kılınışı, kiblenin tahvili, namazda etrafa bakınma, resimli örtülerin duvara asılması ve resme karşı namaz kılma, sahurun son vakti, mesbûkun, namazdan kaçırıldığı kısımları önce kılıp sonra imama uyması,¹⁰² Hareme ve evlere kapıdan girmeme âdeti, hacca niyet ederken şart koşmak, Harem bölgesinin Peygamber'imize ve sahâbîlerine bir müddet için helal kılındığı ve hillin nesh edildiği, hurma aşılama, arazinin kiraya verilmesi, Peygamber'imizin kadınlarla bey'ati, kadınların dövülmesi, süt kardeşliği, haram aylarda harbetme, erkeğin karısına ait bir cariye ile zinası, hastaların okunması, tek nefeste su içmek, hicretin vücûbu meseleleri yalnızca Hâzimî'nin eserinde bulunmaktadır. Hâzimî eserine aldığı 62 nesh vakası ile ilgili olarak 29 hadiste 'nesh mevcut', 20 hadiste 'mevcut değil' derken, 13 hadiste ise ihtimalden bahsetmektedir.

Seleb¹⁰³ ile ilgili hükümler, rükû' esnasında tatbik, aşûrâ orucu meselelerini yalnızca Tahâvî, akşamdan önce iki rekat namaz, harpten önce düşmanı İslâm'a davet, müsle meselelerini de yalnızca Azîmâbâdî nesh olarak değerlendirmektedir.

İnzalsiz münâsebetin guslü, abdestli iken tenâsül uzvuna dokunmanın abdesti gerektirip gerektirmediği, çıplak ayağa meshetme, ateşte pişen yiyeceklerin abdesti gerektirip

⁹⁶ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 222.

⁹⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 231.

⁹⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 200.

⁹⁹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 211.

¹⁰⁰ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 213.

¹⁰¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 194.

¹⁰² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 236.

¹⁰³ Harbeden iki kişiden galip gelenin öldürdüğü kimsenin eşya ve silahlarını alması.

gerektirmediği,¹⁰⁴ namaz kılanın önünden çeşitli varlıkların geçmesi ve sütte, cenaze için ayağa kalkma meseleleri diğer âlimlerin eserlerinde olmasına rağmen el-Esrem'in eserinde mevcut değildir. Ayakta su içme meselesi ise Şâfiî ve Hâzimî hariç diğer eserlerde yer alan bir konudur. Sıralanan örnekler nesh örneklerinin yazarlara göre değişiklik gösterdiğini, birinin nesh olarak gördüğü bir konuyu diğerinin nesh olarak hatta ihtilaf olarak bile değerlendirmedini ortaya koymaktadır.

İnzalsız münâsebetin guslü gerektirip gerektirmediği meselesinde el-Esrem hariç bütün nâsîh-mensûh yazarları neshin mevcudiyeti konusunda görüş birliğine varmışlardır. Bu konuda neshin bilinme yollarından hem târihî bilgi hem icma hem de sahâbenin bildirmesi yolları kullanılmıştır. İmam Şâfiî ile birlikte pek çok fıkıh âlimi meseleyi nesh kapsamında değerlendirmektedir.¹⁰⁵ Oruçlunun kan aldırması konusunda imam Şâfiî ve İbn Şâhin ihtimalli olarak neshten bahsederken, İbn Hacer ve Hâzimî neshin mevcut olduğunu savunmaktadırlar. Şevkânî ise meseleyi nesh olarak değerlendirmez.¹⁰⁶ Görüldüğü gibi aynı konuda üç farklı görüş söz konusudur. Kabir ziyareti hakkında Şâfiî gibi bu konuda üstad sayılan zâtın eserinde bir bilgiye rastlanmamaktadır.¹⁰⁷ Teyemmümün icrâ şekli hakkında Şâfiî ve Hâzimî 'nesh mevcut' derken bazı kaynaklar bu konu hakkında hiç bahis açmamışlardır.¹⁰⁸ Cenaze için ayağa kalkma konusunda Şâfiî ve İbn Şâhin nesh var derken, Nevevî 'cem yoksa nesh olabilir', İbn Hazm ise "nesh yoktur" demektedir.¹⁰⁹ Tahiyatın farklı lafızlarla okunması konusunu ele alan Şâfiî'nin "Bir hüküm ihtiva etmeyen şeyde lafız değişikliği manayı saptırmaz"¹¹⁰ diyerek konuyu nesh kapsamında değerlendirmedini görülmektedir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere neshle ilgili meselelerde âlimlerin ittifak ettiğini söylemek mümkün değildir. Hatta bazı örneklerde neredeyse konuyu ele alanların hepsinin farklı kanaate sahip oldukları görülmektedir.

Koçkuzu'nun da çok sık olmasa da nesh vakaları hakkında değerlendirmeler yaptığı ve kendi kanaatini açıkladığı görülür. Mesela, imamın ardında kıraat hakkında, "Peygamber'imizin konu ile ilgili sünneti gayet geniştir." diyerek meseleyi nesh kapsamında görmemekte ve konu ile ilgili farklı uygulamaları sıralamaktadır.¹¹¹ Muvakkat nikah konusunda ise neshin târihî bilgilerle tespit edilmeye çalışıldığını söylemekte, ancak "Avnü'l-Ma'bûd"da altı farklı tarihe yer verildiğine dikkat çekerek bu konuda kesin ifadeler kullanmanın güçlüğüne işaret etmektedir.¹¹² Koçkuzu'ya göre kitaplarda yer alan bütün hadislerin nâsîh-mensûh kapsamında değerlendirilmesi de mümkün değildir. Bazı örnekler Kur'an'ın Kur'an'ı neshi kapsamında olduğundan değerlendirme dışı tutulmuştur.

7. Konularına Göre Nesh Vakaları

Hadis kitaplarında iman, kader, tevhid, fiten, cennet ve cehennem gibi itikatla ilgili konu başlıkları altında yer alan rivâyetlerle zühd, rikâk, duâ, zikir, menâkıb-fezâil gibi konu başlıkları

¹⁰⁴ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 207.

¹⁰⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 195-198.

¹⁰⁶ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 266-269.

¹⁰⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 291.

¹⁰⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 212.

¹⁰⁹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 295-299.

¹¹⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 158; Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 238.

¹¹¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 232.

¹¹² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 306. Benzer örnekler için bk. 278.

altında yer alan rivâyetlerde neshe rastlanmazken, nesh örneklerinin daha çok ibâdât ve muâmelâtla ilgili konularda yoğunlaştığı göze çarpmaktadır¹¹³

Dinin genel kâideleri, küllî esasları, itikâdî konular veya ahlâk esaslarında nesh örneklerine rastlanmamış, örneklerin çoğunun ibâdetlerle ve ibâdetler içinde de en çok namazla ilgili olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁴ Namazla ilgili 69 örnek incelendiğinde nesh iddialarının daha çok bu ibâdetin çeşitleri, vakitleri, rekâtları ve icra ediliş şekli konusunda yoğunlaştığı görülmektedir. Koçkuzu, nesh kapsamına girdiği iddia edilen rivâyetlerin çoğunun neshle ilgili olmayıp yeni bir hüküm koyma olarak değerlendirilebileceğini, aralarında "sâbit olmayan bazı iddiâlar" da bulunduğunu söylemektedir. Oruçla ilgili incelenen on örnekten bazıları eski bir sünneti ortadan kaldırıp yeni bir sünnet ihdâs etme değil, câhiliye döneminde tutulan oruçların İslâm'a göre yeniden düzenlenmesi, oruç ibâdetine yeni bir form kazandırılması şeklinde değerlendirilmelidir. Beş örnekle ibâdetler içinde nesh iddiâsının en az vuku bulduğu hac ibâdeti için de aynı durum söz konusudur. Zekât ile ilgili on üç örnek daha çok ticaret ve ahlâkla ilgilidir ve bu rivâyetleri nesh dışında başka izah tarzlarına göre anlamaya çalışmak daha doğru sonuç verebilir.¹¹⁵

Muâmelât konularındaki nesh örneklerinin on ikisi, kadınların bîati, cenaze işlemleri ve kabir ziyareti, cüzamlılarla bir arada bulunmak, nikâh ve talak konularıyla, on yedi tanesi suçlar ve uygulanacak cezalarla savaş hukuku konularını kapsamakta, adab başlığında ise on bir örnek incelenmektedir. Bu örneklerin önemli bir kısmı yine Hz. Peygamber'in iki farklı tatbikatı, câhiliyye âdetinin kaldırılması veya İslâm'a uygun hale getirilmesi, nesh yerine cem' veya tercih metodunun kullanılması şeklinde yorumlanabilir. Kaldı ki bu örneklerin bazılarında nâsîh-mensûh ilişkisi sünnetle sünnet arasında değil sünnetle âyet arasında cereyan etmektedir.¹¹⁶

8. Nesh İddiasında Bulunulan Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Sabit olan nesh vakaları Koçkuzu'nun tespitine göre yirmi üçtür. İslâm alimlerinin üzerinde ittifak ettiği örnek sayısı ise on ikidir. Bunlardan on bir örnek hakkında ise çoğunluk neshin vaki olduğunu söylerken, az sayıda da olsa itiraz mevcuttur. Kabirleri ziyaret etmek önceleri Hz. Peygamber tarafından yasaklanmışken Allah Resulü'nün kabir ziyaretlerine izin vermesi, kurban etlerinin üç gün içinde dağıtılmasını emreden Hz. Peygamber'in üç günden fazla da elde tutulabileceğini açıklaması, içki yapılan kapların başka işlerde kullanılmasını da yasaklayan Hz. Peygamber'in sonraları bu yasağı ortadan kaldırması ve bu kapların kullanılabilceğini söylemesi Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla neshin tespit edildiği örneklerdir. Ateşte pişen yiyeceklerden sonra abdest almama, cenaze geçtiği sırada ayağa kalkılmaması ve cenaze kabre konuluncaya kadar oturulmaması şeklindeki uygulamanın değiştirilmesi, sahâbenin Hz. Peygamber'in iki uygulamasından sonuncusunun ne olduğunu bize haber verdiği nesh örnekleridir. Savaşa başlamadan önce İslâm'a davet, sarhoşa dördüncü defa içki içtiği takdirde ölüm cezası verilmesi ve câhiliyye döneminden kalma fera' (devenin ilk yavrusunun putlara adanarak kurban edilmesi) ve atîra (Recep ayında putlar adına adanan veya herhangi bir adağa bağlı olmadan kesilen kurban) âdetleri ilim adamlarının çoğunluğuna göre neshedilen uygulamalardır. İslâm'ın ilk yıllarında cinsî münâsebet sırasında inzal vaki

¹¹³ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 349-351.

¹¹⁴ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 347.

¹¹⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 346-347.

¹¹⁶ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 348-349.

olmamışsa gusûl gerekli görülmemiş, Hz. Peygamber'den guslün gerekli olduğuna dair de rivâyetler nakledilmiştir. Bu konuda sahâbeden gelen farklı görüş ve fetvâlar üzerine Hz. Ömer'in girişimleriyle toplanan ilmî heyet guslün gerekliliği konusunda ittifâk etmiş ve bu konuda icmâ oluşmuştur. Oruçlunun kan aldırmasının orucu bozmayacağı, tabaklanan ölü hayvan derisinin kullanılması, mut'a nikahının yasaklanması, ehli eşek etinin yasaklanması, ehli eşek etinin pişirildiği kapların kullanımının serbest bırakılması, Ramazan ayında cünüp olarak sabahlayan kimsenin orucunun geçerli oluşu, cenaze yıkayan kimseye gusûl abdesti gerekmeyeceği, her namaz için abdestin gerekli olmadığı, imam oturduğunda cemaatin oturmak zorunda olmaması, kıblenin değişmesi, namazda konuşmanın yasaklanması, mescidde cenaze namazı kılınması, rükuda tatbîkin (elleri yapıştırarak iki diz arasına koyma) kaldırılması münferid sahâbe görüşleri, tarih veya alimlerin genel kanaatine göre nesh sonucuna varılan hükümlerdir.

Koçkuzu otuz beş nesih vakasının şüpheli olduğunu söylemektedir. İki cinsî ilişki arasında gusûl abdesti alınmasına ve gusûlde abdest almanın gerekli olmadığına dair konularda nesh ihtimalinden bahseden sadece İbn Şâhin, erkeklere ve kadınlara hamama girme yasağı getirilmesi, daha sonra sadece erkeklere peştemalle hamama girme izni verilmesi konusunda nesh ihtimalinden bahseden sadece Hâzîmî'dir. Abdest bozulurken hangi yöne döneceği, tenasül uzvuna değmenin abdesti bozup bozmayacağı, teyemmümün nasıl alınacağı ve teyemmümün toprağa kaç vuruşla gerçekleştirileceği, cenaze namazındaki tekbirlerin sayısı, ezandaki cümlelerin tek mi çift mi okunacağı, imama uyan kişinin kıraati, cemaate sonradan katılan kişinin kaçırıldığı rekâtı nasıl kılacağı, borçlunun cenaze namazı, korku namazının nasıl kılınacağı, namazda etrafa bakınma, münafık kimselerin cenaze namazı, sabah namazının hangi vakitte kılınacağı, namazlarda kunut okunup okunmayacağı, yolculukta oruç tutulup tutulamayacağı, sahur vakti, ihramlı kimsenin koku sürünmesi, sığırın zekâtı, yüzük takmak ve ipekli elbiseler giymek, arazi kiralama, Hz. Peygamber'in kadınlarla bey'ati, savaşta kadın ve çocukların öldürülmesi, ateşte yakarak cezalandırma, müsle yapma, karısının cariyesiyle zina eden erkeğe verilecek ceza, kâfire karşılık Müslümanın öldürülmesi, hür ve evli kimselerin zina etmesi halinde uygulanacak ceza, kısas cezasının yaralar iyileşinceye kadar ertelenmesi nesh ihtimali üzerinde durulan vakalardır. Bu örneklerin bazılarında mezhepler ve âlimler arasındaki farklı anlayışlar hem nâsîhin hem de mensûh rivâyetin uygulamada kaldığı sonuçları beraberinde getirmiştir.

İncelenen yüz elli yedi örnekten yüz kadarında ise nesh tespitinde bulunmak hemen hemen mümkün değildir. Bazı örnekler kitaplarda nakledildiği halde nesh konusuna hiç girilmemiş, bazılarında bir iki alim neshten bahsetseler de rivâyetler arasında cem ve te'lîf veya tercih yolunu tutanlar olduğu görülmüştür. Cemaatle namazın fazileti konusunda verilen rakamların, sabah ve bayram ve Cuma namazlarında okunacak surelerin farklılığı, vitir namazının ve Cuma namazından sonra kılınacak namazların miktarı vb. meselelerde nesih tespit edilememiştir. Namaz kılınamayacak mekânları belirleyen hadislerle yeryüzünün tamamının mescit kılındığı ve temiz olduğunu belirten rivâyetler arasında, namaz kılan kişinin ayakkabısını koyacağı yeri, Cuma günü duaların kabul olunacağı saati belirleyen rivâyetler arasında teâruzdan bile söz edilememektedir. Cem' ve te'lîf yanında daha çok ibâdât ve muâmelât konularını kapsayan bu yüz konunun bazıları devlet başkanının yetkileri kapsamında uygulama farklılığına gitmesi, bazı konular istisnâ, bazı konular câhiliyye adetlerinin terkedilmesi kapsamında değerlendirilmiş ve nesh iddiaları reddedilmiştir.

Koçkuzu Şâtıbî'den naklen Mekke döneminde ağırlıklı olarak inanç konuları ele alındığından neshe pek rastlanmadığını, tarih belirtilen vakaların Medîne devrine ait olduğunu söylemektedir.¹¹⁷ Onun tesbîte göre nesh olduğu belirtilen yüz elli yedi vakamın beşte birinde vakit belirtilmezken nesh iddiasıyla gündeme gelen vakaların altıda birinde yani otuz civarında örnekte tarihî bilgi mevcuttur. Sekiz örnekte İslâm'ın ilk yılları, ilk zamanlar gibi ifadeler yer almaktadır. Bu ifâdeler bazen Medîne'nin ilk yılları için de kullanılan geniş kapsamlı tabirler olduğundan tarih tesbîti güçleşmekte ve kesin sonuçlara gidilememektedir. Hicret öncesi ve sonrası, Medîne'de gibi daha genel ifâdeler yanında açıkça tarih belirtilen nesh vakaları genellikle hicrî dördüncü yıldan itibaren yoğunlaşmaktadır. Hicretin dördüncü yılında Bî'r-i Maûne Vakası, beşinci yılında Benû Mustalik Gazvesi ve Hendek Savaşı, yedinci yılında Hayber'in fethi, sekizinci yılında Mekke'nin fethi, Abdülkays oğullarının Medîne'ye gelişi, dokuzuncu yılında Tebük Savaşı, şeklindeki târihî kayıtlar neshin belirlenmesinde etkili olmuştur.¹¹⁸

9. Nesh Konusunda Karşılaşılan Güçlükler

Neshin tespit edilip ortaya konulmasında bazı problemler karşımıza çıkabilir. Mesela içinde ehli eşek eti pişirilmiş kapların kırılması veya yıkanması konusunun nesh meselesi olarak değerlendirilmesinde birtakım problemler mevcuttur. Kapların kırılması veya yıkanması konusundaki rivâyetlerin sağlamlık yönünden birbirine denk olup olmadıklarının belirlenmesi, bu değişikliğin vahiy kaynaklı mı yoksa Hz. Peygamber'in ictihâdına dayalı bir durum mu olduğu veya bu değişikliğin tam olarak hangi sebepten dolayı yapıldığının tesbit edilememesi bu konuda karşılaşılan güçlüklerdir.¹¹⁹

Peygamber'imizin açık beyânıyla tesbit edilen nesh vakalarından birisi de içki yapımında kullanılan kapların (hantem, dübbâ, nekîr, müzeffet-mukayyer) başka işlerde kullanılmasının yasaklanması ve sonra yine bizzat Hz. Peygamber tarafından bu yasağın ortadan kaldırılmasıdır.¹²⁰ Başlangıçta bu kaplara çok fazla ihtiyaç duyulmayacağını düşünen Hz. Peygamber, bu kapların içki yapımının dışındaki işlerde kullanılmasını da yasaklanmış, ancak bu kaplara duyulan ihtiyaç yasağın Hz. Peygamber'in ictihâdıyla ortadan kaldırılması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum bazı şârihler tarafından hükmü Rasulullâh'a bırakılan meseleler kapsamında da değerlendirilmektedir.¹²¹ Bu nesh meselesinde de sonraki hükmün vahiy yoluyla mı geldiği yoksa Hz. Peygamber'in ictihâdıyla mı ortaya çıktığı konusu açıkça belirlenememektedir. Koçkuzu bu noktada şârihlerin sözlerine yer vererek Allah'ın bu konulardaki açıklamayı kendisine bıraktığı Peygamber'inin yine vahyin kontrolünde olduğuna, kendisini Rabbinin yönlendirdiğine işaret etmekte ve meselenin "iç içe, girift bir manzara" arzettiğini söylemektedir.¹²²

Koçkuzu'ya göre nesh olarak değerlendirilen pek çok mesele tercih vb. başka yollarla da çözüme kavuşturulabilir. At etinin yenilebileceğine dair haberlerin yasak haberlerine göre daha sağlam oluşu hadisler arasında denklik olmadığı için tercih yapılması gerektiğini düşündürse de yasaktan bahseden hadisin tek tatbîkât ve emir içerdiği için nehye delil olduğunu iddia edenler

¹¹⁷ Şâtıbî, Muvâfakât, 3/336.

¹¹⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 352-363.

¹¹⁹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 332.

¹²⁰ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 333.

¹²¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 336.

¹²² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 337.

de mevcuttur. Fakihler meseleyi nesh kapsamında ele almasalar da at etinin Hayber'de yenildiğini tesbit etmiş ve meseleyi mübah, mekruh vb. kategorilerde değerlendirme yoluna gitmişlerdir.¹²³ Ayakta su içmeye izin veren hadisler ayakta su içmeyi yasaklayan hadislerden daha sağlam olduğu için tercih yolu kullanılabilirdi gibi, Hz. Peygamber'in zemzemi ayakta içtiği şeklindeki rivâyetlerden yola çıkarak bu konudaki yasağı ayakta yürürken su içme olarak değerlendirenler, dolayısıyla meseleyi cem yoluyla çözüme kavuşturanlar da mevcuttur.¹²⁴ Nâsîh ve mensûh hadislerin âlimlerin kanaatine göre yer değiştirmesi de bu konudaki bir başka problemdir. İbn Şâhin halîfelerin ayakta su içmelerini de göz önünde bulundurarak ayakta su içmeye izin veren rivâyetleri nâsîh kabul ederken, İbn Hazm tam tersini savunmakta, izin rivâyetlerinin önce, yasak rivâyetlerinin sonra olduğunu iddiâ etmektedir. Meselenin çözümünde her zaman isnad yönünden daha sağlam olan bir rivâyetin nâsîh olduğunu söylemek de mümkün gözükmemektedir. Tek nefeste su içme rivâyetleri daha sağlam olmalarına rağmen İbn Şâhin Peygamber ahlâkına daha uygun olduğu gerekçesiyle üç nefeste su içme rivâyetlerini nâsîh olarak değerlendirmektedir.¹²⁵

Nesh vakaları genellikle Medîne döneminde ortaya çıkan durumlar olarak değerlendirilir. Mekke'de meydana gelen bir nesh iddiâsına yer verecek olursak; ¹²⁶ İbn Şâhin'e göre Cibrîl vahiy getirerek Mekke'nin yukarısında dayanarak yemek yiyen Allah Resûlü'nü "Padişahların, meliklerin yemek yeme tarzı" diyerek uyarılmış ve Nebî (s.a.v) yaslanarak yemek yemeyi bırakıp doğrulmuştur. Ancak hadiste geçen ittikâ kelimesine verilen farklı anlamlar ve eldeki delillerin nesh iddiâsında bulunmak için yeterli kuvvet taşıyaması, nesih iddiâsının doğru olmayabileceğini, meselenin başka izahlara ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır.¹²⁷

Aralarında teâruz bulunduğu iddiâ edilip neshle çözüme kavuşturulan hatta mensûhluğu konusunda ittifak edildiği söylenen bir meseleyi başka âlim veya âlimler teâruz olarak bile değerlendirmemektedir. Fera' ve atîra kurbanlarını değerlendiren bazı ilim adamları câhiliyye döneminde mevcut olan bu uygulamanın Hz. Peygamber tarafından kaldırıldığını söyleyip meseleyi nâsîh mensûh kapsamında değerlendirirken, bazıları ise hadisler arasında muâraza tesbit edilmediğini, nafi olarak ve Allah rızası için bu tür hayvanların her zaman kesilebileceği kanaatinde olduklarını ifâde etmişlerdir. Mesela İbn Sîrîn bu âdeti her zaman yerine getiren kimselerdendir.¹²⁸

Koçkuzu bazen "teknik yönden nesh tesbîatine yarayacak delil bulmanın güç oluşu" gerekçesiyle nesh iddiâsına karşı çıkmakta ve meselenin farklı izahlar veya başka çözüm yollarıyla halledilmesi gerektiğini söylemektedir. Hicreti teşvik eden ve hicrete gerek olmadığına işaret eden hadislerin incelenmesi sonucunda politik sebeplerle -Kureys'in eziyetinden korunma, Medîne nüfusunun artırılması ve Müslümanların kuvvet kazanması vb.- fetih öncesi Mekke'den Medîne'ye hicret teşvik edilirken, Mekke'nin fethinden sonra hicrete gerek olmadığının ifâde edilmesi vâcip olan bir emrin mendûb olan bir hale dönüşmesi olarak değerlendirilmiştir. Mesele Hâzîmî'nin neshe işaret etmeden sıraladığı örnekler arasındadır.

¹²³ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 339.

¹²⁴ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 340-341.

¹²⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 341.

¹²⁶ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 339.

¹²⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 339-340.

¹²⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 342-343.

Onun dışında bu örneğe işaret eden de olmamıştır.¹²⁹ İbn Şâhin de kedinin arttığı meselesinde aynı tavrı takınmakta, neshe işaret etmeden kedinin bandığı kapların yıkanması gerektiğine işaret eden ve Hz. Peygamber'in kedinin bandığı kaptaki suyu içtiği ve o suyla abdest aldığı rivâyetleri sıralamaktadır.¹³⁰

Ali Osman Koçkuzu'ya göre neshin tesbîtinde asıl malzememiz rivâyet ve târihî bilgidir. Rivâyetle ve târihî bilgilerle desteklenmeyen hiçbir kâide ve çıkarımın bizi sonuca ulaştıramayacağı açıktır. Rivâyetlerin her zaman yeterli derecede güvenilir bulunmamaları ve tarih tesbîtinin çoğu zaman yapılamaması ise neshin tesbîtinin güçleştirmekte, nesh konularının târihî olarak sırasıyla tesbîti de bu sebeplerden dolayı gerçekleştirilememektedir.¹³¹ Kimi zaman ise Hz. Peygamber tarafından düzeltilen hatalar, câhiliyye dönemindeki âdetler, farklı gerekçelerle Hz. Peygamber'in tatbîkâtlarındaki farklılıklar, hakkında hüküm bulunmayan meselelerde tevakkuf gösterme vb. durumlarda beyân edilen yeni hükümler "nesih beyânı" olarak değerlendirilmiştir. Halbuki bu örneklerde mensûh hükmün Hz. Peygamber'e âit bir sünnet olduğunu tesbit etmek bile mümkün gözükmemektedir. Bazı âlimlerin nâsîh mensûh kapsamında değerlendirdiği bir meselede hâlen mensûh olduğu iddiâ edilen hadise göre amel edenlerin bulunması nesh meselesinin âlimleri zorlayan, tek bir çözümü olmayan karmaşık bir mesele olduğunu ortaya koymaktadır.¹³²

Sonuç

Nesh sadece hadis ilmini değil, tefsir ve fıkıh ilimlerini de yakından ilgilendiren bir konudur. Ancak nesih iddiâlarında aşırıya kaçıldığı da bir gerçektir. Meselâ müfessirlerden bazıları "Kılıç ayeti"nin (et-Tevbe 9/5, 29) hangi ayet olduğu hakkında anlaşamaları da, bu ayetin tek başına yüz ayetten fazla ayeti nesh ettiğini iddiâ edebilmişlerdir. Sahâbe döneminde nesh "âmmin tahsisi, mutlakın takyîdi, mücmel ve müphemînin beyânı ve istisnâ" gibi durumları da içine alacak şekilde daha geniş bir kavramsal çerçeveye sahipken İmam Şâfiî ile birlikte fıkıh usulünde "nassın hükmünün kaldırılması ve yerine yeni bir hükmün getirilmesi" tanımına kavuşmuştur. Neshin anlaşılmasında usulcülerin aklî, mantıkî ve felsefî izahlara da girişmeleri, konunun daha çok fıkıh usulü konularıyla ilişkilendirilmesini beraberinde getirmiştir. Nasslardan hüküm çıkarma işinin öncelikle fakihin görevi olarak görülmesi ise nâsîh ve mensûhu bilmenin hadisçilerden çok fıkıhçılara lazım bir ilim dalı olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Koçkuzu mezhep imamlarının bir meselenin çözümünde farklı neticelere varmasının sebeplerinden birisi olarak değerlendirdiği neshi, fıkıhtaki ihtilaf sebeplerinden birisi olarak kabul etmektedir. Fıkıh Usulü'ndeki bazı kâidelerin "Hadis Usulü"nden iktibas edildiğini belirten Koçkuzu, usuller arasındaki bu iktibasta gereken titizliğin gösterilmediğini, "işin içine itibârîlik, izâfîlik ve şahsî görüş diye ayırabileceğimiz birtakım unsurlar karıştığını", bu sebeple aynı hadis hakkında muhaddis ve fakih arasında görüş farklılıkları meydana geldiğini söylemektedir. Fakihler arası görüş ayrılıklarının sebebi, hadisçinin "rivâyet ve târihî bilgi"ye dayalı ölçüsünü asgari müşterek olarak belirlememektir. "Bize göre bu mensûhtur" ifâdesi neshte geçerli olmamalı, hadislerde nesh bulunup bulunmadığı eldeki malzemenin durumuna göre tesbit edilmelidir.

¹²⁹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 343-344.

¹³⁰ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 344.

¹³¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 345.

¹³² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 346-347.

Ali Osman Koçkuzu'nun "Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi" adlı çalışmasında" 157 konu başlığı altında incelemeye tabi tuttuğu, aralarında nesh ilişkisi tesbit veya iddia edilen hadisler, nesh dışındaki çözümlere de sıkça başvurulduğunu ve şahsî görüş ve anlayışların farklı yorumları ve sonuçları beraberinde getirdiğini ortaya koymaktadır. Kitaptaki konu başlıkları "Hadiste Nesh" konusunda temel kaynak olarak kabul edilen dört eserden; İhtilâfû'l-Hadis alanında ilk eserin sahibi olarak kabul edilen İmam Şafî'nin (ö. 204/820) *İhtilâfû'l-hadîs*'inden, Ebû Bekir el-Esrem (ö. 261/874-75 [?]) ve İbn Şâhin'in (ö. 385/996) *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh* adlı eserlerinden ve el-Hâzîmî'nin (ö. 584/1188) *el-İ'tibâr fî beyâni'n-nâsîh ve'l-mensûh mine'l-âsâr* adlı eserinden seçilmiştir. Koçkuzu yirmi üç örneği sabit olan nesh vakaları arasında değerlendirmekte ve bunlardan sadece on ikisi üzerinde ittifak sağlandığını söylemektedir. Otuz beş örnek hakkında ihtilaflı değerlendirmesi yapılmış, yüz kadar konuda ise hadisler arasında nesh ilişkisi tesbit etmek mümkün olmamıştır. Zaten muhaddisler de çoğu zaman bu meseleleri kitaplarına almakla kalmış ve nesh iddiasında bulunmamışlardır. "Hadiste Nesh" kapsamında değerlendirilen bazı meseleler aslında "Kur'an'ın Sünneti Neshi" veya sünnetin câhiliyye adetlerini ortadan kaldırması şeklinde değerlendirilmesi gereken meselelerdir. Dört müellifin üzerinde ittifak ettiği tek bir örneğe rastlanmayışı oldukça düşündürücüdür. Nesh iddiasında bulunulan meselelerin çoğu zaman cem ve te'lîf, tercih vb. yollarla da çözüme kavuşturulması meselenin çok boyutlu düşünülmesi gerektiğini ve zannedilenin aksine nesh vakalarının sayısının oldukça az olduğunu göstermektedir.

Koçkuzu, nesh vakalarının daha çok Medîne döneminde yoğunlaştığını ve neshin küllî esaslarda değil cüz'iyât kapsamında değerlendirilen ibâdât ve muâmelât konularında gerçekleştiğini söylemektedir. Tedrîcîlik esasıyla ortaya konulan bu değişiklikler toplumun ve insanların maslahatına uygun olarak gerçekleşmiş, hayatın tabîî akışı içinde sünnetin değişmesi son derece normal bir durum olarak değerlendirilmiştir. Nesh üzerindeki tartışmaların sahâbeden sonraki dönemlerde artması, hadislerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında hadis metni özelinde dikkate alınması gereken bazı hususlar yanında, târihî bağlam, toplumun örf, âdet ve gelenekleri, fiziksel ve çevresel faktörler vb. hâricî unsurlara da dikkat edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Koçkuzu'ya göre Hz. Peygamber dışında hiç kimse nesh yetkisine sahip olmadığına ve onun vefatıyla nesh yolu kapandığına göre, yapılması gereken Hz. Peygamber'in en son tatbikatını aramak ve ona göre amel etmektir. Bunu yaparken nazari bilgi yanında konuyla ilgili Hz. Peygamber'den intikal eden tüm rivayet ve uygulamaları, sahabe tesbitlerini, tarihî bilgi vb. bütün yardımcı unsurları göz önünde bulundurmamak bizi doğru sonuca götürecek ve neshin hadisle ameli engelleyen bir çözüm yolu olmadığı kolaylıkla fark edilecektir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnaûd-Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Aybakan, Bilal. "Şafîî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/223-233. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bakkal, Ali. "İmam Şafîî'de Nesh Anlayışı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1997), 109-132.

- Bakkal, Ali. "Kur'an'da Mensûh Ayetlerin Sayısı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1996), 33-74.
- Başaran, Selman. "Hâzimî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/124-125. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bekdemir, Sezai. "Sadrüşşeria'nın Nesh Konusuna Yaklaşımı". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2 (2016), 175-194.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-sahîh*. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, 1985.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 6. Baskı, 2013.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. 7 cilt. thk. Şuayb el-Arnaûd. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Efendioğlu, Mehmet. "Nesh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/581-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Görmez, Mehmet. *Hadis İlminin Temel Meseleleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/101-103. İstanbul: TDV Yayınları. 2006.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071). *Câmiu beyânî'l-ilm ve fazlih*. 2 cilt, 1. Baskı, Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbûrî. *es-Sahîh*. 2 cilt. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Baskı, 1424/2003.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vilü muhtelifü'l-hadîs*. thk. Muhammed Muhyiddîn el-Esfer. Beyrut-Katar: el-Mektebü'l-İslâmî-Müessesetü'l-İşrâk, 2. Baskı, 1419/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 cilt. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kâhire: Dâru İhyâi'l- Kütübî'l-Arabiyye, tsz.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Manzur. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.
- İbnü's- Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbn Salâh*. thk. Nûreddîn İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Kanarya, Bayram. "İmâm Şafî'nin "İhtilâfu'l-Hadîs" İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi". *Şarkiyât İlmî Araştırmalar Dergisi* 8 (Kasım 2012), 101-128.

- el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn. *Kâvâidü't-tahdîs min fûnûn-i mustalahi'l-hadîs*. thk. Muhammed Behcet el-Baytar. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1380/1961.
- Koçkuzu, Ali Osman. "Esrem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/436. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Koçkuzu, Ali Osman. "İbn Şâhin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/367-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 17. Baskı, 2018.
- Koçyiğit, Talat. "Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (1963), 93-108.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *el-Ecvibetü'l-Fâzıla*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebül-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Nazar b. Muhammed el-Faryâbî. Riyad: Dâru Taybe, 1427/2006.
- Özşenel, Mehmet. "İtikadi Konularda Haber-i Vâhidin Delil Olma Meselesi ve Kevserî'nin Konuya Bakışı". *Dîvân Dergisi* 37 (2014/1), 174-175.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. çev. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm* (10. Cilt içinde İhtilâfü'l-hadîs). thk. Rif 'at Fevzi Abdülmuttalib. Mensûra: Dâru'l-Vefâ, 1422/2001.
- Şâtıbî, İbrahim b. Musa. *el-Muvâfakât*. Huber: Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Şengül, İdris. "Ulûmu'l-Kur'ân Konusu Olarak Nâsîh ve Mensûh". *Diyanet İlmi Dergi* 38/3 (Eylül 2002), 91-112.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu'l-Kebîr*. 6 cilt. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Ebû Hanîfe ve Hadis". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 75-81.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, ts.
- Zebîdî, Ahmed b. Ahmed. *Tâcü'l-Arûs*. İskenderiye: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Zehebi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Menâkibul-imam Ebî Hanîfe*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Meârifî'n-Nu'mâniyye, 3. Baskı, 1408.

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/**RUSUH** Uşak University the Journal of
Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2021, 1 (2): 224-241

rusuhdergisi@usak.edu.tr

Dini Gün ve Geceleri Tespitte Yöntem Problemi

Method Problem In Detecting Religious Days And Nights

Nihat Tosun

Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı

Lecturer, PhD., Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic Jurisprudence

Uşak, Turkey

nihat.tosun@usak.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0001-8081-8627>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 30.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 17.12.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 224-241

Atıf/Cite as: “Dini Gün ve Geceleri Tespitte Yöntem Problemi [Method Problem In Detecting Religious Days And Nights]”. *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi- Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 1/2 (Aralık 2021): 224-241.

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2021 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

DİNİ GÜN VE GECELERİ TESPİTTE YÖNTEM PROBLEMİ***Öz**

İslam insan odaklı olan dünya hayatını düzenleyip temin etmek için gönderilmiş ilahi bir nizamdır. İnsanın ihtiyacı olan inanç, ibadet ve muamelât ile ilgili maddi manevi hükümler manzumesidir. Yükümlülük noktasında insanı gücü dâhilinde ve kaldırabileceği oranda sorumlu tutmuştur. Evrensellik özelliğinin gereği gerek ibadetler ve gerekse muamelelerde vakit düzenlemesini ilgilendiren hususlarda her seviyedeki insanın anlayıp idrak edebileceği ve uygulayabileceği genel ölçüler ve yöntemler belirlemiştir. Sorumluluk noktasında hiçbir mükellefin itirazına ve bahane üretmesine meydan vermeyecek bir sistem koymuştur. Meselâ; namaz ibadetinin sorumluluk sebebi ve noktası olan vakitlerin girişini güneşin hareketlerine bağlayıp onun hareketlerine göre düzenlerken, oruç, hac, kurban ve diğer bazı muamelelerde hilâlin hareketlerine bağlı olarak ibadet vakitlerini tanzim etmiştir. Vakitlerin tespit edilmesi bağlamında dinî gün ve gecelerin tespiti ve tayininde bazı yöntem farklılıkları gündeme gelmiştir. Bu farklılıklar ve etkileri erken dönemden günümüze zaman zaman araştırmalara ve ilmi çalışmalara konu olmaktadır. Çalışmamızda dini gün ve gecelerin tespitindeki yöntem farklılığını değerlendireceğiz.

Anahtar Kelime: Vakıt, İbadet, Muamelât, Hilâl, Yöntem,

METHOD PROBLEM IN DETECTING RELIGIOUS DAYS AND NIGHTS**Abstract**

Islam is a divine order that has been sent to regulate and organize human-oriented worldly life. It is a set of material and spiritual provisions related to belief, worship, and treatment that people need. At the point of liability, it has held people responsible within borders of their power and to the extent that they can bear it. Due to its universality, Islam has determined general measures and methods that can be understood, comprehended and applied by people at all levels in matters concerning the arrangement of time in both worship and treatment. It has established a system that will not allow any amenable to object and make excuses at the point of responsibility. For example; while it is connecting the beginning of the prayer times, which is the reason and point of the responsibility of the prayer, to the movements of the sun and arranging it according to its movements, it arranged other types of worship such as fasting, pilgrimage, sacrifice depending on the movements of the crescent. In the context of determining the times, some method differences have come up in the determination and specification of religious days and nights. These differences and their effects have been the subject of research and scientific studies time to time from the early period to the present. In our study, we will evaluate the method difference in the determination of religious days and nights.

Keywords: Time, Worship, Treatment, Crescent, Method.

* Bu makale, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde 1989 senesinde hazırlanan "Rü'yet-i Hilal" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

Kâinat belli bir sistem ve ölçü dâhilinde yaratılmıştır. Ortaya konan sistem ve ölçü de her kesimden insan tarafından anlaşılıp uygulanabilecek bir özellik taşımaktadır. Bu bağlamda gökyüzünde her gün müşahede ettiğimiz güneşi ve her gece şekilden şekle girişini ibretle seyrettiğimiz ayı, zamanı belirlemenin, vakitleri tayin ve tespit etmenin ölçüsü ve esası kabul etmiştir. Kur ‘an-ı Kerîm’de güneşin vakitlerin tayininde ölçü alınması ile ilgili olarak şöyle buyrulmuştur; “*Gündüzün güneşin zevalinden (öğle vakti batıya kaymasından) gecenin karanlığı basıncaya kadar (belli vakitlerde) namaz kıl; bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir.*”¹ Ayın (hilâlin) vakitlerin tayininde ölçü olarak alınması ile ilgili olarak da şöyle buyurmaktadır: “*Sana gökyüzündeki hilâllerin, (hilâl şeklinde doğan yeni ayların) durumundan sorarlar. De ki: Onlar insanların vakitlerini, özellikle hac ibadetinin vaktini belirten ölçülerdir.*”² Bir diğer ayet-i Kerime’de şöyle buyrulur: “*Güneşi ışıklı, ayı da parlak kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmemiz için ona (aya) bir takım menziller takdir eden O dur. Allah bunları, ancak bir gerçeğe (ve hikmete) binaen yaratmıştır. O, bilen bir kavme ayetlerini açıklamaktadır.*”³ Bu hususta Hz. Peygamber (sav) de şöyle buyurmuşlardır: “*Muhakkak ki Allah gökyüzündeki hilâlleri vakti belirlemenin ölçüleri kılmıştır. Hilâl’i gördüğünüz zaman oruca başlayın ve yine onu gördüğünüz zaman oruca son verip bayram yapınız ...*”⁴ Dinî kaynakların belirttiği gibi namaz ibadetinin sorumluluk noktası olan vakitlerin girişini güneşin hareketlerine bağlarken oruç, hac, kurban ve diğer bazı muamelelerde vakitlerin tespitini ve dinî gün ve gecelerin belirlenmesini hilâlin hareketlerine bağlamıştır.

Gökyüzünde yörüngesinde seyreden ayın halleri bizlere farklı şekillerde yansımaktadır. Güneşin battığı istikametlerden doğan ve ilk defa görünen yeni ay (hilâl), ilk doğduğu gün sicim gibi incecik kavisli bir çizgi halinde görünürken, her geçen gece biraz daha irileşip kalınlaşmakta ve on dördüncü gece de dolunay haline (bedir) ulaşmaktadır. Daha sonra tekrar geriye sarıp incelmeye ve noksanlaşmaya başlayarak Kur’ân-ı Kerîm’in benzetmesiyle eğri hurma dalı gibi kavisli bir hale dönmektedir.⁵ Her gece şahit olduğumuz gökyüzündeki ayın bu serencamının, şekilden şekle değişmesinin ve farklılaşmasının sebep-i hikmeti insanların işlerinin sağlıklı bir şekilde yürümesi, sayısız menfaatlerinin elde edilebilmesi için gerekli olan zamanlama,

¹ İsrâ Sûresi 17/78; Âyeti tefsir eden müfessirler bu âyet-i kerîmenin beş vakit namazın vakitlerine işaret ettiğini ifade etmektedirler. Meselâ; Âyetteki “güneşin zevali” ifadesi ile öğle ve ikinci namazlarının, “gecenin karanlığı” ifadesi ile de yatsı ve akşam namazlarının vaktine işaret etmektedir. “Fecr” kelimesi ile de sabah namazının vaktini işaret etmektedir.

² Bakara Sûresi 2/189.

³ Yûnus Sûresi 10/5.

⁴ Hadîsin farklı rivayetleri için bk: Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: Daru’s Sadır, ts), 4/23; Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Bennâ es-Sââtî, *Bulûğul-Emânî*, (Fahru’r Rabbani Matbaası, ts), 4/247; Ahmet b. Hanbel Müsned’inde ravilerinin “sika” güvenilir olduğunu söylemiştir. Bk: Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, 2/163.

⁵ Yâsîn Sûresi 36/39.

vakitlerin tayin ve tespitidir. İnsanların günlük hayatını doğrudan ilgilendiren hilâlin konumundaki bu farklılık bazı dünyevi işleri ilgilendirirken, diğer yandan dinî ahkâmı ve özellikle ibadetlerle ilgili dinî gün ve geceleri tespitinde belirleyici bir özellik taşımaktadır. Biz de çalışmamızda Müslüman toplumların hayatında, özellikle ibadetlerle ilgili hususlarda önemli bir yeri olan, İslâm coğrafyalarında zaman zaman gündeme taşınıp tartışma konusu yapılan, dinî gün ve gecelerin tespiti ile ilgili problemi ele almaya ve aydınlatmaya çalışacağız.

1. Dinî Gün ve Geceler

İslâm bazı zaman dilimlerini diğerlerinden üstün ve mübârek kılmıştır. Mübârek kılınan gün ve geceler, dinî yönden özel önemi olan, kutsal sayılan gün ve geceler demektir. Çeşitli sebeplerle mübârek sayılan birçok gün ve geceden bahsetmek mümkündür. Meselâ; Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır: *"Şüphesiz Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah katında ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü haram aylardır. İşte bu, Allah'ın dosdoğru kanunudur."*⁶ Ayette haram olan dört aydan, yani Allah'ın Teâlâ katında diğerlerinden daha değerli dört aydan haber verilmektedir. Bu haram aylar: Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarıdır. Bu aylarda işlenen amellerin sevap ve günahları diğer aylardan daha fazla ağırlıklı kabul edilmiş ve savaşlar haram kılınmıştır.

Diğer bir âyet-i kerîmede: *"Ramazan ayı, öyle bir aydır ki, o ayda insanlara doğru yolu gösteren ve açık âyetleri cami olup hak ile bâtılın arasını ayıran Kur'an-ı Azîm nâzil olmuştur."*⁷ Buyurarak Ramazan ayının farkını ve faziletini haber vermektedir. Yine bu mübârek ay içerisinde bulunan Kadir gecesini ile ilgili; *"Şüphesiz, biz onu (Kur'an'ı) Kadir gecesinde indirdik. Kadir gecesinin ne olduğunu sen bilir misin? Kadir gecesini, bin aydan daha hayırlıdır. Melekler ve Ruh (Cebrâil) o gecede, Rablerinin izniyle her türlü iş için iner de iner."*⁸ Buyurarak bu gecenin faziletine işaret buyurmaktadır. Bir diğer âyette de bu mana teyit edilerek şöyle buyurur; *"Hakikat, biz onu mübârek bir gecede indirdik. Gerçek, biz (onunla kâfirlerin uğrayacakları azâbı) haber vericileriz. Her hikmetli iş o mübârek gecede ayırt edilir, (rızk, ecel, iyi ve şerden ibaret bütün işler bu gecede yazılır)."*⁹ Bu âyette geçen mübârek geceden maksadın Kadir gecesini veya Berat gecesini olduğuna dair rivâyetler vardır. Ancak âlimlerin çoğunluğuna göre Kadir gecesini işareti daha kuvvetle muhtemeldir.

Hz. Peygamber (sav): *"Ya Rabbi! Recep ve Şâban ayını bizlere bereketli eyle, Ramazan-ı şerife de ulaşmayı nasip eyle"* diye dua ederek mübârek üç aylar diye bilinen Recep ve Şâban ve Ramazan aylarını yüceltmıştır. Mübârek geceler ve kandiller de Hz. Peygamber'in (sav) dua ettiği bu üç aylara serpiştirilmiştir. Şöyle ki:

1. Regaip Gecesi, Recep ayının ilk cuma gecesidir.
2. Mi'rac Gecesi, Recep ayının 27. Gecesidir.
3. Berat gecesini, Şâban ayının 15. Gecesidir.
4. Kadir gecesini, Ramazan ayının 27. Gecesidir.

5. Mevlid kandili de üç ayların içinde olmamasına rağmen kandil gecelerinden kabul edilmiştir. Mevlid kandili Rebûlevvel ayının 12. gecesidir.

⁶ Tevbe Sûresi 9/36.

⁷ Bakara Sûresi 2/185.

⁸ Kadr Sûresi 97/1-4.

⁹ Duhân Sûresi 44/3-4.

Dinî gün ve gecelerin başında Ramazan ve Kurban bayramı günleri ile kurban bayramından önceki gün olan Zilhicce ayının dokuzu arefe günü ve gecesi gelmektedir. Zira hac ibadetinin en büyük rüknü olan Arafat vakfesi bu gün eda edilmektedir.

Ayrıca mübarek gün ve gece olarak, Muharrem ayının ilk on gecesi, her haftanın Perşembeyi Cumaya bağlayan gecesi ve şûra günü ve gecesi de ifade edilmektedir.¹⁰

2. Dinî Gün ve Geceleri Belirleme Yöntemi

Vakitleri belirli ibadetlerin farz veya sünnet olarak terettüp edebilmesi ancak sebep kabul edilen vaktin tespiti ve girmesi ile mümkündür. Onun için ibadetlerde vakitlerin tayin ve tespiti sorumluluklar açısından önem arz etmektedir. Bu önemine binaen erken dönemlerden günümüze kadar bu alandaki çalışmalar hiç eksik olmamıştır. Bu çalışmalar kapsamında namaz gibi birtakım ibadetlerin vaktinin girişi ve belirlenmesi güneşin hareketlerine bağlı olarak yapılırken, Ramazan orucu, hac ve kurban ibadetleri gibi bazıları da hilâlin hareketlerine ve durumuna bağlı olarak yapılmıştır. Güneşin hareketlerine bağlanan vakitlerin tayin ve tespitinde âlimler arasında bir ihtilaf söz konusu değildir. Güneşin hareketlerini gözlemleyerek veya astronomik hesaplarla vakitlerin belirlenmesinin câiz olduğunda ittifak edilmiştir.¹¹ Ancak hilâlin hareketlerine bağlanan vakitlerin tayin ve tespitinde âlim ve müçtehitler ihtilaf etmiş ve farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu konuların başında Ramazan, Şevval ve Zilhicce ayları gibi bünyesinde Ramazan orucu, hac ve kurban ibadetlerini barındıran ayların başlangıcını tespit yöntemi gelmektedir.

Araştırmalara göre bu hususta iki farklı görüşün ortaya çıktığı görülmektedir. Birinci görüşe göre bu ibadetlerin vakitleri rü'yet-i hilâl veya ayın sayısını otuza tamamlama yöntemi ile belirlenir. İkinci görüşe göre ise astronomik verilere ve hesaplama yöntemine göre belirlenir.

2.1. Birinci Yöntem:

Birinci yönteme Ramazan, Şevval, Zilhicce vb. aylar gibi oruç, hac ve bayram ibadetlerini bünyesinde bulunduran vakitlerin belirlenmesinde hilâlin hakikaten bulunmasını esas almıştır. Dört mezhep imamının ve onlar gibi düşünen âlimlerin çoğunluğunun (cumhurun) bu görüşüne göre, hüküm koyucu ilâhî irade, hicrî ayların başlangıç alâmeti ve ölçüsü olarak yeni doğan hilâlin tespitini kabul etmiş ve bu konuda başka bir ölçü de belirtmemiştir. Ramazan, Şevval Zilhicce vb. aylar gibi oruç, hac ve bayram ibadetlerini doğrudan ilgilendiren zamanlamayı ayarlamada ölçü ve yöntem olarak hilâlin hakikaten bulunmasını esas almıştır. Hakikaten bulunma da ya gözle bizzat görerek (rü'yet-i hilâl) veya görme imkânı yoksa içinde bulunulan kamerî ayı otuza tamamlama yöntemiyle gerçekleşmektedir. Cumhur bu görüşlerini fıkıh kaynaklarında hadîs ve icmâ delilleri ile temellendirmiştir.¹² Hz. Peygamberden (sav) nakledilen

¹⁰ Nihat Tosun, *İbadet Esasları* (Konya: Tekin Kitabevi, 2016), 226.

¹¹ Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* (Mısır: Mustafa Halebî Matbaası, 1966), 2/387; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed Ali el-Kârî, *Mirâtü'l-mefâtih* (İslahü'l-Metabi Matbaası, b.y. t.s.).

¹² Bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/387; Ali el-Kârî, *Mirâtü'l-mefâtih*, 2/502; İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-Muqaddimât* (Beyrut: Daru's-Sadır, t.s.), 2/38; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Muhezzeb* (Beyrut: Daru'l-Fikir, t.s.), 6/280; el-Askalânî Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l-Bârî* (Kahire: Matbaatü'l-Behiyye, t.s.), 4/98; Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdis İbn Kudâme, *el-Muğnî eş-Şerhu'l-kebîr* (Beyrut: Daru Kitabü'l-Arabî, 1972), 3/26; Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-*

pek çok rivayet bu hususu yoruma ihtiyaç bırakmayacak şekilde açıklamıştır. Bazı örneklerini şöyle zikretmek mümkündür.

Buhârî'nin rivayet ettiği bir hadîs-i şerifte Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuşlardır:

(لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوْا الْهَيْلَالَ وَ لَا تَفْطُرُوا حَتَّى تَرَوْهُ فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَقْبِرُوا لَهُ)

“Hilâli görünceye kadar oruç tutmayınız, onu görmeden de iftar edip bayram yapmayınız. Eğer ufukta kapalılık olur da göremezseniz onu takdir ediniz. (yani içinde bulunulan ayı otuz güne tamamlayınız).¹³ Müslim'in rivayetinde de:

(إِذَا رَأَيْتُمُ الْهَيْلَالَ فَصُومُوا وَ إِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَافْطُرُوا فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَصُومُوا ثَلَاثِينَ يَوْمًا)

“Hilâli gördüğünüz zaman oruç tutunuz ve onu gördüğünüz zaman iftar edip bayram yapınız. Eğer hava kapalı olur da hilâl görülmez ise, orucu otuz gün tutunuz.”¹⁴ buyrulmuştur. Sahîh-i Müslim'de ve diğer hadîs kitaplarında benzer lafızlarla rivayet edilmiştir. ¹⁵ Yine Buhârî'nin rivayet ettiği bir diğer hadîs-i şerifte de Efendimiz (sav) şöyle buyurmuştur:

(صُومُوا لِرُؤْيَيْهِ وَ افْطُرُوا لِرُؤْيَيْهِ فَإِنْ غَبِيَ عَلَيْكُمْ فَأَكْمِلُوا عِدَّةَ شَعْبَانَ)

“Hilâli gördüğünüz için oruç tutun, onu gördüğünüz için iftar edip bayram yapın. Eğer ufuk kapalı olur da (hilâli) görmezseniz Şaban ayını (otuza) tamamlayınız.” Bir diğer rivayette ise şöyle buyurmuşlardır:

(الشَّهْرُ تِسْعَ وَ عِشْرُونَ لَيْلَةً فَلَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوْهُ فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَكْمِلُوا الْعِدَّةَ ثَلَاثِينَ)

“Ay yirmi dokuz gecedir, onu (hilâli) görmedikçe oruç tutmayın, ufuk kapalı olur da hilâli görmezseniz sayıyı (içinde bulunduğunuz ayı) otuza tamamlayınız.”¹⁶

Hadîs kaynaklarımızda konu ile ilgili pek çok rivayet mevcuttur. Bütün rivayetler benzer manayı ifade ederek, yeni doğan hilâlin tespitinde yöntemin “rü'yet-i hilâl” olduğunu belirtmektedir. Konu fıkıh kaynaklarında açık ve net şekilde ifade edilmektedir. Uzatmamak adına fikhî nasları nakletmeyip sadece yerlerine işaretle yetineceğiz.¹⁷

2.2. İkinci Yöntem:

kınâ' an (metn)il-İknâ (Kahire Mektebetü'n-Nasri'l Hadîs, t.s), 2/316; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım en-Necdî (Riyad: y.y., 1381), 25/133.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), 2/229.

¹⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), 2/726.

¹⁵ Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, 2/229; Müslim, *el-Câmi'u's-şahîh*, 2/759; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvaţta'*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf (Kahire: y.y., 1382/1962),1/286; Hadîs-i şerifte geçen “ğumme” kavramı hadîsin farklı rivayetlerinde benzer manayı ifade eden (hilâl kapandı, gizlendi, görünmez oldu gibi) lafızlarla rivayet edilmiştir.

¹⁶ Hadîs ve benzeri rivayetler için bk: Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, 2/229; Müslim, *el-Câmi'u's-şahîh*, 2/759; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf (Kahire: y.y., 1382/1962), 4/133.

¹⁷ Bk: İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/387; Ali el-Kârî, *Mirķâtü'l-mefâtîh*, 2/502; İbn Rüşd, *el-Muķaddimât*, 2/38; Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* 6/280; el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 4/98; İbn Kudâme, *el-Muġnî eş-Şerhu'l-kebîr*, 3/26; el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ' an (metn)il-İknâ* 2/316; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 25/133.

Yeni hilâlin tespitinde ikinci yöntem ise, ilim ve teknolojiden faydalanarak astronomik veriler doğrultusunda hesaplama yoluyla hicri ayların başlangıcını belirlemektir. Şâfiî ulemasından kadı Ebû Âsım el-Abbâdî (ö. 458), Ahmet el- Kalyûbî(ö. 1069), İmam Sübkî (ö. 771), Hanefî ulemasından Kazanlı Hârûn b. Bahâiddîn b. Sübhân el-Kazanî el-Mercânî (ö. 1306),¹⁸ Reşît Rızâ (ö. 1354) vb. ile son dönemlerde geleneksel-çağdaş ayırımında kendisini çağdaş diye nitelendiren bazı fıkıhçıların ve âlimlerin ileri sürdüğü bir görüştür.¹⁹ Hilâlin doğuş anını ve dolayısıyla hicri yeni ayın başlangıcını hesapçıların hesaplaması ile belirlemek mümkündür. Hesap yoluyla binde birler, milyonda bir ihtimaller hesaplanabilmektedir. Bu kadar ince hesapların yapılabildiği bir ortamda, yeni doğan hilâlin doğduğu anı da tespit etmek mümkündür. Buradan hareketle açık havada da olsa, kapalı havada da olsa, hesap neticeleri neyi gösteriyorsa doğrudur ve kesindir. Dolayısıyla hesap neticeleri doğrultusunda amel etmek en isabetlisidir, İslâmî açıdan da bir mahsuru yoktur ve câizdir. Buna göre rasathânelerde yapılan hesaplara ve hazırlanan cetvellere (almanaklara) göre Ramazan, hac ve kurban gibi dinî günlerin vakitleri tayin ve tespit mümkündür. Eğer hesaplar hilâlin görüle bilirliliğini gösteriyorsa, ona göre oruca başlanır veya bayram yapılır. Görülemeyeceğini gösteriyorsa da ona göre amel edilir. Bu konuda hesabın neticesinin aksine yapılacak şahitliklere itibar edilmez. Çünkü şehitlikte verilen haber kesinlik değil zannîlik ifade ederler, kesinlik ifade eden delil ve veriler varken zannîlik ifade eden verilere göre amel etmek doğru değildir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görüşü de bu yöndedir.²⁰

Bu görüşü ortaya koyanlar görüşlerini Kur'an-ı Kerim, sünnet ve kıyas delilleri ile temellendirmektedirler. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: (*فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ*) “Öyleyse sizden Ramazan ayını idrak eden kimseler onda oruç tutsun”²¹ Âyet-i kerimedeki “şehide” kelimesi idrak etmek, hazır bulunmak ve yolcu olmamak manasına geleceği gibi ayın girişini bilmek, girişine şahit olmak anlamına da gelmektedir. Bu ikinci mana daha uygun düşmektedir.

Sünnetteki delillere gelince, Hz. Peygamberden (sav) şöyle buyurmuşlardır:

(*لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوْا الْهَيْلَالَ وَلَا تَفْطُرُوا حَتَّى تَرَوْهُ فَإِنَّ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَقْدِرُوا لَهُ*)

“Hilâli görünceye kadar oruç tutmayınız, onu görmeden de iftar edip bayram yapmayınız. Havası kapalı olur da göremezseniz, onu takdir ediniz.”²² Hadîs-i şerifteki “takdir ediniz” den kasıt, ayın menzillerini hesaplayınız, bu size yirmi dokuz mu otuz mu olduğunu belirtecektir demektir. Şâfiî âlimlerinden İbn Süreç Peygamberimizin (sav) bu hadîs-i şeriflerindeki “takdir ediniz” ifadesi ile ilgili şöyle demiştir: “Burada ifade edilmek istenen, ayın menzillerini, hareketlerini hesaplayınız, bu hesapların neticesi size ayın yirmi dokuz mu otuz mu olduğunu

¹⁸ Mercânî'nin bu konudaki yaklaşımını tahlil eden çalışma için bk. Said Ali Kudaynetov, “Şihâbüddîn el-Mercânî ve Şafağın Kaybolmadığı Bölgelerde Yatsı Namazının Hükümü ile ilgili Nazariyesinin Değerlendirilmesi”, *Bilimname* (41) 2020, 97-129.

¹⁹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed b. Selâme el-Kalyûbî, *Hâşiyetü'l-Kalyûbî 'alâ Şerhi'l-Maḥallî 'ale'l-Minhâc* (Beyrut: Daru'l Fikr, t.s.), 2/49; Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm es-Sübkî, *Fetâva's-Sübkî* (Beyrut: Daru'lMarife, t.s.), 1/209; Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm Sübkî, *el-'Alemü'l-menşûr fi işbâti's-sühûr*, thk. Muhammed Cemaleddin el-Kasimi (Mısır: Kürdistan Matbaası, t.s.), 24; Ebü'l-Hasen Şihâbüddîn Hârûn b. Bahâiddîn b. Sübhân el-Kazanî el-Mercânî, *Nâzûretü'l-hak fi farziyyeti'l-işâ'* (Rusya: Kazan Matbaası, h.1287), 45.

²⁰ İrfan Yücel, “Hilâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/1-11.

²¹ el-Bakara 2/185.

²² Bk. Hadîs giriş bölümünde geçti.

belirtecektir demektir. Bu ifade İslâm'ın bu alanda ihtisas sahibi ve uzman olanlara özel hitabıdır. "Sayıyı tamamlatınız" gibi diğer hitaplar ise hesaplamayı bilmeyen sıradan insanlara yönelik hitabıdır.²³ Bir diğer husus da, kameri ayların tespiti ile ilgili sünnetteki "rü'yet" emri, *irşat* için olup, *vücub* için değildir. Bu ayların sınırlarının tespiti hilâlin gözlenmesi ile olabileceği gibi şayet isabetli yapılırsa hesap yolu ile de tespit edilebilir.²⁴

Bir diğer hadîste şöyle buyrulmaktadır.

(إِنَّا أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسِبُ، الشَّهْرُ هَكَذَا وَهَكَذَا، يَعْنِي مَرَّةً تِسْعَةً وَعِشْرِينَ وَ مَرَّةً ثَلَاثِينَ)

"Biz ümmi olan bir ümmetiz. Yazı yazmayız hesap yapmayız. Ay, ya böyledir veya böyledir" diye parmaklarını göstererek ayın bazen yirmi dokuz gün, bazen de otuz gün olduğuna işaret etmişlerdir.²⁵ Bu hadîs-i şerif, hilâllerin tespitinde hesaplamanın, yazıp çizmenin ne kadar doğru ve haklı olduğunu ifade etmektedir. Burada da belirtildiği gibi ay bazen 29, bazen de 30 çekmektedir. Kamerî aylar otuz günden fazla olmaz. Hesapçının yaptığı da bunu tespitten başka bir şey değildir. Dolayısı ile şer'i şerife tamamen uygun bir tespit yoludur. Sübki "el-Alemü'l-Menşur" adlı eserinde hadîs-i şerifi zikrederken şöyle demiştir: "Burada hesabı kitabı yasaklayan, onu kötüleyen, tenkit eden bir durum mevzubahis değildir. Bilakis bu özelliklerin bizim için bir üstünlük olduğu belirtilmektedir." Yine hadîs-i şerifte hesap yapanın "ay güneşle kavuşum haline geldi veya birbirlerinden ayrıldılar, ay görülebilir veya görülemez" gibi sözlerini kabul etmeme gibi bir şey söz konusu değildir. Belki hadîs-i şerifte, bu neticeleri şer'i bir hükmün dayanağı kabul etmeme, neticesini ay diye tanımlamama ifade edilmek istenmektedir. Zira fetvalarında da şöyle dediler: Bu hadîs-i şerif, ayın bazen yirmi dokuz, bazen otuz çektiğini ifade etmektedir. Oruca hesapla başlanılır diyenler de şüphesiz ki bu yirmi dokuzdan farklı bir şey söylememektedir.²⁶

Hilâllerin tespitinde sadece görmeye (rü'yete) itimat etmenin sebebinin yukarıda zikredilen hadîs-i şerifte Hz. Peygamber (sav) gayet açık ve net bir şekilde dile getirmektedir. Oda, o günkü şartlarda ümmetin içinde bulunduğu sosyal şartlardır. Toplumda okuma yazma oranının düşük oluşu, ümmetin ağırlıklı olarak ümmi oluşudur. Peygamberde (sav) o dönemin mevcut haline göre uygulanabilecek en uygun yolu göstermektedir. Ama bugün, ümmetin ümmilikten kurtulduğu, okuma yazma oranının oldukça yükseldiği, hesap dalında bir hayli ilerlediği bir ortamda hicri ayların başlangıcını tespit ederken hesaba itimat etmek ve onun verilerine göre hareket etmek zorunlu hale gelmiş görülmektedir.²⁷

Bu konuda bazı kıyaslamalar yolu ile de hesabın muteber bir yöntem olduğu söylenebilir, şöyle ki:

1. Kıyas: Yeni doğan hilâlin konumunu namaz vakitlerinin tespitine kıyaslamak. Bütün âlimler namaz vakitlerini güneşin hareketlerini hesaplayarak belirlemede hemfikirdirler. Bu konuda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Hilâlin doğuşunu da ayın hareketlerini

²³ Bk. Mercânî, *Nâzûretü'l-hağ fi farziyyeti'l-işâ'*, 45; el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 6/98; Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, 6/270.

²⁴ Yücel, "Hilâl", 18/6.

²⁵ Hadîs birinci bölümde zikredildi.

²⁶ Sübki, *el-Alemü'l-menşûr fi işbâti's-sühûr*, 1/215.

²⁷ DİB age. Tebliğ, s. 22; Yücel, "Hilâl", 18/6; "et-Tazammun el-İslâmi" (İslâmi Dayanışma) adlı Arapça derginin 1400 h./1980 m. yılı Şevval ayı sayısında Arapça bir araştırma yazısı, s. 8;

hesaplayarak belirlemenin bundan bir farkı yoktur. Bu hususta Sübki: namaz vakitlerinin hesapla belirlemede icmâ olduğu gibi hilâlin durumunun da aynı olduğunu belirterek, Allah (cc) her toplumu kendi imkânları ile idrak edip anlayacağı şeylerle mükellef kıldığını bildirmiştir.”²⁸

2. Kıyas: Oruca başlama ve iftar etme vaktine kıyastır. Hesaplama yoluyla belirlenen saat uygulamasına göre imsak ve iftar yapılması mümkündür. Aynı şekilde kameri ayların girişinin sebebi olan hilâlin durumu da hesaplama yolu ile tespit edilebilir. Önemli olan vaktin doğru şekilde belirlenmesidir.²⁹

3. Kıyas: Kutuplardaki vakit uygulamasına kıyastır. Bilindiği gibi yılın genelinde havanın kapalı olduğu, güneşin nadiren görüldüğü kutup bölgelerinde vakitlerin dağılımı normal bölgeler gibi değildir. O yörelerde günlük namaz vakitlerini belirlediğimiz güneşin doğuşu, batışı ve zeval vakti gibi alametlerin çoğu veya tamamı ortadan kalkmaktadır. Aynı şekilde ayın hareketlerine dayanarak belirlediğimiz oruç, bayram ve hac vakitleri de aynı konumdadır.³⁰ Bu gibi bölgelerde yaşayanlarında namaz ibadetini her gün eda etmesi farzdır. Güneşin doğuşu, batışı ve zevali gibi alametler bulunmamasına rağmen, beş vakit namaz vaktinin hesapla belirlenebildiği en yakın bölgenin durumu esas alınır, namaz vakitleri ona göre tayin edilir. Hicri ayların başlangıcı da aynı şekilde hesaplama yoluyla tespit edilir. Çünkü bölgelerde güneşin görünüp kaybolması yirmi dört saatle altı ay arasında değişmektedir. Dolayısıyla buralarda bulunan insanların güneşin batışından sonra hilâli görerek oruç tutması mümkün değildir.³¹ Bir ibadetin vaktini gösteren alametlerin bulunmaması ile o ibadetin bağlı olduğu vakit ortadan kalkmaz, bu durumda vaktin başka bir yöntemle belirlenmesi gerekir.³² Çünkü vakitlerin düşmesi ibadetlerin de düşmesi manasına gelmediği gibi, kanun koyucunun astronomik aletler ve hesap gibi yöntemleri yasakladığı manasına da gelmez. Zira İslâm hukukçuları çoğu zaman ihtiyaç halinde kadınların hayızdan kesilme süresini, innin (iktidarsız) olan erkeklerin durumunu vb. hususları belirlemede hesaba itimat etmektedir.”³³

Ortaya konan deliller göstermektedir ki, İslâm hukuku ve fıkıhçılar astronomik hesabı hepten yok sayıp, vakitlerin tayininde devre dışı bırakmamışlardır. Bilakis, ilmin ve teknolojinin bu kadar ilerlediği bir âlemde daha kesin neticeler veren bir alamet ve yöntem olarak değerlendirmişlerdir.

3. Değerlendirme

Konuyla ilgili söylenenler, Müslümanların yaşadığı coğrafyalardaki sosyal ve siyasi yapılar göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde, hesap ve takvime göre amel etmenin daha pratik ve sorunsuz olduğu söylenebilir. İlim ve teknolojinin geldiği noktada hesaplama yöntemiyle mübarek gün ve geceleri belirlemenin isabetli ve gerekli olduğu söylenebilir. Belki niçin hala başka yöntemlere başvuruluyor diye garip karşılanabilir. Ancak kural olarak dinî hükümlerin şer’î delile dayanma mecburiyeti durumu zora sokmaktadır. Din samimiyettir, dinin

²⁸ Sübki, *el-‘Alemü'l-menşûr fi işbâti's-şühûr*, 7/15.

²⁹ Yücel, “Hilâl”, 18/6.

³⁰ İbadet vakitlerinin bazı günlerde yok olduğu bölgelerle ilgili geniş bilgi için Bk. Muhammed Ebu’l Ala el-Benna, *Mecelletü'l-Ezher* (Ezher Dergisi), 1383 h., 25/494.

³¹ İmam Muhammed Bahiyet, “*İrşadüEhli'l-Mille ila İsbatü'l-Ehille*” (Mısır: Matbaatü Kürdistan el-İlmiye, H. 1329), 263.

³² Yücel, “Hilâl”, 18/17.

³³ Bahiyet, “*İrşadüEhli'l-Mille ila İsbatü'l-Ehille*”, 272.

hükümlerini tespitte samimiyet gerektirir. Zira hesaba itibar etmeyi savunanların ortaya koydukları delil, gerekçe ve kaynaklar, çoğunluk âlimlerin (cumhurun), yani rü'yet yöntemini savunanların delilleri yanında oldukça zayıf olduğu görülmektedir. Dinî bir hükmün isabet gücü ve payı o konudaki şer'î delillerin gücü ile ölçülmektedir. Hâlbuki hesabı vakit belirleme yöntemi kabul eden ve bunu savunanların ortaya koydukları delil ve gerekçeler tartışmalıdır. Hatta delillerden bazıları fıkıh usulüne göre belirlenen şer'î delil özelliklerini taşımamaktadır. Konunun uzmanları durumu şöyle açıklamışlardır.

Hesap yönteminin erken dönem savunucu âlimlerinden ve tabiinin büyüklerinden Mutarrif b. Abdullah eş-Şihhir, İmam Şafiî, İbn Süreyç ve İbn Kuteybe gibi kişilerden nakledilen görüşlerin onlara ait olduğu tezi isabetli görülmemektedir. Bu hususta Muttarrif ve İbn Kuteybe hakkında bilgi veren "Fethu'l-Bârî" müellifi İmam Askalani (ö. 582) ve Maliki mezhebi âlimlerinden hafız Abdülberr'in (ö. 463) şöyle dedikleri nakledilmektedir: "Mutarrif'ten nakledilen hesaba itibar edilme ile ilgili sözün varlığı bile doğru değildir. İbn Kuteybe ise bu gibi konularda söz söyleyecek liyakatte ve kendisine başvurulacak düzeyde birisi değildir".³⁴ İbn Teymiyede Mutarrif b. Eş-Şihhir hakkında şöyle demektedir: "Böyle (hesabın geçerli olduğuna dair) bir görüş ondan nakledilse bile, bu olsa olsa, âlimlerden sadır olabilecek bir zelledir" (yanlışlıkla söyleyebilecekleri bir sözdür).³⁵ Malikilerden İbnü'l-Arabî de İmamı Şafiî'den nakledilen hesaba itibar edilmesi hususundaki rivayetlerle ilgili şöyle demektedir: "Bazı imamlarımız, İmam Şafiî'nin hesaba itibar edilir dediğini anlatmakla yanlış yapmışlardır. O bir dil sürçmesidir, söylenecek bir söz değildir."³⁶

Hesap yöntemini savunanların ortaya koydukları hadisteki; (فَاِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْدِرُوا لَهُ) "... Havası kapalı olur da göremezseniz, onu takdir ediniz." ifadesindeki "takdir ediniz" sözünü, ayın evrelerini ve menzillerini hesap ediniz diye yorumlayarak hesabın caiz olduğuna dair delili getirmeleri ise isabetsiz ve yanlış bir yorum olarak değerlendirilmektedir. Çünkü burada mücmel olarak gelen ifadeden kastedilen manayı şerh ve takyit eden ve keyfi yoruma mahal bırakmayan pek çok farklı rivayet vardır. Mesela: فَاِنْ غُبِيَ عَلَيْكُمْ فَاقْمُوا عِدَّةَ شَعْبَانَ "...eğer ufuk kapalı olur da (hilâli) görmezseniz Şaban ayını (otuza) tamamlayınız". فَاِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْمُوا الْعِدَّةَ ثَلَاثِينَ "...ufuk kapalı olur da hilâli görmezseniz sayıyı (içinde bulunduğunuz ayı) otuza tamamlayınız."³⁷ vb. rivayetler bunlardan bazılarıdır. Hadîs âlimleri aynı konudaki farklı rivayetlerde birini öbürünün tefsiri ve şerhi olarak kabul etmişlerdir. Askalanî hadîsteki "takdir etmeyi" şöyle yorumlamıştır: "Âlimlerin çoğunluğu (cumhuru ulema) hadîs-i şerifteki takdir etmekten kastı açıklarken şöyle demişlerdir: Ayın başında (hilâle) bakın, ondan sonra otuz gün sayın demektir. Çünkü bu konudaki diğer farklı rivayetler, konuya açıklık getirmekte ve buradaki kastedilen manayı açıklamaktadır. O da Hz. Peygamberin (sav) "Sayıyı otuza tamamlayınız" buyurması ve bu manayı ifade eden diğer hadîsleridir. Hadîsi en iyi açıklayan ve tefsir eden yine hadîslerdir."³⁸ İmam Malik de takdir etmeyi sayıyı tamamlamak olarak

³⁴ Bk. el-Askalanî, *Fethu'l-Bârî*, 4/97.

³⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 25/182.

³⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Ali b. Muhammed Neccar (Kahire: Daru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiye, 1967), 1/82.

³⁷ Yukarıda zikredilen rivayetler ve benzerleri, Sahih-i Buhârî, Sahih-i Müslim ve diğer hadîs kitaplarında zikredilmiştir. Daha geniş bilgi ve farklı rivayetler için bk: Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*. 2/229; Müslim, "Kitabü's-Sıyam", 2/759; Nesai, 4/133; Tirmizi, "Kitabü's-Sıyam", 2/97.

³⁸ el-Askalanî, *Fethu'l-Bârî*, 4/96.

anlamıştır.³⁹ Münziriye (ö. 656) göre de buradan başka bir mananın çıkartılması mümkün değildir, bu konudaki farklı rivayetler konuya açıklık kazandırmışlardır.⁴⁰

Hadîs imamları “takdir etmeyi” bu şekilde şerh edip açıklarken, İslâm hukuku âlimlerinin ezici çoğunluğunun da aynı görüşü paylaştığı görülmektedir. Mesela Maliki mezhebi imamlarından Zeki es-Sakli el-Maziri’nin (ö. 530) bu konuda şöyle dediği nakledilir: “Fıkıhçıların çoğunluğu (cumhuru) Hz. Peygamberin (sav) “takdir ediniz” sözünü şöyle yorumladılar: Burada murat edilen diğer hadîslerin tefsir ettiği gibi sayıyı otuza tamamlamaktır. Aksini söyleyip de, buradan murat yıldızların hesabıdır demek caiz değildir. Eğer insanlar böyle bir şeyle mesul tutulurlarsa bu onlara sıkıntı verir. Çünkü hesabı belirli kişiler bilmektedir. Hâlbuki hüküm koyucu insanların çoğunluğunun bileceği şeyleri emretmektedir.”⁴¹ Şafiî mezhebinden İmam Nevevi Sahih-i Müslim şerhinde; “takdir ediniz” ifadesini şöyle açıkladı: “İmam Şafiî, İmam Malik, İmam Ebu Hanife ve gelmiş geçmiş âlimlerin çoğunluğu “takdir ediniz” in manasını sayıyı otuz güne tamamlamak olarak belirttiler.”⁴²

Bu konuda öne sürülen diğer bir delil de Hz. Peygamber’in (sav); “Biz ümmi bir ümmetiz, yazı yazmayız, hesap yapmayız ...” hadîsidir. Bu hadîsinde hesap yönteminin gerekliliğine delalet ettiğini söylemek isabetli değildir. Zira hadîs hesabı kitabı bilmemeyi değil, bu konuda hesaba, yazıya çizmeye gerek olmadığını ifade etmektedir. Ümmetin bu konuda yazıp çizmemesi, hesap yapmaması demek, onun caiz olmaması veya ümmetin hesap yapmaktan aciz olduğu manasına gelmez. İslâm hukukçularının ve hadîsçilerin ifadeleri bunu göstermektedir. Mesela; Hanefî mezhebinden Bedreddîn Aynî (ö. 855) Mirgatü’l-Mefatih adlı eserinde hadîsi şerh ederken şöyle demektedir: “Burada kastedilen mana, müneccimlerin, hesapçıların yapa geldikleri iş bizim yolumuz ve sünnetimiz değildir. Bizim bu konudaki bildiğimiz ayın görülmesine bağlıdır. Biz onu bazen yirmi dokuz günde görürüz, bazen de otuz.”⁴³ Fethu’l-Bari sahibi İbn Hacer ve Umdetü’l-Kari sahibi İmam Aynî de hadîsi şöyle şerh etmişlerdir: “Hadîs aslında genel görünümü ve anlamıyla hesaba binaen hüküm vermeyi yasaklıyor. Hz. Peygamberin (sav) daha önce zikredilen “...eğer ufkunuz kapalı olursa sayıyı otuza tamamlayın” hadîs-i şerifi de durumu açıklamaktadır. Bu ve benzeri rivayetlerin hiçbirinde Efendimizin (sav), (böyle bir durumda) hesapçılara, müneccimlere sorun gibi bir kayıt söz konusu değildir.”⁴⁴ Maliki mezhebi fakihlerinden ve hadîsçilerinden Muhammed ibn Baddal (ö. 366) hadîsi açıklarken şöyle demiştir: “Biz oruç ve diğer ibadetlerimizin vakitlerini belirlerken hesap yapma ve yazıp çizme gibi şeylerle mükellef değiliz. Bizim ibadetlerimiz açık, net, belirgin, hesap bilen veya bilmeyen herkesin anlayabileceği ölçülere ve alametlere bağlıdır.”⁴⁵ İbnü’l-Arabî de konuyla ilgili şöyle demektedir: “Burada hüküm “rü’yet”e bağlanmıştır. O bütün insanlar için mümkün olan bir

³⁹ Bk. İbnAbdülber, Fethu’l-Bari, 2/39; İbn Rüşd, Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Muqaddimât*, (Beyrut: Daru’s-Sadir, t.s.).

⁴⁰ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/82.

⁴¹ Ebû Muhammed (Ebü’s-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü’l-kârî fi şerhi Şahîhi’l-Buĥârî* (Beyrut: Tıbaatü’l Münüriyye, t.s.), 10/271; Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân* (Beyrut: Daru Kitabi’l-Arabi, 1325 h.), 2/301; Nevevî, Muhyiddin Ebu Zekeriya, *Sahihü’l-Müslim bi Şerhi’n-Nevevî* (Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, t.s.), 7/189.

⁴² Nevevi, *Sahihü’l-Müslim*, 1/189.

⁴³ Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtih*, 2/503.

⁴⁴ Aynî, *Umdetü’l-kârî fi şerhi Şahîhi’l-Buĥârî*, 10/286; İbn Hacer el-Heytemî Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *Tuhfetü’l-Muhtâc* (Halep: Matbaatü Mustafa el-Babi, 1972), 4/102.

⁴⁵ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 10/287.

olaydır. Zira Yüce Mevla farz ibadetlerin sebeplerini herkesin anlayabileceği açık ve görülebilir delil ve gerekçelere bağlamıştır. Çünkü onların arasında âlim olanı da var, cahil olanı da. Zeki olanı da var olmayanı da. Müşahede ve rü'yet bütün bu insanlar için mümkün olan bir alamettir. Buradan hareketle, İbn Süreyc ve bazı tabiinden rivayet edildiğine göre yıldızların derecelerine ve inceliklerine göre hareket etmek geçersiz hale gelmektedir.”⁴⁶

Kıyas yoluyla getirilen deliller de isabetli görülmemektedir. Yeni hilâlin tespiti namaz vakitlerinin girişine kıyaslanarak her ikisinin de hesaplama yöntemiyle belirlemenin dinen bir mahsuru yoktur demek doğru bir yaklaşım olarak görülmemektedir. Bazı âlimlerin ileri sürdükleri bu görüş ve iddia ümmetin âlimlerinin çoğunluğuna (cumhura) göre itibar görmemiş ve reddedilmiştir. Zira İslâmi usüllerin ruhuna uymamaktadır. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye’de⁴⁷ İslâm hukukunun usûlü mesabesinde olan külli kaidelerden birisinde şöyle denmektedir: “Mevridi nasta içtihadı mesağ yoktur.⁴⁸ Yani hakkında şer’î nass mevcut olan bir meselede artık içtiha, zaid ve nassın hilafına hüküm batıldır. Hicri ayların girişini belirleme yöntemi ile ilgili Hz. Peygamberden farklı rivayetlerle pek çok hadis nakledilmiştir. “Hilâlin rü’yet yöntemiyle sübutu” bölümünde örneklerini naklettiğimiz bu rivayetlerin tamamı da hilâli görmenin esas olduğunu bildirmektedir. Hiçbir rivayette görme (rü’yet) kavramının haricinde bir kavram geçmemiştir. Arap dilinde bilmeyi ifade eden (a-li-me, a-ri-fe, fe-hi-me vb.) kelimeler olmasına rağmen hadis-i şeriflerde varit olan sadece “rü’yet” (görme) kelimesidir. Hz. Peygamberin (sav) sözlü (kavli) sünnetinde bu şekilde gelen naslar, fiili sünnetiyle de teyit edilmiştir. Dokuz ramazan yaşayan Hz. Peygamber (sav) mübârek ayların belirlenmesini her daim gözle görerek yapmıştır. Bu denli açık ve net nassın ve delillerin olduğu bir yerde yeni içtihatlarda bulunmak ve farklı yöntemlere başvurmak isabetli görülmemektedir.

Şâri hüküm bina etme noktasında ay ile güneşi birbirinden farklı değerlendirmiştir. Bu hususu Maliki mezhebinden imam el-Karafi (ö. 684) şöyle ifade etmektedir: “Burada anlaşılması gereken fark şudur. Erken dönem âlimler ve onların yolunu takip edenler, Allah-u Teâlâ’nın namaz vakitlerini güneşin hareketlerine göre tanzim ettiğini şu ayet-i kerime ile ifade ederler: “Gündüzün güneş döndükten sonra (güneş döndüğü için) namaz kıl”⁴⁹ Bir diğer ayet-i kerime de: “Haydi, siz akşama ulaştığınızda (akşam ve yatsı vaktinde) sabaha kavuştuğunuzda, gündüzün sonunda ve öğle vaktine yettiğinizde Allah’ı tesbih edin (namaz kılın), ki göklerde ve yerde hamd O’na mahsustur.”⁵⁰ Ayet-i kerimeler, haber verdiği bu vakitlerde bu namazları kılmayı emretmektedir. Kim bu sebebin varlığını bilirse, hangi yolla öğrenirse öğrensin sebebin gerektirdiği hükmü yerine getirmesi gerekir. Ama hilâllerde durum farklıdır. Çünkü hüküm koyucu şâri’ burada hilâlin güneş ışınlarından çıkışını ve çıkmış olduğunu bilmeyi orucun sebebi olarak kabul etmemiştir. Bilakis, güneş ışınlarından çıkmış hilâlin görülmesini “rü’yeti” sebep kabul etmiştir. Dolayısı ile rü’yet gerçekleşmedikçe şer’î sebep oluşmamış demektir. Sebep oluşmadan da hüküm sabit olmamaktadır. Burada ifade edilmektedir ki, şeraitin sahibi hilâlin güneş ışınlarından çıkmış olmasını, orucun mücerret sebebi kabul etmemiştir. Bu hususu haber veren Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuşlardır: *صُومُوا لِرُؤْيَيْتِهِ وَافْطُرُوا لِرُؤْيَيْتِهِ* “Hilâli gördüğünüz

⁴⁶ Ebû Bekir İbn Arabî, *Arızatü'l-Ahvazi*, 3/209.

⁴⁷ Mehmet Âkif Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/231.

⁴⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi), 1/259.

⁴⁹ el-İsrâ 17/78.

⁵⁰ Rûm Sûresi 30/17-18.

zaman -rü'yet gerçekleştiği için- oruç tutun, onu gördüğünüz için bayram yapın." Burada hilâl güneş ışınlarından çıktığı zaman veya çıktığını bildiğiniz zaman dememiştir. Hâlbuki namaz hususunda "Gündüzün güneş döndükten sonra namaz kılınız"⁵¹ buyurarak, güneşin dönmesini, zeval vaktini yeterli sebep kabul etmiştir."⁵²

Konu ile ilgili ileri sürülen en yaygın iddia veya delil ise hesap verilerinin kesinlik ifade etmesidir. XXI. asırda ilmin ve teknolojinin bu kadar ilerlediği, saniyenin binde birlerinin bile hesap edilebildiği uzay çağında, bu gerçeklerin göz ardı edilip rü'yet gibi bir yöneme başvurmanın anlaşılabilir olmadığıdır. Yukarıda ifade edildiği gibi, hesap verilerinin kesinlik ifade ettiği ittifakla bütün âlimler tarafından kabul edilmektedir. Namaz vakitlerinin belirlenmesinde, ay ve güneş tutulma anının tespiti vb. konularda hiçbir âlim hesap ile amel etmeye itiraz etmemektedir. İhtilaf konusu olan ayın görülmesine bina edilen hükümlerin sübutundadır. İslâm'ın dinî delil olarak kabul ettiği dayanaklarda ayların tespit yöntemi rü'yet veya önceki ayın sayısını otuza tamamlama olarak sınırlamıştır. Hesap yoluyla belirleme yöntemi İslâm'ın öngördüğü bir yol olarak zikredilmemektedir. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi âlimlerin ağırlıklı görüşü hesap yöntemi kullanılarak yapılan bir tespit ile orucun tutulamayacağı yönündedir. İslâm hukukçularının çoğunluğunun içtihat ve fetvaları da bu görüşü teyit etme yönündedir. Mesela; hesaplama yöntemiyle tutulan ramazan orucu sahih olmadığı gibi, o şahsın bu tavrı ve hareketi nedeniyle de günahkâr olacağı ifade edilmektedir. Aynı şartlarda oruçlu iken bayram yaparsa, sahih olan görüşe göre üzerine kefaret gerekir. Bu durum Hanefî, Maliki, Şafiî ve Hanbelî gibi dört mezhebin kaynaklarında açık ve net bir şekilde ifade edilmektedir. Konuyu uzatmamak adına fıkıh kitaplarındaki nasları nakletmeyip sadece kaynaklarına işaret etmekle yetineceğiz. Arzu eden kaynaklara müracaat edebilir.⁵³

İslâm hukukçularının rü'yet ile hesabın çelişmesi halindeki görüşleri de benzer yöndedir. Eğer şahitlerin şahitliği ile hesabın verileri çelişir ise, Mesela; şahitler 29. günü güneş doğmadan önce eski hilâli, 30. gecede de yeni hilâli gördüklerine şahitlik etseler, hesap ile amel edenlerde bunun astronomik olarak mümkün olmadığını, hesap verilerine göre hilâlin aynı günde hem doğudan hem de batıdan görülemeyeceğini, zira ay ile güneş arasında kavuşum süreci olmadan ve kavuşumdan sonra (7-8 derecelik) bir süre geçmeden yeni hilâlin görülemeyeceğini ileri sürüp itiraz etseler bile esas ölçü rü'yet ile ilgili şahitliktir. Böyle uç bir durumda bile İslâm hukukunun temel prensiplerinden olan şahitlik sistemine dayandırmışlardır. Şahitlik sistemi genel anlamda Müslüman'ın emin ve güvenilirlik özelliği üzerine bina edilmiştir. Hukuki meselelerde mesela; hırsızlığın, zinanın, cinayetlerin tespitinde vb. hukuki kararlarda hep şahitlik uygulamasını esas alınarak hükümler verilmiştir. Karar verme mekanizmasında şahitlik esasına göre amel etmek İslâm hukuk anlayışının bir gereği olmuştur. Dolayısı ile hilâlin sübutu vb. konularda şahitliğinin itibarsızlaştırılması İslâm'ın bu usulüne uygun düşmemektedir. Kaldı ki yakın tarihimizde şahit olunan bazı durumlar da rü'yet-i hilâl konusunda şahitlik uygulamasını teyit etmektedir. Müslümanlar farklı zamanlarda farklı yörelerde hesaba ve takvime göre hilâli görmenin mümkün olmadığı söylenen durumlarda gruplar halinde hilâli gördükleri nakledilmiştir. Çeşitli İslâm ülkelerindeki Müslümanların zaman zaman sergiledikleri

⁵¹ el-İsrâ 17/78.

⁵² Karâfi, "el-Furuk", 102. Mad., 2/179.

⁵³ Bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/387; Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh*, 2/502; Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Muhezzeb*, 6/280; İbn Hacer, *Tuhfetü'l-Muhtâc*, 4/98; İbn Kudâme, *el-Muğnî eş-Şerhu'l-kebîr*, 3/26; Buhâtî, *Keşşâfü'l-kınâ' 'an (metn)i'l-İknâ*, 2/316; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 25/133.

uygulamalar bunun örneğidir.⁵⁴ Onun için, şahitliğin zan ifade ettiği, hesabın ise kesinlik ifade ettiği iddiası kabul görmemiştir. Mesela; İbn Abidin bu söz konusu durumda hesaba göre amel edilmesi caizdir diyen Şafîî âlimlerinden Sübki'ye cevaben şöyle demektedir; "Muhakkak ki bu üç konuda da uyulup amel edilmesi gereken husus şahitlerin şahadetidir, Çünkü şahadet şari'in yakın mertebesinde kabul ettiği bir delildir. Bu konuda Sübki'nin söylediği söz, son dönem fıkıhçıların pek çoğunun kabul etmeyip reddettiği bir husustur" dedikten sonra, şari'in hesabı kabul etmediğini ve onu bu hususta yok saydığını ifade etmiştir."⁵⁵ İbn Abidin'in ifadesinin benzeri ifadeler Şafîî mezhebinin muteber kaynaklarında da nakledilmektedir.⁵⁶

Hilâllerin tespitinde şahitlik ve hesap yöntemi söz konusu olduğunda bir handikap daha ortaya çıkmaktadır. Şahitlik dinî mahiyet arz eden ibadet ve akitlerde aranan bir özelliktir. Konu ibadet olduğu içinde şahidin Müslüman ve de adil olması aranmaktadır. Buradaki adaletten maksat şahitlik yapacak Müslüman'ın içki, kumar ve zina gibi büyük günahları işlememiş olması veya küçük günahlarda ısrarcı olmaması olarak ifade edilmektedir. Hesaplama yönteminin, aynen şahitlik gibi bazı ibadetlerin farz olmasında esas kabul edilmesi gibi bir durumda, şahitte aranan Müslüman olma ve de adil olma özelliklerinin hesabı yapan kişilerde de aranması durumu ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki dünyada ve İslâm coğrafyasında hazırlanan takvimlerin tamamı Greenwich Gözlemevi'nde⁵⁷ Hıristiyanların hazırladığı cetvellere ve yıllıklara (almanaklara) göre hazırlanmaktadır. Müslümanların ibadetleri de bu cetvellere dayanılarak yapılan yöntem, yani hesap üzerine bina edilmektedir. "Bu noktada hesap yapanın dinî konumu fark etmez, hesap herkese göre aynı hesaptır" demenin vaziyeti kurtardığı söylenemez. İbadetlerin sıhhati için nasıl ki şahitlerde adalet vasfı aranıyorsa, hesabı yapanlarda da bu özelliğin aranması beklenebilir. Zira hesap yapan kişinin verdiği bilgide sonuçta bir haberdır. Kur 'anı Kerimde fâsık kişinin getirdiği haberinin araştırılması hatırlatılmaktadır.⁵⁸

Sonuç

Çalışmamız gösteriyor ki, asr-ı saadette başlayıp yakın tarihlere kadar Müslümanlar toplumlarda ve coğrafyalarda uygulanagelen usül, ibadetlerini üzerine bina ettikleri yöntem rü'yet-i hilâl veya sayıyı otuza tamamlamadır. Sahabe-i kirâmdan bu uygulama hakkında herhangi farklı bir görüş nakledilmemiştir. Onların izini takip eden Ebû Hanife, İmam Malik, İmam Şafîî ve Ahmed b. Hanbel gibi mezhep imamaları da aynı görüşte ittifak etmişlerdir. İslâm hukuku ile ilgili kaynaklarda ümmetin âlimlerinin konu hakkında icmâya vardıkları nakledilmiştir. Müslümanlar erken dönemden günümüze buldukları coğrafyalarda bu yolla

⁵⁴ Yaşanan bazı olayları bu uygulamalara örnek olarak zikredebiliriz. Mesela, Türkiye'nin yetiştirdiği değerli ilim erbabından muhterem Emin Saraç hoca efendi yıllar önce İstanbul Fatih camiinde akşam namazından sonra caminin avlusundan cami cemaati ile beraber Türkiye'nin hesabından bir gün önce ramazan hilâlini gördüklerini birkaç kez sohbetlerinde ifade etmişlerdir. Daha da canlı bir örnek olarak ben kendim ve bir gurup arkadaşım Mekke-i Mükerrreme'de öğrenci olarak bulunduğumuz 1980'li yıllarda Arafat civarında piknik ortamında bulunduğumuz esnada ramazan hilâlini Türkiye'nin hesabına göre bir gün öncesi bizzat görmüştük. Zaman zaman farklı dostlardan ve arkadaşlardan benzer hikâyeler hep nakledile gelmiştir. Yani Müslümanların tecrübe ve deneyimleri de bu durumun şahidi konumundadır.

⁵⁵ Bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/387; Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Mecmû'atü resâ'ili İbn 'Âbidîn* (Pakistan: y.y., 1980), 1/243.

⁵⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî eş-Şerhu'l-kebîr*, 3/93.

⁵⁷ Greenwich Gözlemevi: 1675 yılında İngiltere Kraliyet Rasathanesi ismiyle, II. Charles tarafından Londra'nın Greenwich kasabasında tesis edilen, başlangıç meridyeninin üzerinden geçtiği kabul edilen bir gözlemevidir.

⁵⁸ Hucurât 49/6.

ibadetlerin vakitlerini, dinî gün ve gecelerini belirlemişlerdir. Bu yöntem “kolaylaştırın zorlaştırmayın” kuralını vazeden ve Müslümanları güçlerinin üstünde bir yükü sorumlu tutmayan İslâm’ın ruhuna uygun olmalıdır. Yeryüzünde insanlar farklı coğrafyalarda, farklı kültürlerde ve farklı sosyal düzeylerde hayat sürmektedirler. Müreffeh bir şekilde ilmi ve teknolojik imkânların yaygın olduğu şehirlerde ve mekânlarda hayat sürenler olduğu gibi, her türlü medeni imkânlardan yoksun sahralarda ve mezralarda hayatını idame ettiren Müslümanlar da vardır. Farklı hayat şartlarında yaşayan Müslümanların her biri aynı ibadetlerden sorumludur. Hüküm koyucu otorite (şâr’i), hicri ayların başlangıcını belirlemede ölçü ve esas olarak, tanımı kolay, açık, net, değişken olmayan, her kesimden insanın kolayca anlayabileceği düzgün bir alamete, değişmez bir ölçü ve yönteme bağlamıştır. Bu öyle bir ölçü ki, sadece uydu kentlerde oturanların ve teknolojik imkânlara sahip olanların değil, sahralarda, çadır kentlerde ve ilkel ortamlarda oturanların da anlayıp uygulayabileceği pratik bir ölçüdür.

Müslümanlar arasında dinî gün ve geceleri tespit yöntemindeki bu problemi ortadan kaldırmak, Müslüman coğrafyalarını memnun edecek bir çözüm üretebilmek için bir takım ilmi, içtimai ve akademik çalışmalar yapılmaktadır. Yakın tarihimizde bu gayretlerden bazalarına şahit olduk ve oluyoruz. Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı’nın, Suud-i Arabistan’da Dünya İslâm Birliği’nin, Kuveyt, Malezya ve değişik İslâm ülkelerinde belirli merkezlerin yaptığı Rü’yet-i Hilal çalışmaları bunların en bariz örnekleridir. 1989 yılına kadar periyodik olarak devam eden bu uluslararası Rü’yet-i Hilâl konferansları Diyanet İşleri Başkanlığının 1989’da aldığı bir karar ile durdurulup Kandilli Rasathanesince onaylanan cetvel ve rü’yet haritalarına havale edilse de Müslüman coğrafyalardaki Ramazan, hac ve kurban günlerindeki dağınıklığın devam etmesi son yıllarda konuyu tekrar Başkanlığın gündemine taşımıştır. Son olarak Başkanlığın çağrısı ile Uluslararası Hicri Takvim Birliği Kongresi İstanbul’da 28-30 Mayıs 2016 (21-23 Şaban 1437 h.) tarihleri arasında düzenlenmiştir. Kongreye, İslâm ülkelerinin ilgili bakanlıkları, fetva kurulları, çeşitli fıkıh kurul temsilcileri, bilim insanları, fakihler ve astronomlar katılmışlardır. Yapılan müzakereler sonunda daha önceki yıllarda yapılan toplantılarda varılan sonuçları teyit eden bir dizi kararlar alınmıştır. Bu kararların ilkinde şöyle denilmektedir: “Kameri ayın başlangıcını tespitteki temel ilke, ister çıplak gözle olsun ister modern astronomik aletlere bağlı gözlemle olsun, hilâlin görülmesidir. İhtilaf-ı matalia (yani hilâlin farklı zamanlarda farklı yerlerde görülmesine) itibar edilmez. Bir diğer ifade ile hilâl dünyada her hangi bir yerde görüldüğü zaman diğer yerlerde de görülmüş kabul edilir.”⁵⁹

Söz konusu toplantılarda alınan kararlarda tavsiye edildiği gibi, gözletme faaliyetlerini ve diğer hususları takip etmek üzere rüyet-i hilâl konusunda çalışmalar ve incelemeler yapacak uzman bir heyet (rü’yet kurulu) oluşturulabilir. Herhangi bir dayatma yapmadan, fıkıhçıların ve astronomi âlimlerinin ortaya koyduğu içtihad ve veriler doğrultusunda her kesimin kabul edebileceği bir yöntem ve uygulama ortaya konulabilir. Böyle bir çalışma hiç de imkânsız değildir. Özellikle günümüzde ilmi çalışmalar, iletişim vasıtaları ve teknolojinin gelişmeler bu fırsatı sağlamaktadır. Bilindiği gibi, gözlem evlerinde veya diğer araştırma merkezlerinde hesap cetvelleri (almanaklar) ve rü’yet haritaları çıkarılmaktadır. Bu haritalar ve cetveller sayesinde hilâlin kavuşum anı, ne zaman ve nereden görülebileceği, ufukta ne kadar kalacağı gibi hususları

⁵⁹ Bk: Diyanet İşleri Başkanlığı “Haber Bülteni” Temmuz 2016, Sayı 307, s.3; <http://istanbul.diyanet.gov.tr/Sayfalar/contentdetail.aspx?MenuCategory=Kurumsal&contentid=233>, 30.5.2016 (11.09.2016)

en kesin bir şekilde tespit etmek mümkündür. Hatta seneler sonrasının hesapları yapılmakta ve cetvelleri hazırlanmaktadır. Öbür yandan ümmetin birikimi, deneyimi ve âlimlerin çözümleri ortadadır. Çoğu âlimler (cumhur) nezdinde hilâllerin tespiti konusunda dinî bir dayanak ve kaynak olarak kabul görmediği ifade edilen hesabın neticeleri, ümmetin âlimlerinin benimsediği yöntem ve deliller ile temellendirilerek problemin halli mümkün görülmektedir. Oluşturulacak uzman heyetler tarafından hesabın belirlediği yer ve zamanda ister çıplak gözle olsun ister modern astronomik aletlerle gözetleme yapıp, elde edilen sonuç uzmanların şahadeti ile Müslümanlara duyurulur ise az önce zikredilen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlediği Uluslararası Hicri Takvim Birliği Kongresi'nde alınan kararlar da uygun amel edilmiş olur. Diğer yandan rü'yet ve hesap gibi her iki yöntem ile de amel edilerek dinî kaynakların öngördüğü şekilde sorumluluk yerine gelmiş olur.

Günümüz dünyasında imkânlar o kadar gelişti ki, kıtalar ötesinde uçan bir kuşun kanat çırpmalarını, rüzgârda sallanan dalların endamını, futbol sahalarında birbirine çalım atan insanların hareketlerini en ince detayına kadar görüp müşahede ediyoruz. Değişik aktiviteler için ortaya konan bu tür çalışmaların ve gayretlerin Müslümanların ibadetlerinin sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesinde de gösterilerek, rü'yeti hilâl konusunda gündemden düşmeyen münakaşaların halledilmesi mümkün görülmektedir. Hilâllerin tespitinde izlenecek bu yolla hem Müslümanların ilmin ve teknolojik gelişmelerin kolaylıklarından ve güzelliklerinden istifade etmesi sağlanır, hem de İslâm hukukunun temel ilkelerine uyulmuş olur. Hukuki işlemlerde hukukçuların şahitlik müessesesinin işlevliği gibi konularda gösterdiği hassasiyete ve ümmet-i Muhammed'in geçmişteki birikim ve tecrübesine uygun bir yol izlemiş olur.

Son yıllarda Türkiye ve dünyada bu uğurda sergilenen gayret ve çabalar göstermektedir ki, bugün artık dinî gün ve gecelerin tespitindeki yöntem problemini Müslüman coğrafyaların gündeminden çıkarmak gayet olağan hale gelmiştir. Gösterilen gayretlerin ve yapılan çalışmaların hayırlı neticelerini en yakın zamanda görme dileklerimizle...

Kaynakça

- Aydın, Mehmet Akif. "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/231-235. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bahiyet, İmam Muhammed. "*İrşadü Ehli'l-Mille ila İsbâtü'l-Ehille*". Mısır: Matbaatü Kürdistan el-İlmiye, H. 1329.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-u İslâmiye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, t.s.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru Kitabi'l-Arabi, 1325 h.
- el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-Bârî*. Kahire: Matbaatü'l-Behiyye, ts.
- el-Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Tıbaatü'l Münüriyye, t.s.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- el-Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn. *Keşşâfü'l-kınâ' 'an (metn)i'l-İknâ*. 4 cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nasri'l Hadîs, t.s.

- el-Heytemî, İbn Hacer Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Tuhfetü'l-Muhtâc*. Halep: Matbaatü Mustafa el-Babi, 1972.
- el-Kalyûbî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed b. Selâme. *Hâşiyetü'l-Kalyûbî 'alâ Şerhi'l-Maḥallî 'ale'l-Minhâc*. Beyrut: Daru'l Fikr, t.s.
- el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed Ali. *Mirḳâtü'l-mefâtih*. İslahü'l-Metabi Matbaası, b.y. ts.
- el-Mercânî, Ebü'l-Hasen Şihâbüddîn Hârûn b. Bahâiddîn b. Sübhân el-Kazanî. *Nâzûretü'l-haḳ fi farziyyeti'l-işâ'*. Rusya: Kazan Matbaası, h.1287.
- en-Nesâî, Ebü Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Alî. es-*Sünen*. nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf. Kahire: y.y., 1382/1962
- en-Nevevî, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Sahihü'l-Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, t.s.
- en-Nevevî, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. Beyrut: Daru'l-Fikir, ts.
- es-Sââtî, Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Bennâ. *Bulûḡu'l-Emânî*. Fahu'r Rabbani Matbaası, ts.
- es-Sübkî, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm. *Fetâva's-Sübkî*. Beyrut: Daru'l-Marife, t.s.
- es-Sübkî, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm. *el-'Alemü'l-menşûr fi işbâti's-şühûr*. thk. Muhammed Cemaleddin el-Kasimi. Mısır: Kürdistan Matbaası, t.s.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddül-muhtâr*. Mısır: Mustafa Halebî Matbaası, 1966.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Ebü Muhammed Muvaffakuddin Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Cemmâilî. *el-Muḡnî eş-Şerhu'l-kebîr*. Beyrut: Daru Kitabü'l-Arabî, 1972.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Muḳaddimât*. Beyrut: Daru's-Sadır, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mecmû'u fetâvâ*. nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım en-Necdî. Riyad: y.y., 1381.
- İbnü'l-Arabî, Ebü Bekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*. thk. Ali b. Muhammed Neccar Kahire: Daru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiye, 1967.
- İmam Mâlik, Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvaḫḫa'*. nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf. Kahire: y.y., 1382/1962.
- Kudaynetov, Said Ali. "Şihâbüddîn el-Mercânî ve Şafağın Kaybolmadığı Bölgelerde Yatsı Namazının Hükmü ile ilgili Nazariyesinin Değerlendirilmesi". *Bilimname* (41) 2020, 97-129.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîḥ*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Yücel, İrfan. "Hilal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/1-11. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Rabıtatü'l-Alemi'l-İslami ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tertip edilen ancak basılmayan tebliğler ve kararlar:

- Tebliğ, “Bülğatü'l-Matali fi Beyani'l-Hisap ve'l-Metali” Cidde’de yapılan Uluslararası Fıkıh Kongresi’ne üye Dr. Muhammet Abdüllatif tarafından H.1406 yılında sunulan tebliğ.
- Tebliğ, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1978 yılında (H. 1398) İstanbul’da yapılan Rü’yet Toplantısı’na sunduğu tebliğ.
- Tebliğ, Dünya İslâm Birliği’nin (Rabıtatü'l Alemü'l İslâmi’nin) 1985/1406 yılında düzenlediği Uluslararası Fıkıh Kongresi’ne “Hicri Ayların Aynı Anda Başlaması” ile ilgili sunulmuştur.
- Tebliğ, Hazırlayan ve sunan; Dr. Bekir b. Abdullah Ebu Zeyd, “Hicri ayların başlangıcını belirlemede hesabın durumu ve rü’yette birliği teminetme”
- Tebliğ, Suudi Arabistan Adalet Bakanlığı ve Rabıtatü'l-Âlemilİslâmi’nin (Dünya İslâm Birliği’nin) Cidde’de H. 1405 yılında yapılan Fıkıh Kongresi’ne sunulmuştur.
- Kararlar, Dünya İslâm Birliği – Rabıtatü'l Alemi'l-İslâmi’nin - Fıkıh Kongresi’nde H. 1398 birinci dönemden H. 1405 sekizinci döneme kadar alınan kararlar.
- Kararlar, Rü’yeti Hilâl ile ilgili, İslâmi Araştırmalar kongresinin (1966/1386) yılında Kahire’de yaptığı toplantıda aldığı kararlar.

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/RUSUH Uşak University the Journal of
Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2021, 1 (2): 242-252

rusuhdergisi@usak.edu.tr

ماهية الإنسان في ضوء الأسماء الحسنى من منظور رسائل النور

Risale-i Nur Perspektifinden Esmâ'ül-hüsna Işığında İnsanın Mahiyeti

The Nature Of Man In The Light Of Divine Names From The Perspective Of Risale-i Nur

ياسين إبراهيم محمد

Yassine İBRAHİM MAHAMAT

Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri

PhD Student, Uşak University, Graduate Education Institute, Basic Islamic Sciences

Uşak/ Turkey

yassine.mahamat@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0650-4467>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 26.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 27.11.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 242-252

Atıf/Cite as: İbrahim Mahamat, Yassine. "Risale-i Nur Perspektifinden Esmâ'ül-hüsna Işığında İnsanın Mahiyeti [The Nature Of Man In The Light Of Divine Names From The Perspective Of Risale-i Nur]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi- Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 1/2 (Aralık 2021): 242-252.

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2021 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

ماهية الإنسان في ضوء الأسماء الحسنى من منظور رسائل النور

ملخص

إن علماء الإسلام عبر العصور حاولوا استكناه قضية الإنسان في ضوء القرآن الكريم، وكثيراً ما ترددت في كتبهم عبارة تفيد بأن معرفة الإنسان بخالقه منوط بمعرفته بنفسه، ومن المفكرين المعاصرين الذين عالجوا مسألة الإنسان بشكل دقيق وعميق بديع الزمان سعيد النورسي، فقد خصص مساحة واسعة في مؤلفاته الموسومة برسائل النور لمناقشة موضوع الإنسان بصفته مرآة عاكسة للأسماء الحسنى، ولا شك إن النظر إلى الإنسان من هذه الزاوية من شأنه أن يفيد في البيان عن أهمية ماهية الإنسانية من حيث اتصالها بخالقتها وانتسابها إليه. يتناول هذا المقال تلك القضية من خلال ثلاثة مطالب، سنبين في المطلب الأول أن ما فُطر عليه الإنسان من صفات القصور والنقص والعجز تمثل مرآة تُظهر صفات الكمال لله سبحانه، وفي المطلب الثاني سنشير إلى أن النماذج الجزئية التي أودعها الله في ماهية الإنسان تمثل مفاتيح لمعرفة صفات الله المطلقة، أما المطلب الأخير فسينتاول آثار الأسماء الحسنى التي تظهر على صفحة الإنسان.

الكلمات المفتاحية: الإنسان، الأسماء الحسنى، ماهية الإنسان، بديع الزمان النورسي، رسائل النور

RİSALE-İ NUR PERSPEKTİFİNDEN ESMAÜL'HÜSNA IŞIĞINDA İNSANIN MAHİYETİ*

Öz

Asırlar boyunca İslam âlimleri Kur'an-ı Kerim ışığında insan meselesini derinlemesine incelemeye çalışmışlar ve eserlerinde sürekli tekrar eden ifade şu olmuştur: "من عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ" "insanın Halıkını tanıması kendini tanımasına bağlıdır." İnsan konusunu derinlemesine inceleyen muasır düşünürlerden Bediüzzaman Said Nursi de Risale-i Nur adlı eserlerinde insan konusuna geniş yer ayırmıştır. Bediüzzaman Nursi, risalelerinde insanı, Allah (c.c)'ın isimlerini yansıtan bir ayna olarak geniş bir şekilde konu edinmiştir. Bu açıdan insana bakış, insanın yaratıcısına olan bağlılığı ve intisabı cihetiyle onun mahiyetinin önemini anlamaya sağlar. Makelede bu mesele uç başlık halinde ele alınmıştır, ilk olarak insanın kusur, noksanlık ve acizlik gibi vasıflarıyla Allah'ın kemal vasıflarını göstermesi bakımından ayna oluşu, ikinci olarak Allahın insana bahşettiği cüzi numunelerin, O'nun mutlak sıfatlarının bilinmesinde anahtar mesabesinde oluşu ve son olarak Allahın isimlerinin insan üzerindeki tezahürleri ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: İnsan, esmaül-hüsna, insanın mahiyeti, Bediüzzaman Nursi, Risale-i Nur

THE NATURE OF MAN IN THE LIGHT OF DIVINE NAMES FROM THE PERSPECTIVE OF RİSALE-İ NUR

Abstract

Bediuzzaman Nursi has devoted a large space in Risale-i Nur to discuss the subject of man as a mirror reflecting the beautiful names of Allah. There is no doubt that looking at man from this angle would be useful in understanding the importance of human essence in terms of its connection with his Creator. This article deals with that issue throu three dimensions. In the first, we will show that the shortcomings and impotence possessed by man are like a mirror that shows the perfection of attributes of Allah. In the second dimension, we will point out that the partial models that Allah deposited in the essence of man represent keys to knowing Allah's absolute attributes. As for the last dimension, it will deal with the reflections of the beautiful names of Allah that appear on man's mirror.

Keywords: Man, Divine names, Man's nature, Bediuzzaman Nursi, Risale-i Nur

* Bu makale, 2019 yılında tamamlanan "Kelam İlminde İnsanın Mahiyeti, Vazifesi ve Akıbeti (Risale-i Nur Örneği)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

تمهيد:

إن الحكمة البشرية منذ فجر التاريخ حاولت الإجابة عن الأسئلة الجوهرية المتعلقة بالإنسان، عن ماهيته ووظيفته وعاقبته، ولقد تفاوتت إجابات الحكماء تبعاً لاختلاف المصادر المعرفية، فالذين اقتصروا على عقولهم المحدودة ولم يسترشدوا بوحى السماء لم يعثروا على أية إجابة يقينية تخص هذه القضية، بل ازدادوا تحبطاً كلما توغّلوا في البحث، وقد اعترف أحد الباحثين الغربيين المعاصرين بذلك حيث قال: "وفي الحق، لقد بذل الجنس البشري مجهوداً جباراً لكي يعرف نفسه، ولكننا بالرغم من أننا نملك كنزاً من الملاحظة التي كدسها العلماء والفلاسفة والشعراء وكبار العلماء الروحانيين في الأزمان، فإننا استطعنا أن نفهم جوانب معينة فقط من أنفسنا، إننا لانفهم الإنسان ككل"¹

وقد كان السبب الحقيقي للإخفاق في فهم الإنسان ككل، هو النظر السطحي الذي يتغافل عن الأبعاد الروحية له، وصلة حقيقته بتجليات أسماء خالقه وصفاته، حيث إن التحري عن الجواب الصحيح عن حقيقة الإنسان يجب أن يبتدئ ولا باللجوء إلى خالق الإنسان ﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾² وكما أشار الباحث الياباني توشيهيكو إيزويستو إلى أن "السؤال الأبدى المتكرر دائماً: من أين جاء الإنسان؟ وما هو مصدر وجوده بالذات هنا في العالم؟ هذه واحدة من المشكلات الرئيسية التي أفلقت العقل الإنساني دوماً، والجواب الوحيد الصحيح لهذا السؤال في التصور القرآني ليس بعيداً عن المتناول"³

لقد حاول حكماء الإسلام استكناه قضية الإنسان في ضوء القرآن، وكثيراً ما ترددت في كتبهم عبارة تفيد بأن معرفة الإنسان بخالقه منوطه بمعرفته بنفسه، كما ذكر الإمام أبو منصور الماتريدي: "وعندنا أن من عرف نفسه عرف ربه"⁴ وعلى النحو نفسه يخاطب الإمام الغزالي الإنسان بقوله: "فالواجب عليك أن تعرف نفسك بالحقيقة، حتى تدرك أي شيء أنت، ومن أين جئت إلى هذا المكان، ولأي شيء خلقت، وبأي شيء سعادتك"⁵ هذه الدعوة إلى تعرّف الإنسان على نفسه استوحاها علماء الإسلام من الآيات التي تدعو إلى التفكير في النفس والنظر في الذات، وبعبارة الإمام الراغب الأصفهاني "حث الله تعالى على التدبر في النفس والتفكير فيها، وجعل معرفتها مقرونة بمعرفته تعالى في قوله: ﴿وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ . وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾⁶ وقال تعالى: ﴿سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ﴾⁷ وقيل: كان في كتب الله المنزلة: اعرف نفسك يا إنسان تعرف ربك"⁸

إن كل مطلع على أدبيات التراث الإسلامي، يعلم أن علماء المسلمين قد أفاضوا كثيراً في الحديث عن الإنسان، وفي الغاية من خلقه، حيث فسر علماء الأصول والتفسير الآيات القرآنية حول الإنسان وشرح علماء الفقه والحديث الأخبار الواردة عنه، وبجانب ذلك، فإننا نعث في كتب التصوف على بيانات فيها احتفاء بقيمة الإنسان وتقدير له، فالإنسان عندهم وإن كان يبدو كائناً صغيراً فهو ينطوي على العالم أجمعه، ونذكر على سبيل المثال قول العارف ابن عطاء الله السكندري مخاطباً الإنسان: "أنت جوهره تنطوي عليك أصداف مكوناته، وسعك الكون من حيث جسمانيتك، ولم يسعك من حيث ثبوت روحانيتك"⁹.

وجدير بالذكر، أن أكثر العلوم الإسلامية عناية بهذا الموضوع هو علم الكلام، فقد تناول المتكلمون عبر العصور هذه القضية بالنظر والتمحيص، لكن يلاحظ أن معظم رؤاهم قد تركزت في مبحث أفعال الإنسان وإرادته من حيث الجبر والاختيار، ولا نكاد نجد بيانات مفصلة في المسائل الإنسانية الأخرى.

وقد تجلّى للباحث، بعد تتبع عميق لكليات رسائل النور، أن بديع الزمان سعيد النورسي، وهو من المتكلمين المعاصرين، قد استدرج هذا النقص، فرسم من خلال مؤلفاته صورة جامعة لماهية الإنسان ووظيفته وعاقبته، كما أشار إلى ذلك عبد الحميد النجار بأن "النورسي كان ينزع إلى تأسيس رؤية إسلامية متكاملة لحقيقة

1 كاريل، ألكسيس، الإنسان ذلك المجهول (ترجمة: شفيق أسعد فريد) مصر: دار العلم، ص5

2 الإنسان: 1

3 توشيهيكو إيزويستو، الله والإنسان في القرآن علم دلالة الرؤية القرآنية للعالم (ترجمة: هلال محمد الجهاد) بيروت: المنظمة العربية ص 193

4 الماتريدي، محمد بن محمد أبو منصور، التوحيد (تحقيق: فتح الله خليف) الاسكندرية: دار الجامعات المصرية ص102

5 الغزالي، محمد بن محمد الطوسي أبو حامد، كيمياء السعادة، مصر: مؤسسة العلم ص 124

6 الذاريات: 20-21

7 فصلت: 53

8 الأصفهاني، أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب، الذريعة إلى مكارم الشريعة (تحقيق: أبو اليزيد العجمي)، القاهرة: دار السلام ص 73

9 السكندري، ابن عطاء الله، الحكم العطائية (شرح عبد الحميد الشرنوبلي). دمشق: دار ابن كثير، ص 164

الإنسان¹⁰ ولا ريب أنه الأجدر بالقيام بهذه المهمة لطول معاشته للقرآن الكريم، ودقة تأملاته للنفس الإنسانية، إضافة إلى سعة اطلاعه على العلوم الشرعية وغيرها من العلوم الكونية والاجتماعية، وما لا شك فيه " أن الذي يتصفح مؤلفات بديع الزمان سعيد النورسي ويتعمق في تأملاته يلاحظ اهتمامه البالغ بدور الإنسان، ومنزلته العالية"¹¹ حيث " خصص النورسي في سياق حديثه عن الكون مساحة شاسعة للبحث الإنسي، فقدم في هذا الباب مادة جديرة بالاعتبار، وهو في تناوله لهذا المحور تجاوز الأطروحات التقليدية"¹²

يمكن أن نقول إن جوهر أفكاره حول الإنسان هو اعتباره له بأنه مرآة جامعة لتجليات الأسماء الحسنى، حيث يرى الأستاذ النورسي أن الإنسان يمثل مرآة للأسماء الحسنى من ثلاث جهات:

1. من جهة الضدية
2. من جهة النماذج
3. من جهة النقوش

وسياقي تفصيل ذلك في الصفحات التالية بعد أن نعرض للذكر معنى الإنسان في معجمات اللغة.

1. عن معنى الإنسان في اللغة

الإنسان هو المخلوق المعروف، الذي ميّزه الله بالحياة والعقل، ولن نتطرق في هذه المبحث إلى تعريفات المناطق له، وإنما نناقش في هذا الأسطر معنى كلمة إنسان في اللغة، ولدى مراجعة معاجم اللغة الأصلية وجدنا أن كلمة إنسان جاءت على ثلاثة معان مشهورة وهي النسيان والأنس والإبصار، ويلاحظ أن الفراهيدي (ت: 170هـ) ذكر الإبصار والأنس ولم يورد أن كلمة إنسان تأتي بمعنى النسيان، أما صاحب المقتضب أبي العباس المبرد (ت: 286هـ) فذكر أن إنسان من الأنس، أما إسماعيل الجوهري (ت: 393هـ) فقد ذكر المعاني الثلاثة المشهورة كلها، وعند النظر في معجم مقاييس اللغة لابن فارس (ت: 395هـ) يلاحظ أنه كالفراهيدي ذكر من معاني إنسان الأنس والإبصار ولم يورد معنى النسيان، وحين النظر إلى مفردات الراغب الأصفهاني (ت: 502هـ) نجد أنه ذكر المعاني الثلاثة النسيان والأنس والإبصار، أما الأنباري (ت: 577هـ) فقد ذكر وجهات نظر البصريين الذين يرون أن كلمة إنسان جاءت بمعنى الأنس وأورد حججهم، وتعرض لذكر آراء الكوفيين القائلين بأن كلمة إنسان تأتي بمعنى النسيان، ونلاحظ أن أكثر من فضّل القول وأفرد له مساحة واسعة مع ذكر الأقوال والشواهد هو ابن منظور (ت: 711هـ) وقد بيّن أن كلمة إنسان تأتي بمعنى النسيان والأنس، وقد قال المقرئ الفيومي (ت: 770 هـ) في تعريف الإنسان: "الإنسان من الناس اسم جنس يقع على الذكر والأنثى والواحد والكثير"¹³ وقد اخترنا تعريفه لكونه مختصراً وجامعاً، وسوف نلقي الضوء فيما يلي على المعاني الثلاثة المشهورة لكلمة إنسان وأدلة القائلين بها، وهي على النحو التالي:

1.1 الإنسان بمعنى النسيان

وقد ذهب إلى هذا القول من يرى أن وزن كلمة إنسان إفعان، وهو رأي أغلب الكوفيين، وبهذا المعنى يكون الإنسان من النسيان، وهو نقيض الذكر، حيث يقول المقرئ: "وقال الكوفيون مشتق من النسيان فالهمزة زائدة ووزنه إفعان على النقص، والأصل نسيان على إفعان، ولهذا يرد إلى أصله في التصغير فيقال أنيسان"¹⁴ وفي المعنى نفسه يقول الراغب الأصفهاني: "وأصله إنسيان، سمي بذلك لأنه عهد إليه فنسي"¹⁵ و يؤكد ذلك قول ابن منظور: "والإنسان أصله إنسيان

10عبد الحميد النجار، مقاربات في قراءة التراث. تونس: دار المالكية، ص 212

11تسفيثان فيوفانوف، مبادئ الإنسانية وتحديات العصر في نظرية سعيد النورسي، مجلة النور للدراسات الحضارية، ع 4 إستانبول: مؤسسة إستانبول للثقافة والعلوم. ص 58

12يوكاري كندو، المنهج الواقعي في دراسة قضايا الإيمان، رسائل بديع الزمان النورسي أنموذجا، مجلة النور للدراسات الحضارية، ع 1 إستانبول: مؤسسة إستانبول للثقافة والعلوم. ص 156

13الفيومي، أحمد بن محمد بن علي المقرئ، المصباح المنير في غريب الشرح الكبير (تحقيق: عبد العظيم الشناوي)، القاهرة: دار المعارف، ص 2

14المصدر نفسه، ص 26

15الراغب الأصفهاني، مفردات ألفاظ القرآن (تحقيق: صفوان داوودي)، دمشق: دار القلم، ص 94

لأن العرب قاطبة قالوا في تصغيره: أنيسان، فدلّت الياء الأخيرة على الياء في تكبيره، إلا أنهم حذفوها¹⁶ وقد ورد في تاج العروس للزبيدي ما يدل على أن كلمة إنسان أطلقت عليه لاتصافه بكثرة النسيان فقال: "فإن الإنسان، أي من حيث هو محل النسيان، أي مظنة لوقوعه وصدور الغفلة منه، ولو تحرى ما عسى¹⁷ ومن يأخذ برأي أن كلمة إنسان تأتي بمعنى النسيان يستدل بقوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَتَنِي﴾¹⁸ فالنسيان ملازم للإنسان منذ زمن أبينا آدم وإلى اليوم.

2.1 الإنسان بمعنى الأُنس

وهناك من يرى أن أصل كلمة إنسان من الأُنس، وهو نقيض الوحشة، وفي ذلك يقول الراغب الأصفهاني: "والإنسان قيل سمي بذلك لأنه خلق خلقه لا قوام له إلا بأُنس بعضهم ببعض، ولهذا قيل: الإنسان مدني بالطبع، من حيث لا قوام لبعضهم إلا ببعض¹⁹ وكما يذكر ابن خلدون في معنى هذا القول "الإنسان مدني بالطبع أي: لا بدّ له من الاجتماع"²⁰ وقد أشار المبرد إلى هذا المعنى بقوله: "الإنسان فعلان من الأُنس"²¹.

3.1 الإنسان بمعنى الإبصار

وهذا رأي البصريين في المسألة، وحجتهم كما قال الأنباري: "أما البصريون فاحتجوا بأن قالوا: إنما قلنا إن وزنه فعلان لأن (إنسان) مأخوذ من الإنس، وسمي الإنس إنسا لظهورهم، كما سمي الجن جنأ لاجتماعهم أي استتارهم، ويقال: (أنست الشيء) إذا أبصرته، قال الله تعالى: ﴿آتَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا﴾²² أي: أبصر"²³

والذي أراه أن معنى الإنسان مأخوذ من النسيان، لدلالة الاشتقاق وقوة أدلة القائلين بذلك، والله أعلم.

2. مظهرية الإنسان للأسماء الإلهية عند بديع الزمان النورسي

يرى بديع الزمان كما يتضح في كثير من رسائله، أن ماهيات الأشياء، أي حقائقها تستند إلى تجليات الأسماء الحسنى، وأن شرف كل شيء وأوضاعه الجميلة منبعا تلك الأسماء، نذكر في ذلك على سبيل المثال قوله: "إن حقيقة كل شيء تتوجه إلى تجلي اسم من الأسماء الإلهية، ومرتبطة بها، وهي كالمرآة العاكسة لأنوارها"²⁴ وبناءً على هذا القول فإننا إذا أردنا أن نعرف ماهية الإنسان، ونصل إلى حقيقته علينا تناول المسألة من زاوية تجليات الأسماء الحسنى حتى نصل إلى اليقين. ويمكن من هذا أن نفسر كذلك سبب ضلال النظرات الوضعية وخطئها في تحديد ماهية الإنسان، ذلك أنها قطعت صلة الإنسان بخالقه، واعتبرته مخلوقاً أبت، حيث نظرت إليه بصفته كائنات جاء إلى هذا العالم نتيجة المصادفة، بينما يرى بديع الزمان في رسائله أن ماهية الإنسان هي أمر أضفي عليها من خارجها، وهذه نظرة متسقة مع التصور الإسلامي، فالكون في التصور الإسلامي مصنوع لله، وحكمته جل شأنه من إيجادها بما فيه من مكونات هو التعريف بذات الله الجليلة. وإذا كان كل شيء يؤدي مهمة المرأة، فما الذي يميز الإنسان في هذا الأمر؟

يذكر بديع الزمان أن الإنسان مرآة تتميز عن باقي مراكب الموجودات بصفته معكسا لجميع الأسماء الإلهية، وكونه مظهرا للاسم الأعظم، وللمرتبة العظمى لكل اسم، وكما بين عبدالحليم عويس إذا "أمعنت النظر في هذه الرؤية التي يكاد النورسي ينفرد بها على هذا النحو التفصيلي والتطبيقي والتمثيلي الرائع، أيقنت أن النورسي

16 ابن منظور، محمد بن مكرم جمال الدين أبو الفضل، لسان العرب، ج 15 بيروت: دار صادر، ج 6 ص 10

17 الزبيدي، محمد بن محمد بن عبد الرزاق المرتضى، تاج العروس من جواهر القاموس (تحقيق مجموعة من المحققين)، ج 40 الكويت: وزارة الإرشاد والإنباء، ج 1 ص 124

18 طه: 115

19 مفردات ألفاظ القرآن، ص 94

20 ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد ولي الدين، مقدمة ابن خلدون (تحقيق: عبد الله محمد الدرويش)، ج 2 دمشق: دار يعرب ج 2 ص 137

21 المبرد، أبو العباس محمد، المتقضب (تحقيق: محمد عبد الخالق عضيمة)، ج 4 القاهرة: وزارة الأوقاف ج 1 ص 13

22 القصص: 29

23 الأنباري، أبو البركات كمال الدين عبد الرحمن بن محمد بن أبي سعيد، الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين، دمشق: دار الفكر، ص 811

24 بديع الزمان، سعيد النورسي، الكلمات (ترجمة إحسان قاسم الصالح)، إستانبول: ري. بي. كي. ص 651

كان يقدم رؤيته لأسماء الله الحسنى رؤية تركيبية ذات إطار معرني قرآني يفسر به حركة الإنسان²⁵ إن النظر إلى شيء ما على أنه مرآة يطلق عليه بديع الزمان مصطلح المعنى الحرثي وهو أمر يذكر أنه أدركه بعد أربعين سنة من رحلة العمر²⁶، والمعنى الحرثي كما هو معلوم في علم النحو هو دلالة الشيء على معنى في غيره، بعكس المعنى الاسمي الذي يدل على معنى في ذاته²⁷، والنظر إلى ماهية الإنسان ينبغي أن تكون بهذا المنظور الحرثي للوصول إلى معرفة الماهية الإنسانية على حقيقتها، فكما بين بديع الزمان أن "الماهية الإنسانية مظهر جامع لجميع تجليات الأسماء المتجلية في الكائنات"²⁸ ويقسم بديع الزمان المرآتية في ماهية الإنسان إلى ثلاث جهات، فالإنسان مرآة للأسماء والصفات الإلهية:

أولاً: من حيث الضدية.

أي أن ما في الإنسان من صفات سلبية كالتقص والقصور تكون سبباً لإظهار الصفات الكمالية والجمالية لله تعالى، يمثل ما يكون الظلام سبباً لظهور النور بسطوع أكبر.

ثانياً: من حيث النماذج.

فالإنسان مرآة للأسماء والصفات من حيث النماذج والصفات الجزئية التي ينطوي عليها، والتي تمثل موازين لمعرفة صفات الله تعالى الكلية المطلقة، وقد مثل بديع الزمان الإنسان بالمرآة لأن المرآة يرتسم فيها ما يقابلها وتصفه بما يترأى فيها، ومن ذلك كانت ماهية الإنسان الحقيقية هي عبارة عما تمثل فيها من أنوار الأسماء الحسنى وما دلت عليه من صفات إلهية.

ومن نافلة القول التذكير بأن العقلاء جميعهم متفقون على أن الرسول الأعظم صلى الله عليه وسلم هو أجمل مرآة أظهرت جميع تجليات الأسماء الإلهية بمراتبها العظمى، كما أنه مظهر للاسم الأعظم.

ثالثاً: من حيث النقوش.

أي أن الإنسان مرآة للأسماء الإلهية باعتبار نقوشها وآثارها الظاهرة عليه، والمتجلية في كيانه منذ اللحظة الأولى من خلقه، واستمراراً في مسيرة حياته.

1.2. الإنسان مرآة للأسماء الحسنى من حيث الضدية

هناك آيات كثيرة في كتاب الله العزيز تبين أهم الملامح لماهية الإنسان، وهي كونه تنطوي على ضعف مطلق، وعجز غير متناه، ونقص لا حد له، ومن تلك الآيات قوله تعالى: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ﴾²⁹ وقوله تعالى: ﴿وَلَخَلِقُ الْإِنْسَانَ ضَعِيفًا﴾³⁰ وكذلك قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ﴾³¹ وغيرها من الآيات الكريمة التي توضح هذه الحقيقة ولا عجب من وجود هذه الصفات السلبية في كيان الإنسان، إذا هو في التحليل النهائي مخلوق ينتسب في درجته الوجودية إلى فئة الممكنات، ظهر إلى ساحة الوجود وقد كان عدماً ولا شيئاً، بنص قول خالقه جل وعلا: ﴿هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا﴾³²

ثم إن كل مؤمن يعتقد أن الله سبحانه هو وحده الواجب الوجود، الغني المطلق والمستغني على الإطلاق، وكل ما سواه من المخلوقات مفتقر إليه سبحانه، ومحتاج إلى فيض إيجاده وإمداده، وأشد الموجودات فقراً وأكثرهم عجزاً هو هذا المخلوق المسمى بالإنسان، لأنه حادث ومتناه ومحدود ومقيد واحتياجه لا متناهية، إلا أنه بفضل صفات النقص تلك يكون مهيباً لإظهار صفات الكمال المطلقة لله سبحانه بأسطع صورة، وهذا هو ما تعنيه رسائل النور حين تصف الإنسان بأنه

²⁵عبد الحليم عويس، الرؤية النورية لبعض القضايا الحضارية الشائكة، مجلة النور للدراسات الحضارية، ع 5 إستانبول: مؤسسة إستانبول للثقافة والعلوم 2012. ص 11

²⁶انظر: المثني العربي النوري. ص 225

²⁷انظر: المرادي، أبو محمد بدر الدين حسن، الجنى الداني في حروف المعاني (تحقيق: فخر الدين قباوة ومحمد نديم فاضل)، بيروت: دار الكتب العلمية ص 20

²⁸بديع الزمان، سعيد النورسي، الشعاعات (ترجمة إحسان قاسم الصالح)، إستانبول: ري. ني. كي ص 95

²⁹الروم: 54

³⁰النساء: 28

³¹فاطر: 15

³²الإنسان: 1

مرآة عاكسة للأسماء الإلهية من حيث الضدية، وهي إحدى الأوجه الثلاثة التي يؤدي الإنسان من خلالها وظيفة المرآية، وبعبارة بديع الزمان: "يكون الإنسان مؤديا مهمة مرآة قياسية صغيرة لإدراك صفات خالقه الكاملة، وذلك بما يملك من صفات قاصرة ناقصة، إذ كما أن الظلام كلما اشتد سطع النور أكثر، فيؤدي هذا الظلام مهمة إراءة المصابيح، فالإنسان أيضا يؤدي مهمة إراءة كمالات صفات بارئه سبحانه بما لديه من صفات ناقصة مظلمة"³³ فهذه الصفات المظلمة تظهر أنوار الصفات الإلهية.

ومن هنا يظهر لنا جليا أن الإنسان بهذا الاعتبار هو مجلى الأسماء الحسنى وصفات الجلال والجمال لله تعالى، إذ تظهر صفة القدرة المطلقة لله سبحانه على ماهية الإنسان بما يتصف به الإنسان من عجز عظيم، وصفة الرحمة الواسعة لله سبحانه تتجلى على الإنسان بما تنطوي عليه ماهية الإنسان من فقر جسيم، وبذلك يكون الإنسان مرآة لتجليات غير محدودة، يؤكد هذه الحقيقة بديع الزمان بقوله: "إن الله سبحانه قد أدرج في الإنسان عجزا لا حد له، وفقرا لا نهاية له، إظهارا لقدرته المطلقة وإبرازا لرحمته الواسعة، وقد خلقه على صورة معينة بحيث يتألم بما لا يحصى من الجهات، كما يتلذذ بما لا يعد من الجهات إظهارا للنقوش الكثيرة لأسمائه الحسنى"³⁴ فقد أدرجت هذه الصفات في الإنسان لتظهر بها صفات الكمال لله تعالى.

وإذا عرف الإنسان الحكمة من انطوائه على صفات النقص والفقر والعجز يكون قد عنثر على مفتاح لكنز عظيم، يوصله إلى المعرفة الإلهية، تلك المعرفة السامية التي هي سبب الوجود، وأهم ثمرة لحياة الإنسان، يقول بديع الزمان: إن الإنسان "يُعَرَّفُ بضعفه وعجزه وبفقره وحاجاته وبنقصه وقصوره، قدرة التقدير ذي الجلال وقوته العظيمة وغناه المطلق ورحمته الواسعة"³⁵ فالإنسان بتلك الصفات يُعَرَّفُ ويُعَرِّفُ.

لأجل ذلك عدّ بديع الزمان العجز والفقر أهم عنصريين من عناصر منهجه للعروج إلى المعرفة الإلهية، والوصول إلى الله تعالى، واعتبرهما أسلم السبل وأقصر الطرق المؤدية إلى كعبة الكمالات، وهو في بيان غايات حياة الإنسان يخاطبه ويبين أن منها "إدراك درجات القدرة الإلهية والثروة الربانية المطلقتين، بموازين العجز والضعف والفقر والحاجة المنطوية في نفسك، إذ كما تدرك أنواع الأطعمة ودرجاتها ولذتها بدرجات الجوع وبمقدار الاحتياج إليها، كذلك عليك فهم درجات القدرة الإلهية وثروتها المطلقتين بعجزك وفقرك غير المتناهيين"³⁶ ذلك أن العجز والفقر أرجى الوسائل لطرق باب الرحمة الإلهية.

2.2. الإنسان مرآة للأسماء الحسنى من حيث النماذج

بعد أن بينا الوجه الأول الذي يؤدي به الإنسان مهمة المرآة للأسماء الإلهية، نتناول هنا الوجه الثاني لمرآية الإنسان لتلك الأسماء والصفات، فكما هو معلوم عند كل مطلع على علم الكلام، أن الصفات الإلهية تنقسم إلى أقسام ومن تلك الأقسام صفات المعاني أو الصفات الثبوتية كما يسميها بعض المتكلمين، ويدخل ضمنها من صفات الله سبحانه العلم الإرادة والسمع والبصر. فإننا نلاحظ أن رسائل النور تعتبر أن الحكمة من إيداع الله سبحانه نماذج جزئية لتلك الصفات في ماهية الإنسان، هي أن تكون للإنسان كالمفاتيح أو وحدة قياسية كما عبّر عنها بديع الزمان لمعرفة الصفات المطلقة لله تعالى، فهي إذن مقصودة لغيرها، وهي صفات جزئية فرضية لكنها آلات انكشاف لصفات حقيقة مطلقة لذات الله عز وجل، يشرح بديع الزمان هذه المسألة بقوله: "إن الإنسان مرآة لتجليات الأسماء الحسنى، إذ إن ما وهب من نماذج جزئية من العلم والقدرة والبصر والسمع والتملُّك والحاكمة وأمثالها من الصفات الجزئية، يصبح مرآة عاكسة يعرف منها الصفات المطلقة لله سبحانه"³⁷ فهي موهوبة له لتؤدي وظيفة المرآة.

إضافة لذلك، ترى رسائل النور أن لهذه الصفات علاقة بمعنى الأمانة التي أبت السماوات والأرض والجال عن تحملها، وقد ذكر بديع الزمان في بيان غايات حياة الإنسان مخاطبا إياه بأنها "معرفة الصفات المطلقة للخالق الجليل، وشؤونه الحكيمة، ووزنها بما وهب لحياتك من علم جزئي وقدرة جزئية وإرادة جزئية أي جعلها نماذج مصغرة ووحدة قياسية لمعرفة تلك الصفات المطلقة الجليلة"³⁸ فهذه الصفات الجزئية وسائل لمعرفة صفات كلية حقيقية.

³³بديع الزمان، سعيد النورسي، المعاني (ترجمة إحصان قاسم الصالح)، إستانبول: ري. بي. كي. ص 541

³⁴المصدر نفسه، ص 19

³⁵الكلمات، ص 810

³⁶المصدر نفسه، ص 137

³⁷الكلمات، ص 811

³⁸المصدر نفسه، ص 136

ولا شك أن قيام الإنسان بدور المرآتية للأسماء الإلهية من جهة النماذج المودعة فيه، هو أمر من مقتضى الفطرة التي فطر الله الإنسان عليها، فالإنسان في أصل فطرته مخلوق على هذا النحو من المرآتية لما فيه من نماذج جزئية، فكما يبين بديع الزمان أن "الإنسان وحدة قياس - بما يملك من جامعية حياته - معرفة صفات الله الجليلة، وشؤونه الحكيمة، وفهرس لتجلي أسمائه الحسنى، ومرآة ذات شعور بجبهات عدة لذات الحي القيوم"³⁹ فهذه الصفات التي انطوت عليها الماهية الإنسانية تظهر الأسماء الإلهية، وهذه المسألة لها صلة بتجلي الأهمية وتشخصها، وإلى ذلك يشير بديع الزمان بقوله: " في الإنسان نماذج أسس ذلك التشخص، تشخص الأهمية، وهي العلم والقدرة والحياة والسمع والبصر وأمثالها من المعاني، فتشير تلك النماذج إلى تلك الأسس"⁴⁰ فكل إنسان مظهر لأهمية الله سبحانه.

ومن ناحية أخرى فإن في الإنسان نماذج من الحسيات والمشاعر التي تشير إلى شؤون الله تعالى المقدسة، وقد أدرك بديع الزمان هذا المعنى بعد تأمل عميق في الماهية الإنسانية، ويوردها في إحدى مناجاته فيقول: "حسبي من الحياة ووظيفتها كوني كلمة مكتوبة بقلم القدرة ومفهمة دالة على أسماء القدير المطلق الحي القيوم بمظهرية حياتي للشؤون الذاتية لفاطري الذي له الأسماء الحسنى"⁴¹ وما أعظم شرف الإنسان لمظهرته لأسماء خالقه.

إن مما يستجلب نظر القارئ لرسائل النور حديث بديع الزمان عن الشؤون الإلهية، وهي قضية في غاية العمق، لا يدركها إلا من كان نافذ البصر في المعنويات لأن الشؤون الإلهية هي منشأ صفاته جل شأنه، التي هي مصدر الأسماء، وينظر بديع الزمان إلى بعض أحاسيس الإنسان ومشاعره بصفته نماذج تمثل مرآة لتلك الشؤون إذ يقول: "الحب والرضى والانشرح والسرور وما شابهها من المعاني التي تتفجر لدى الإنسان في ظروف خاصة، يؤدي الإنسان بها مهمة الإشارة إلى هذه الأنواع من الشؤون الإلهية بما يناسب قدسية الذات الإلهية وغناه المطلق وبما يليق به سبحانه"⁴² وفي هذا إشارة إلى أن كل ما يمتاز به الإنسان من صفات ومشاعر لها قيمة وأهمية لما تدل عليه من أمور جليلة.

وهكذا نلاحظ مما بيناه آنفاً أن رسائل النور تعتبر تلك الصفات الجزئية التي منحها الله، وأدرجها في كيان الإنسان، منافذ تطل إلى أنوار الصفات الربانية فقد كان بديع الزمان يقول في دعائه: "وكذا حسبي من الحياة ووظيفتها، كوني ككلمة مكتوبة بقلم القدرة، ومفهمة دالة على أسماء القدير المطلق الحي القيوم، بمظهرية حياتي للشؤون الذاتية لفاطري الذي له الأسماء الحسنى."⁴³

خلاصة القول في هذه القضية، هي أن رسائل النور تعرض هذه الناحية من الإنسان كي يدرك من خلالها قيمة نفسه، ودلالة ذاته الجزئية على صفات مطلقة لصانعه الجليل، حيث عرّف بديع الزمان ماهية حياة الإنسان الذاتية بأنها "فهرس الغرائب التي تخص الأسماء الحسنى، ومقياس مصغر لمعرفة الشؤون الإلهية وصفاتها الجليلة، وميزان للعوامل التي في الكون، ولانحة لمندرجات هذا العالم الكبير، وخريطة لهذا الكون الواسع، وفذلكة لكتاب الكون الكبير، ومجموعة مفاتيح تفتح كنوز القدرة الإلهية الخفية، وأحسن تقوم للكلمات المبتوتة في الموجودات"⁴⁴ فالنماذج الجزئية التي في الإنسان مفاتيح لكنوز الأسماء الإلهية الجليلة.

3.2. الإنسان مرآة للأسماء الحسنى من حيث النقوش

الوجه الثالث الذي يعكس به الإنسان أسماء الله الحسنى هو النقوش التي تبين تلك الأسماء، فالإنسان كائن بديع في صنعته، يستقرئ على صفحة وجوده جميع صفات صانعه، فهو مخلوق أبدعه الله على أكمل هيئة، إذ يمكن للمتأمل أن يستجلي آثار الصنعة الإلهية فيه، فهو أعظم مجلى لها، وهكذا قرأ بديع الزمان ماهية الإنسان وتبين له أنه مظهر للاسم الأعظم كما أنه مظهر لجميع نقوش الأسماء الحسنى فيقول: "كما أن في الأسماء الحسنى اسما أعظما لله تعالى، فهناك نقش أعظم في نقوش تلك الأسماء وهو الإنسان."⁴⁵

³⁹المعاني، ص 542

⁴⁰الشعاعات، ص 11

⁴¹المصدر نفسه، ص 93

⁴²المعاني، ص 542

⁴³الشعاعات، ص 93

⁴⁴الكلمات، ص 137

⁴⁵المصدر نفسه، ص 811

إن بديع الزمان يدعو الإنسان في العديد من رسائله إلى التأمل في نفسه ليدرك ماهيته، ويتحقق بإنسانيته، ذلك أن الإنسان يمثل أجلى مرآة للأسماء الحسنى لأن "المهابة الجامعة للإنسان فيها أكثر من سبعين نقشا ظاهرا من نقوش الأسماء الإلهية"⁴⁶ وقد ورد في رسائل النور أمثلة عديدة للأسماء التي تظهر جلواتها على كيان الإنسان، ومنها أسماء الله تعالى كخالق والرحمن والكريم واللطيف، يعرض بديع الزمان أثارها بقوله: "إن الإنسان من كونه مخلوقا يبين اسم الصانع الخالق، ويظهر من حسن تقويمه اسم الرحمن، ويدل من كيفية تربيته ورعايته على اسم الكرم واسم اللطيف وهكذا يبرز الإنسان نقوشا متنوعة ومختلفة للأسماء الحسنى المتنوعة بجميع أعضائه وأجهزته وجوارحه، وبجميع لطائفه ومعنوياته، وبجميع حواسه ومشاعره."⁴⁷

إذن يفهم من ذلك أن الإنسان بملامحه وأعضائه الظاهرة وأجهزته ولطائفه الباطنة، يعكس بوضوح أسماء فطره، بل يدل على وجودها أكثر بدرجات من دلالة على وجود نفسه، لأن المحاسن البادية على المصنوعات إنما منشؤها ومنبعها أسماء الله تعالى، كما يشير إلى ذلك بديع الزمان بقوله: "إن الجمال والكمال في الأشياء يعودان إلى الأسماء الإلهية، وإلى نقوشها وجلواتها من زاوية نظر الحقيقة، وحيث أن تلك الأسماء باقية وتجلياتها دائمة فلاشك أن نقوشها تتجدد وتتجمل وتتبدل."⁴⁸

وكما ترى، فإنه ينبغي على من أراد الوصول إلى منبع تلك الكمالات، وأصل ذلك الجمال، أن لا يحصر نظره في تلك الظلال، ويتشبث بتلك الفروع، وإنما عليه النفوذ إلى أعماقها للوصول إلى حقيقة الحقائق لأن "كل أثر من آثار الأحد الصمد إنما هو رسالته المكتوبة، كل منها يبين أسماء صانعه، فإن استطعت العبور من النقش الظاهر إلى المعنى الباطن، فقد وجدت طريقا إلى الأسماء الحسنى من خلال المسميات."⁴⁹ ومع كون تلك النقوش الأسمائية ظاهرة للعيان فهي تتوارى عن ذوي الحس الكثيف، ولا تنكشف إلا من خلال استجلائها بنور الإيمان الذي يبرزها للأُنظار، لأن أكبر جناية يرتكبها الكفر في حق الموجودات جميعا ولاسيما في حق الإنسان هي طمس تلك النقوش وتغييبها، بينما الإيمان يظهر تلك النقوش واضحة للأُنظار كما يقرر بديع الزمان بأنه "إذا استقر نور الإيمان في هذا الإنسان بين ذلك النور جميع ما على الإنسان من نقوش حكيمة، ويستقرؤها الآخريين، فيقرأها المؤمن بتفكير ويشعر بما في نفسه شعورا كاملا، ويجعل الآخريين يطالعونها ويتملوها، أي كأنه يقول: ها أنا ذا مصنوع الصانع الجليل ومخلوقه انظر كيف تتجلى في رحمته وكرمه."⁵⁰

ولما كان الإنسان مخلوقا شاعرا، تجيش في نفسه ألوان من الأحاسيس، فإن عليه أن يحسن توجيهها بأن يرى جلوات الأسماء الإلهية ونقوشها ويجعلها محط الاستحسان والمحبة، لأنها هي الجميلة بذاتها، وما الموجودات على تنوعها إلى مرايا عاكسة، ورسائل النور تُصوِّرُ على هذا المعنى في مواطن عديدة فالموجودات في نظرها "تجليات أسماء لصانع قدير، وظلال أنوار أسمائه الحسنى، وآثار أفعاله ونقوش قلم قدره، وصحائف قدرته، ومرايا جمال كماله."⁵¹

وإذا أردنا معرفة كيفية تجلي الأسماء الإلهية على ماهية الإنسان من خلال نقوشها فإننا نجد تفصيلها في المبحث الأول من الموقف الثالث للكلمة الثانية والثلاثين، حيث بينت رسائل النور آثار تجلي عشرين اسما من الأسماء الحسنى على ظاهر الإنسان، بإيراد مثال يقرب تلك المعاني إلى الأفهام، وهي عن فنان بارع في النحت والتصوير، و يحسن أن نقبَس هنا ما يتعلق بتطبيق ذلك التمثيل على كيان الإنسان، حيث يقول بديع الزمان: "ينظم سبحانه جميع الأشياء كليها وحزنيها، ينظمها جميعا بتجليات أسمائه الحسنى، ويعطي لكل منها مقدارا معينا حتى يجعله يستقرئ اسم المقدر، المنظم، المصور، وهكذا بتعيينه سبحانه حدود الشكل العام لكل شيء تعيينا دقيقا يظهر اسمي العليم الحكيم، ثم يرسم بمسطرة العلم والحكمة ذلك الشيء ضمن الحدود المعينة ربما متقنا إلى حد يظهر معاني الصنع والعناية، وباليد الكريمة للصنعة، فإن كانت الصورة إنسانا أضفى على أعضائه كالعين والأنف والأذن ألوانا من الحسن والجمال."⁵²

ويعقب في السياق نفسه بعد بيان كيفية تجلي الأسماء الإلهية لمحات عن تجلي الشؤون الإلهية فيذكر أن "الجمال الذاتي والكمال الذاتي للصانع ذي الجلال، والحكيم ذي الجمال، والقدير ذي الكمال، يريدان الترحم والتحنن فيسوقان اسمي الرحمن والحنان إلى التجلي، والترحم والتحنن يسوقان اسمي الرحيم والمنعم إلى التجلي،

⁴⁶المصدر نفسه، ص 811

⁴⁷المصدر نفسه، ص 811

⁴⁸بديع الزمان، سعيد النورسي، المكتوبات (ترجمة إحسان قاسم الصالح)، إستانبول: ري. ني. كي. ص 358

⁴⁹الكلمات، ص 236

⁵⁰المصدر نفسه، ص 349

المكتوبات، 51282

⁵²الكلمات، ص 736

وذلك بإظهار الرحمة والنعمة معا، والرحمة والنعمة تقتضيان شؤون التودد والتعرف وتسوقان اسمي الودود والمعروف إلى التجلي فيظهران على المصنوع، والتودد والتعرف يحركان معنى اللطف والكرم ويستقرآن اسمي اللطيف والكريم في بعض نواحي المصنوع، وشؤون اللطف والكرم تحرك فعلي التزيين والتنوير فتستقرئ اسمي المزين المنور بلسان حسن المصنوع ونورانيته.⁵³

بهذه الصورة نعرفنا رسائل النور على ماهية الإنسان، من حيث مظهريتها للأسماء الإلهية، وهذا بدوره يفتح لنا آفاقا جديدة في تقدير حقيقة الإنسان، والوقوف على هويته السامية.

مسك الختام

نختم هذا المبحث بمحدث الرسول صلى الله عليه وسلم الذي ورد فيه ((أن الله خلق آدم على صورة الرحمن))⁵⁴ وفي بيان معنى الحديث تعددت أقوال العلماء يمكن إجمال تلك الأقوال بما بينه النووي فقد قال رحمه الله: "اختلف العلماء في تأويله فقالت طائفة الضمير في صورته عائد على الأخ المضروب، وهذا ظاهر رواية مسلم، وقالت طائفة يعود إلى آدم وفيه ضعف، وقالت طائفة يعود إلى الله تعالى ويكون المراد إضافة تشريف واختصاص"⁵⁵ أما بديع الزمان فقد شرح معنى هذا الحديث بأن الإنسان هو أسطع مرآة عاكسة للأسماء الإلهية، فيقول: "لهذا الحديث الشريف مقاصد جلييلة كثيرة، منها أن الإنسان مخلوق على صورة تظهر تجلي اسم الله (الرحمن) إظهارا تاما"⁵⁶ فرسائل النور بهذا التفسير تصحح بعض المفاهيم الخاطئة التي تذهب في تأويل هذا الحديث مذاهب لا تتوافق مع أصول أهل السنة، وقد رد القرطبي على هذه المذاهب المجسمة التي تشبه الله جلا وعلا بخلقه بقوله: " وقع البيان بقوله (إن الله خلق آدم على صورته) يعني على صفاته... وفي رواية (على صورة الرحمن) ومن أين تكون للرحمن صورة متشخصة، فلم يبق إلا أن تكون معاني"⁵⁷

نخلص من ذلك أن بديع الزمان لفت النظر إلى معنى دقيق، انفرد به، يتعلق بمهية الإنسان من خلال شرحه لذلك الحديث الشريف حيث يقول "فدلالة الإنسان عليه سبحانه ظاهرة قاطعة جلية، تشبه في قطعيتها وجلالها دلالة المرآة الساطعة لصورة الشمس وانعكاسها، على الشمس نفسها."⁵⁸

المراجع:

- (1) الأصفهاني، أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب، **الذريعة إلى مكارم الشريعة** (تحقيق: أبو اليزيد أبو زيد العجمي)، القاهرة: دار السلام 2007
- (2) الأنباري، أبو البركات كمال الدين عبد الرحمن بن محمد، **الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين**، دمشق: دار الفكر (دون تاريخ).
- (3) بديع الزمان، سعيد النورسي، **الشعاعات** (ترجمة: إحسان قاسم الصالح)، إستانبول: دار ري. ني. كي. 2014
- (4) بديع الزمان، سعيد النورسي، **الكلمات** (ترجمة: إحسان قاسم الصالح)، إستانبول: دار ري. ني. كي. 2014
- (5) بديع الزمان، سعيد النورسي، **اللمعات** (ترجمة: إحسان قاسم الصالح)، إستانبول: دار ري. ني. كي. 2014
- (6) بديع الزمان، سعيد النورسي، **المثنوي العربي النوري** (تحقيق: إحسان قاسم الصالح)، دار ري. ني. كي. 2014
- (7) بديع الزمان، سعيد النورسي، **المكتوبات** (ترجمة: إحسان قاسم الصالح)، إستانبول: دار ري. ني. كي. 2014

المصدر نفسه، ص 737 53

⁵⁴انظر: الحافظ في الفتح 183/5؛ ابن أبي عاصم في السنة 4228/1 الطبراني 430/12؛ الدارقطني، الصفات (ص 36، رقم: 48) عن ابن عمر بلفظ: (لا تقبحوا الوجه فإن الله خلق آدم على صورة الرحمن عز وجل).

⁵⁵النووي، أبو زكريا محي الدين يحيى بن شرف، المنهاج شرح صحيح مسلم بن حجاج، ج 16 بيروت: دار إحياء التراث العربي. ج 6 ص 166

⁵⁶اللمعات، ص 141

⁵⁷القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر، الجامع لأحكام القرآن (تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم ططيش) ج 20 القاهرة: دار الكتب المصرية، ج 2 ص 114

⁵⁸اللمعات، ص 141

- (8) بوكاري كندو، المنهج في دراسة قضايا الإيمان رسائل بديع الزمان النورسي أمودجا، مجلة النور للدراسات الحضارية، ع 1 إستانبول: مؤسسة إستانبول للثقافة والعلوم 2010
- (9) تسفيتان ثيوفانوف، مبادئ الإنسانية وتحديات العصر في نظرية سعيد النورسي، مجلة النور للدراسات الحضارية، ع 4 إستانبول: مؤسسة إستانبول للثقافة والعلوم 2011
- (10) توشيهيكو إيزويستو، الله والإنسان في القرآن علم دلالة الرؤية القرآنية للعالم (ترجمة: هلال محمد الجهاد) بيروت: المنظمة العربية للترجمة 2007
- (11) ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد، مقدمة ابن خلدون (تحقيق: عبد الله محمد الدرويش)، ج 2 دمشق: دار يعرب 2004
- (12) الراغب الأصفهاني، مفردات ألفاظ القرآن (تحقيق: صفوان عدنان داوودي)، دمشق: دار القلم 2009
- (13) الزبيدي، محمد بن محمد بن عبد الرزاق، تاج العروس من جواهر القاموس (تحقيق: مجموعة من المحققين)، ج 40 الكويت: وزارة الإرشاد والإنباء 2001
- (14) السكندري، ابن عطاء الله، الحكم العطائية (شرح: عبد المجيد الشرنوبلي)، دمشق: دار ابن كثير 1989
- (15) عبد الحليم عويس، الرؤية النورية لبعض القضايا الحضارية الشائكة، مجلة النور للدراسات الحضارية، ع 5 إستانبول: مؤسسة إستانبول للثقافة والعلوم 2012
- (16) عبد المجيد النجار، مقاربات في قراءة التراث، تونس: دار المالكية، 2015
- (17) الغزالي، محمد بن محمد الطوسي أبو حامد، كيمياء السعادة، مؤسسة العلم (دون تاريخ)
- (18) الفيومي، أحمد بن محمد بن علي المثقري المصباح المنير في غريب الشرح الكبير (تحقيق: عبد العظيم الشناوي) القاهرة: دار المعارف (دون تاريخ)
- (19) القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر، الجامع لأحكام القرآن (تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم طفيش) ج 20 القاهرة: دار الكتب المصرية 1964
- (20) كاريل، ألكسيس، الإنسان ذلك المجهول (ترجمة: شفيق أسعد فريد) (دون تاريخ)
- (21) الماتريدي، محمد بن محمد أبو منصور، التوحيد (تحقيق: فتح الله خليف) الاسكندرية: دار الجامعات المصرية (دون تاريخ)
- (22) المبرد، أبو العباس محمد بن يزيد، المقتضب (تحقيق: محمد عبد الخالق عظيمة)، ج 4، القاهرة: وزارة الأوقاف 1994
- (23) المرادي، أبو محمد بدر الدين حسن، الجنى الداني في حروف المعاني (تحقيق: فخر الدين قباوة ومحمد نديم فاضل)، بيروت دار الكتب العلمية 1992
- (24) ابن منظور، محمد بن مكرم أبو الفضل جمال الدين، لسان العرب، ج 15 بيروت: دار صادر (دون تاريخ).
- (25) النووي، أبو زكريا محي الدين يحيى بن شرف، المنهاج شرح صحيح مسلم بن حجاج، ج 16 بيروت: دار إحياء التراث العربي 1972